

temes rurals

Num. 2 | 2019

Revista Temes Rurals

© Fundació del Món Rural, 2019

©Dels textos, els seus autors.

©De les imatges els seus autors.

ISSN: 2604-6997

Comissió tècnica de la revista:

Ferran Estrada Bonell,

professor del Departament d'Antropologia Social de la Universitat de Barcelona.

Ignasi Aldomà Buixadé,

professor del Departament de Geografia i Sociologia de la Universitat de Lleida.

Daniel Villalba Mata,

professor del Departament de Ciència Animal de la Universitat de Lleida.

Josep Dadón Paz,

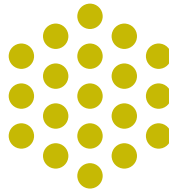
responsable de desenvolupament rural de la Direcció General de Desenvolupament Rural, Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació.

Marc Borrell Amorós,

enginyer tècnic agrícola i tècnic de l'Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran (IDAPA).

Eduard Trepal Deltell,

geògraf i tècnic de la Fundació del Món Rural.

Temes Rurals és una revista digital amb periodicitat anual que pretén esdevenir una peça clau per la creació d'una xarxa d'experts sobre ruralitat que seria, alhora, de gran utilitat per la proposta de noves línies d'investigació. Els seus principals objectius van enfocats en aquesta direcció: situar la ruralitat com a tema important en la recerca acadèmica, difondre d'una manera científica alhora que divulgativa el món rural, incentivar la investigació sobre aquests territoris i aglutinar la informació i els projectes més importants relacionats amb la ruralitat desenvolupats any rere any.

Seguint amb els objectius establerts per la revista us presentem el segon número de ***Temes Rurals*** que compta amb 7 articles sobre diferents temàtiques i la descripció d'un projecte sobre desenvolupament rural en un apartat de la revista que comença en aquesta segona edició, experiències de referència.

A ***Temes Rurals*** 2019 podreu llegir sobre la importància per al desenvolupament de les zones rurals que tenen la ramaderia extensiva i les aportacions que fa al manteniment dels agrosistemes mediterranis, els espais agraris i la seva valorització per mantenir la superfície de sòl destinada a la producció d'aliments; els espais naturals i el seu paper clau en el desenvolupament sostenible del país; l'arquitectura tradicional i el paisatge com a eina de desenvolupament local; la proposta de serveis de proximitat per a la gent gran; la mobilitat alternativa i la creació i senyalització de xarxes de camins; la dinamització agrària per desenvolupar econòmicament la ruralitat; etc.

Esperem doncs, que el segon número de la revista ***Temes Rurals*** que teniu a les mans compleixi les expectatives i aconseguixi aportar idees i reflexions al debat sobre el desenvolupament econòmic, social i cultural de la nostra ruralitat.

Alimentació i sector primari

6

El papel de la ganadería extensiva en la provisión de beneficios ambientales en los agroecosistemas mediterráneos

7

Tamara Rodríguez Ortega, Alberto Bernués Jal i Ana María Olaizola Tolosana

L'espai agrari, té algun tipus de valor?

22

Antoni Ferran i Mèlich

Art, patrimoni i cultura rural

40

La importància dels espais naturals ben conservats per a un desenvolupament rural de qualitat a Catalunya

41

Josep Maria Mallarach

L'arquitectura tradicional i la construcció dels paisatges a Catalunya

54

Fabien van Geert

Persones i activitat econòmica

66

Els serveis de proximitat a la gent gran a les zones rurals, una oportunitat de desenvolupament local

67

Judit Pardos i Jordana i Núria Alamon i Beas

Innovació i desenvolupament rural

85

Cercant pautes on no n'hi ha. Una aproximació als factors clau per al desenvolupament rural

86

Eloi Guinjoan Cesena

Mobilitats alternatives i senyalització de camins

99

Rafael López-Monné

Experiències de referència

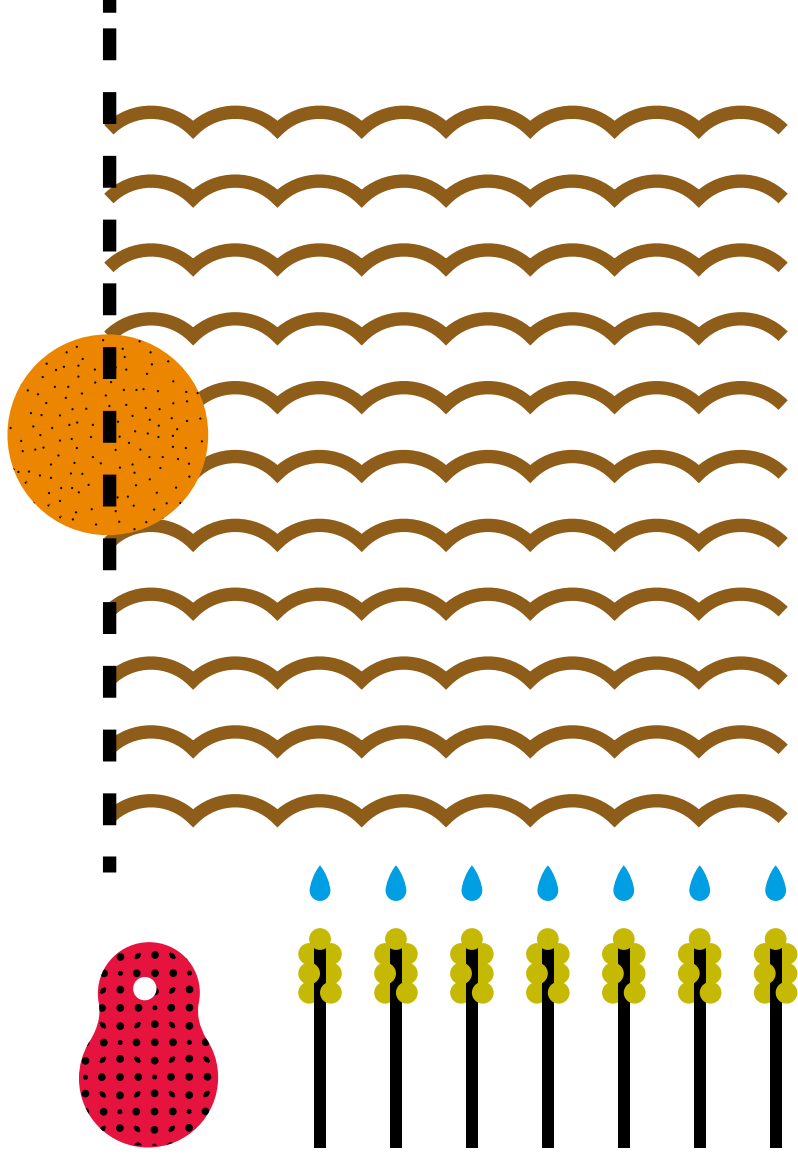
111

“Bcn smart rural”, un projecte de dinamització agrària de la Barcelona rural

112

Sònia Callau

Alimentació i sector primari

El papel de la ganadería extensiva en la provisión de beneficios ambientales en los agroecosistemas mediterráneos

Tamara Rodríguez Ortega
trodriguez@cita-aragon.es

Ambientòloga. Investigadora en ciencias agrarias y del medio natural en el Departamento de Producción Animal del Centro de Investigación y Tecnología Agroalimentaria de Aragón (CITA). Instituto Agroalimentario de Aragón-IA2- (CITA-Universidad de Zaragoza)..

Alberto Bernués Jal
abernues@cita-aragon.es

Doctor en veterinaria. Investigador en sostenibilidad de agroecosistemas en el Departamento de Producción Animal del Centro de Investigación y Tecnología Agroalimentaria de Aragón (CITA). Instituto Agroalimentario de Aragón-IA2- (CITA-Universidad de Zaragoza).

Ana María Olaizola Tolosana
olaizola@unizar.es

Doctora en veterinaria. Profesora del Departamento de Ciencias Agrarias y del Medio Natural, Facultad de Veterinaria de la Universidad de Zaragoza. Instituto Agroalimentario de Aragón-IA2- (CITA-Universidad de Zaragoza).

RESUM

Aquest treball descriu breument la conjuntura actual de l'activitat agrària en general i de la ramaderia extensiva en particular. Posa de manifest la necessitat que la Política Agrària Comuna (PAC) reconegui els sistemes d'explotació agrària més respectuosos amb el medi ambient i els recompensi adequadament, per atorgar-los així un reconeixement social i econòmic més ampli que abordi els reptes de la sostenibilitat agrària.

A través de l'aplicació del marc metodològic dels serveis dels ecosistemes als agroecosistemes pastorals i d'inputs baixos (*extensius*) del Mediterrani, emprant com a cas d'estudi els sistemes d'oví en pasturatge i mixtos amb cultius comercials de l'Aragó, s'identifiquen i valoren (en termes biofísics, socioculturals i econòmics) els principals beneficis ambientals que genera la ramaderia extensiva per a la societat. Fent ús de la informació proporcionada per aquestes valoracions, es presenta un sistema nou de pagaments per serveis dels ecosistemes que es pot implementar en el disseny actual de la PAC i que reconeix i recompensa als agricultors i ramaders, de forma més legítima i eficient, la seva contribució a la provisió de serveis dels ecosistemes.

Paraules clau: multifuncionalitat, sostenibilitat, pràctiques agràries, béns públics, valor, Política Agrària Comuna (PAC)

RESUMEN

Este trabajo describe brevemente la coyuntura actual de la actividad agraria en general y de la ganadería extensiva en particular. Pone de manifiesto la necesidad de que la Política Agraria Común (PAC) reconozca los sistemas de explotación agraria más respetuosos con el medio ambiente y los recompense adecuadamente, otorgándoles así un mayor reconocimiento social y económico que aborde los retos de la sostenibilidad agraria.

A través de la aplicación del marco metodológico de los servicios de los ecosistemas a los agroecosistemas pastorales y de bajos insumos (extensivos) del Mediterráneo, empleando como caso de estudio los sistemas de ovino en pastoreo y mixtos con cultivos comerciales de Aragón, se identifican y valoran (en términos biofísicos, socio-culturales y económicos) los principales beneficios ambientales que genera la ganadería extensiva para la sociedad. Haciendo uso de la información proporcionada por estas valoraciones, se presenta un sistema novedoso de pagos por servicios de los ecosistemas que se puede implementar en el diseño actual de la PAC y que reconoce y recompensa a los agricultores y ganaderos, de forma más legítima y eficiente, su contribución a la provisión de servicios de los ecosistemas.

Palabras clave: multifuncionalidad, sostenibilidad, prácticas agrarias, bienes públicos, valor, Política Agraria Común (PAC)

SUMMARY

This article briefly describes the current situation of agricultural activity in general and extensive livestock production in particular. It demonstrates the need for the Common Agricultural Policy (CAP) to recognize the most environmentally friendly farming systems and reward them accordingly, granting them the social and economic recognition they require to address the challenges of sustainable agriculture.

By applying the ecosystem services concept to (extensive) low-input and pastoral Mediterranean agroecosystems, and taking the mixed crop-sheep production systems in Aragon as a case study, the main environmental benefits that extensive livestock farming generates for society are identified and assessed in biophysical, socio-cultural and economic terms. The information provided by this assessment is then used to propose a novel system of payments for ecosystem services, feasible to implement within the current structure of the CAP, that would recognize and reward farmers and livestock producers for their contribution to the provision of ecosystem services in a more legitimate and efficient way.

Key words: multifunctionality, sustainability, agricultural practices, public assets, value, Common Agricultural Policy (CAP)

Introducción

Tendencias, impactos ambientales y retos globales de la actividad agraria

En general, la actividad agraria está marcada por dos procesos simultáneos y contrapuestos. Por un lado, la *intensificación* de la producción de cultivos y animales en regiones favorables, desencadenada por la Revolución Verde y, posteriormente, estimulada por la PAC, entre otros factores. Por otro lado, un simultáneo proceso de *abandono* de la actividad agraria en otras regiones marginales, frecuentemente en áreas de montaña, debido a factores socioeconómicos como el éxodo rural a áreas con mejores oportunidades económicas. Ambos procesos tienen múltiples impactos negativos en el medio ambiente, siendo las emisiones de gases de efecto invernadero y la pérdida de la biodiversidad los que han recibido mayor atención en todo el mundo, especialmente en el contexto del cambio climático, el aumento de la población y la demanda, en especial, de productos animales.

Así, la intensificación —acompañada del incremento de tamaño de las explotaciones—, la mecanización, el consumo de insumos, etc., han causado severos impactos en los sistemas terrestres y acuáticos, y han dañado tanto elementos y procesos bióticos como abióticos. Por ejemplo, la reducción del número de explotaciones, el incremento de su tamaño y su especialización han creado un *paisaje menos diverso*; la mecanización ha afectado negativamente a la *estructura y composición del suelo*, originando múltiples *fenómenos erosivos*; y el incremento de pesticidas y fertilizantes ha causado serios problemas a la *calidad de las masas de agua*, así como su *contaminación y eutrofización*. Todo ello está relacionado con la *pérdida de biodiversidad* y la contribución al *cambio climático*, también fomentados por el consumo de combustibles fósiles, sobre todo, de la agricultura y ganadería industriales.

Por su parte, el abandono ha dado como resultado una *homogenización del paisaje* que también contribuye a la *pérdida de biodiversidad*. Al mismo tiempo, la expansión de comunidades vegetales homogéneas pirófilas o proclives al fuego, y con mayores cargas de biomasa combustible, ha incrementado la virulencia de los *incendios forestales*, especialmente en la región Mediterránea. Esto se ve reforzado por la retroalimentación positiva entre la homogeneidad del paisaje y la propagación del fuego, y contribuye, a su vez, al *cambio climático*.

No obstante, los efectos de la actividad agraria sobre el medio ambiente no son siempre negativos, sino que difieren según el modelo agrario desarrollado, lo que justifica la necesidad de adoptar una visión amplia e integradora de los impactos negativos y positivos. Además, si bien es necesario desarrollar y promover modelos agrarios más sostenibles ambientalmente, también es preciso considerar las dimensiones social y económica de la sostenibilidad a través de análisis multidisciplinares que respondan a los retos globales de la actividad agraria y promuevan un *desarrollo rural sostenible*.

Diversidad de sistemas agrarios y explotaciones agrarias

Los *sistemas agrarios* pueden ser considerados unidades ecológicas a escala de paisaje, donde se localizan la pluralidad de explotaciones agrarias adaptadas particularmente a su entorno ambiental y contexto socioeconómico. Todo ello define las características del *agroecosistema*.¹ En particular, los sistemas de explotación ganadera difieren enormemente en su uso de recursos, grado de intensificación, especies y orientación productiva, contexto socio-económico y de mercado, valor cultural, etc. Así, algunos están gestionados bajo un modelo industrial que frecuentemente carece de base territorial, aunque su alimentación suele basarse en cultivos intensivos. Por otro lado, ciertos sistemas agrarios europeos han sido designados por la Agencia Europea para el Medio Ambiente como Sistemas Agrarios de Alto Valor Natural (SAVN), por desarrollar un modelo de gestión agraria con gran potencial para favorecer la biodiversidad en amplias extensiones del territorio. En general, engloban alguno de los siguientes rasgos: i) alta proporción de vegetación seminatural; ii) mosaicos paisajísticos con abundancia de elementos estructurales como linderos, cercas de piedra, setos, bosquetes, riberas, etc.; iii) importantes poblaciones de especies silvestres valiosas por su rareza europea o mundial (Paracchini et al., 2008). En España, los SAVN alcanzarían casi un 37% del territorio, aunque solo un tercio de esa superficie estaría incluida en la Red Natura 2000 (Paracchini et al., 2008). Según Gómez-Limón y Reig Martínez (2013), entre los SAVN españoles más representativos se encuentran:

Sistemas de ganadería de montaña, basados en el aprovechamiento extensivo de prados y pastos seminaturales, fundamentalmente con vacas de carne, ovejas y cabras de carne y leche y, en algunas zonas, ganado equino.

Dehesas, estructuradas típicamente como pastizales seminaturales con una cubierta arbórea de encinas o alcornoques de hasta unos 60 árboles por hectárea y pastadas por cabañas de ovejas, cabras, vacas de carne y cerdo ibérico; son consideradas como hábitat prioritario en la Directiva Hábitats.

Pseudoestepas, caracterizadas por la escasez de arbolado, suave topografía y limitada productividad edafoclimática. Según los usos del suelo, se distinguen: i) *pastizales extensivos*: con cultivos herbáceos minoritarios; ii) *pseudoestepas de cereal*: con cereal, girasol, leguminosas de grano y forrajeras, barbechos, pastos, eriales, a veces cultivos leñosos, y una red de linderos, bordes de caminos, arroyos temporales y regatos, y retazos no cultivados en los que se desarrolla vegetación silvestre; y iii) *pseudoestepas de matorral*: pastizales intercalados entre aulagares, cambrales, tomillares, en algunas zonas concretas espartales o sabinars, y cultivos herbáceos limitados a enclaves productivos y siempre en rotaciones con barbechos prolongados, a veces con retazos de olivar. En ellas, predominan las cabañas de ovino y caprino, lo que contribuye a fertilizar barbechos, prevenir la matorralización de eriales y pastizales, dispersar semillas de plantas relevantes para las aves, etc.

1. *Agroecosistema*: cualquier tipo de ecosistema modificado y gestionado por los seres humanos con el objetivo de obtener alimentos, fibras y otros materiales de origen biótico (Gómez Sal, 2001). En España, representan más del 50% del territorio e incluyen diferentes tipos (monocultivos, pastizales, etc.).

Sin embargo, la gestión actual en los SAVN no es óptima para la biodiversidad, debido a situaciones tanto de intensificación como de abandono de diferentes manejos tradicionales beneficiosos, como el pastoreo, la siega de prados, la poda del arbolado, las rotaciones de los cultivos, etc. (Gómez-Limón y Reig Martínez, 2013).

Las *explotaciones agrarias* son las unidades económicas de decisión y gestión sobre las cuales pueden incidir directamente las políticas públicas, por lo que conviene emplearlas como unidad de análisis a la hora de evaluar la sostenibilidad de la producción agraria, aunque contextualizándolas en el entorno biofísico y socioeconómico del sistema agrario. Actualmente, encontramos una gran variedad de formas de producción opuestas (secano vs. regadío, especializado vs. diversificado, subsistencia vs. productivo, extensivo vs. intensivo, tradicional vs. industrial, etc.), aunque, en realidad, existe un gradiente

entre los extremos donde se localizan la mayoría de las explotaciones. Por ejemplo, el *gradiente de extensividad* es especialmente importante para determinar diferentes consecuencias productivas, ambientales, sociales y económicas de las explotaciones. El informe de Ruiz-Mirazo et al. (2017) para el Ministerio de Agricultura, Pesca, Alimentación y Medio Ambiente (MAPAMA) define la *ganadería extensiva* como “aquella que aprovecha los recursos naturales del territorio, con una baja utilización de insumos externos y principalmente mediante pastoreo; en general, se caracteriza por el empleo de especies y razas de ganado adaptadas al territorio, el aprovechamiento de pastos diversos ajustándose a su disponibilidad espacial y temporal, y el respeto del medio en el que se sustenta”. Asimismo, describe la variedad de estrategias diferenciadoras del gradiente de extensividad, para las que el carácter *extensivo* de las explotaciones se fundamenta en:

La alimentación: aumento del tiempo de pastoreo de la mayor parte del rebaño, y disminución de la suplementación, sobre todo de concentrados.

La base territorial: aprovechamiento de grandes superficies de pastos, en especial de vegetación seminatural (pastos leñosos, arbustivos y de puerto), y disminución de la dependencia de tierras arables, si acaso aprovechadas en rastrojos y barbechos.

El manejo de cultivos y de pastos: baja fertilización inorgánica de cultivos y praderas e integración de las tierras de cultivo en secano con el ganado.

La reproducción: práctica de un parto al año en la estación favorable, por lo general con mayor edad al primer parto, en lugar de varios partos al año a temprana edad.

La movilidad: realización de trashumancia (incluyendo movimientos valle-puerto) y aprovechamiento de recursos cercanos (comunales, etc.); guía del rebaño por un pastor, en lugar de permanecer en la nave principal y alrededores, sobre todo empleando vallados.

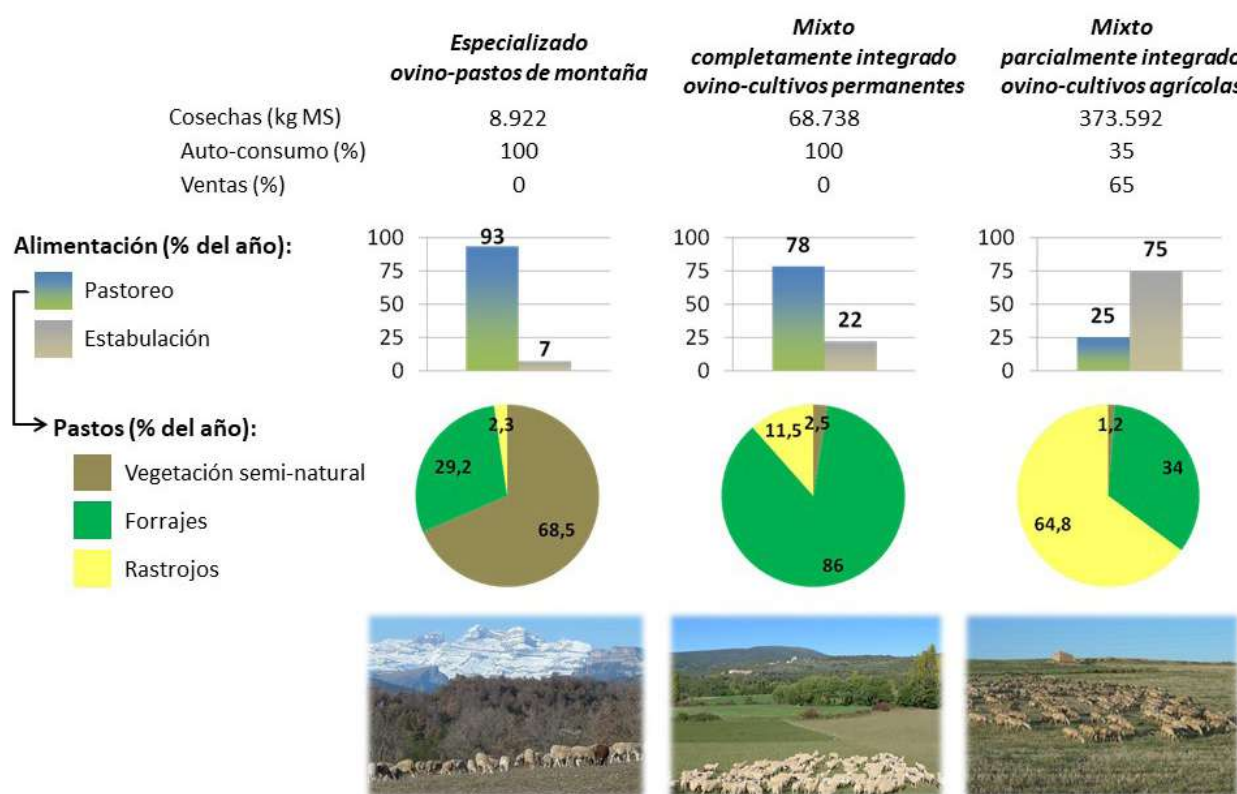

Figura 1. Diversidad de sistemas de explotación de ovino en Aragón, con diferente grado de especialización, integración y extensificación (pastoreo).

MS: materia seca. Fuente: elaboración propia.

En general, los sistemas de explotación de ovino y caprino, especialmente los de producción de carne, están en estrecha relación con los recursos naturales a través del pastoreo, por lo que se consideran genéricamente uno de los sistemas más *extensivos* (mucho más que otras producciones mayoritarias, como pollos y cerdos). No obstante, pueden distinguirse diferentes gradientes de intensificación (en el uso de insumos), especialización (en carne o cultivos) e integración (cultivos para alimentación animal vs. venta) de la producción (figura 1). Además, el engorde de las crías (corderos y cabritos) en la propia explotación o en cebaderos industriales es homogéneamente intensivo, por lo que, si bien complementa y sostiene a los rebaños de madres en extensivo, no

ayuda a diferenciar esta fase de la producción de las carnes de otros sistemas globalmente más intensivos.

El interés, científico y político, en considerar la diversidad de manejos de los diferentes sistemas de explotación agraria en su conjunto es cada vez mayor. Dicho interés se orienta a distinguir las consecuencias productivas, ambientales, sociales y económicas de las prácticas agrarias realizadas en las explotaciones, así como a establecer políticas diferenciadas, incluyendo procedimientos para medir y reconocer los impactos negativos o beneficios ambientales de las mismas.

Multifuncionalidad y sostenibilidad de la ganadería extensiva

La actividad agraria ha sido valorada tradicionalmente por su capacidad para proveer alimentos y materias primas a la sociedad. No obstante, a diferencia de la agricultura y ganadería industriales, la ganadería extensiva se considera *multifuncional*. Es decir, además de su *función productiva*, que desarrolla aprovechando mayormente recursos naturales sin usos alternativos, desempeña otras *funciones ambientales* (p. ej., reducción de la biomasa vegetal) con gran potencial para suministrar *externalidades positivas* (p. ej., prevención de incendios), muy importantes para la sociedad. También cumple *funciones socioeconómicas*, como la fijación de población y el mantenimiento del tejido económico en áreas rurales. Puede afirmarse que la ganadería extensiva es una actividad multifuncional cuando se integra de manera óptima en el medio natural y da lugar a agroecosistemas de alto valor natural y cultural, con lo que contribuye al *desarrollo rural sostenible*.

La *sostenibilidad* de los sistemas de explotación gira en torno a criterios de tipo *ambiental, social y económico*, y es preciso adoptar un enfoque integrado que considere los tres pilares. Podríamos definir como *sistemas sostenibles* a aquellos que son “ecológica-

mente respetuosos, económicamente viables y socialmente justos para el conjunto de la población, incluidos agricultores y ganaderos, en el tiempo y en el espacio”. No obstante, en realidad, los sistemas de explotación generalmente imponen algún tipo de coste (*externalidades negativas*) en alguno de los tres pilares de la sostenibilidad, de modo que la consecución simultánea de objetivos ambientales y económicos es especialmente conflictiva. Por ejemplo, los sistemas extensivos de ovino y caprino se han considerado genéricamente más sostenibles atendiendo a variables medioambientales, pero ello puede no ser así cuando incorporamos variables sociales y económicas. En cualquier caso, la sostenibilidad es un concepto dinámico, de modo que lo que resulta sostenible hoy puede no serlo en el futuro. Por ello, resulta difícil la determinación precisa de los aspectos productivos (p. ej., el manejo) que se corresponden con la idea de sostenibilidad, y siempre hay que considerar el contexto y la escala espaciotemporal. Por todo ello, la definición y el establecimiento de sistemas ganaderos sostenibles es una tarea compleja en la que también entran en juego aspectos políticos, técnicos, biológicos y éticos.

Los agroecosistemas y la provisión de beneficios ambientales a la sociedad

Los agroecosistemas se basan en múltiples relaciones complejas que pueden ser estudiadas a través del marco metodológico de los *servicios de los ecosistemas* (MEA, 2005; TEEB, 2010). Estos se definen como los beneficios directos e indirectos que la naturaleza (incluyendo los diferentes tipos de ecosistemas) provee a los seres humanos para su bienestar. Así, los agroecosistemas pueden contribuir a la conservación de la biodiversidad, el mantenimiento de los paisajes agrarios, la prevención de algunos riesgos ambientales, etc.

La figura 2, que representa genéricamente el funcionamiento de los agroecosistemas, sugiere que las estructuras y procesos ecológicos (p. ej., organismos vivos procesando materiales

abióticos) tienen las capacidades (funciones) necesarias para proveer servicios de los ecosistemas, generando niveles de bienestar que la sociedad valora. Los procesos de retroalimentación sugieren que los cambios en la percepción social sobre dichos beneficios configuran la forma en que las personas los valoran, e impulsan el cambio de manejo de los agroecosistemas a escala local, pero con efectos aditivos a escalas superiores. En este sentido, los agricultores y ganaderos juegan un papel central en la preservación y conservación de los recursos naturales, y pueden ser considerados como intermediarios entre los ecosistemas y la sociedad al modular los procesos ecológicos que modifican el flujo de servicios de los ecosistemas.

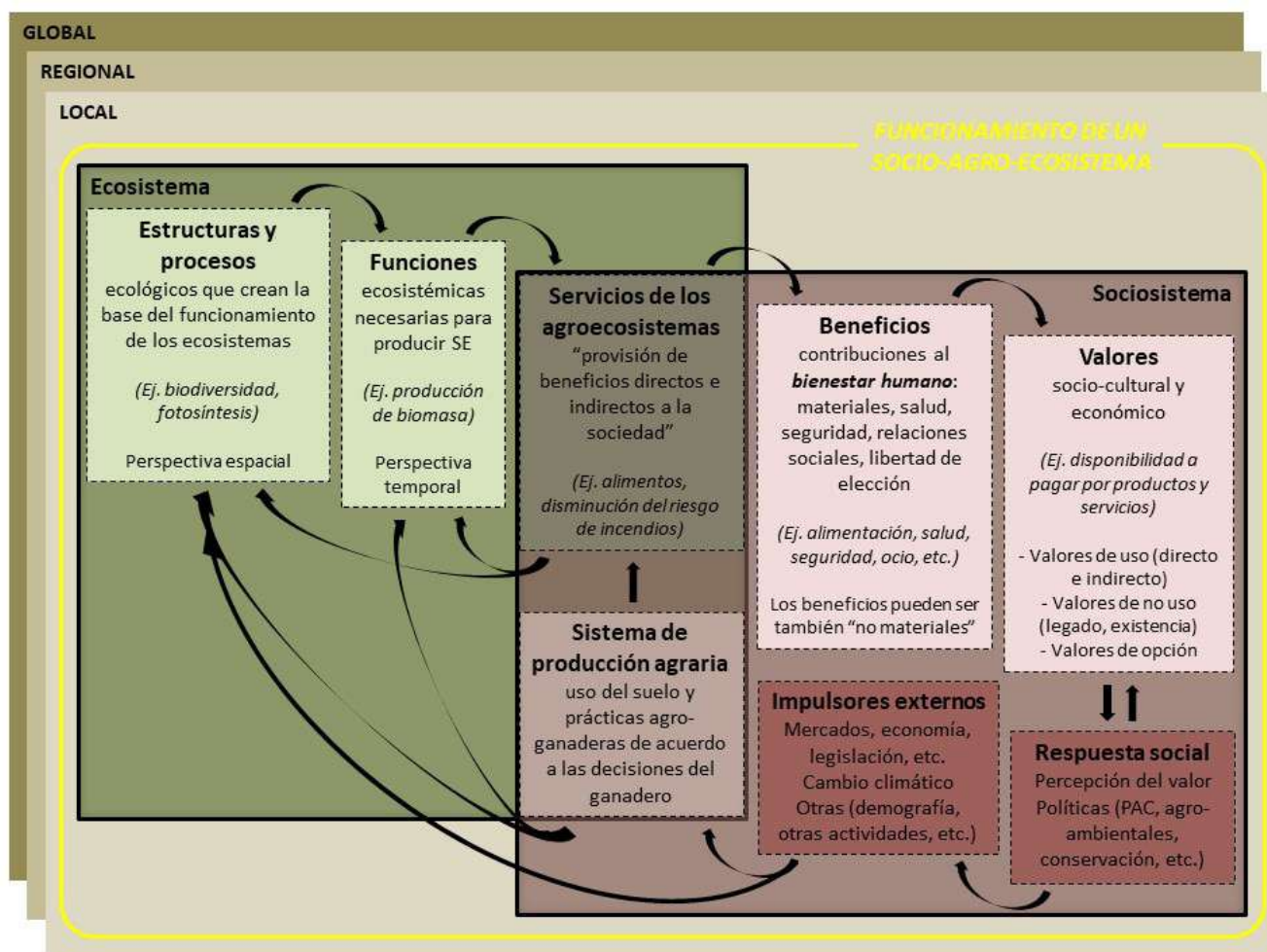

Figura 2. Adaptación del modelo en cascada de Haines-Young y Potschin (2010) a los agroecosistemas: las estructuras y funciones de los ecosistemas determinan la provisión de servicios de los ecosistemas, y esta, la generación de bienestar humano; por su lado, la toma de decisiones por parte de la sociedad es lo que vincula los cambios en los agroecosistemas.

Servicios de los agroecosistemas

Los agroecosistemas pastorales y de bajos insumos (*extensivos*) en el Mediterráneo pueden mantener y/o proveer las siguientes categorías y tipos de servicios de los ecosistemas (TEEB, 2010):

Servicios de abastecimiento, productos (en su mayoría privados) obtenidos directamente de los ecosistemas:

- Alimentos: carne, leche, huevos, frutas, verduras, etc., para la alimentación humana.
- Cereales y forrajes: fundamentalmente, para la alimentación animal.
- Otras materias primas: madera, fibras (lana, tejidos vegetales), pieles para diferentes tipos de industrias.

Servicios de soporte, entendidos como los necesarios para la producción de todos los demás servicios de los ecosistemas:

- Conservación de la biodiversidad: abarca desde la variedad de ecosistemas y hábitats agrarios hasta la diversidad de especies (tanto agrarias como especies silvestres ligadas a esos medios) y genes dentro de cada especie (p. ej., las razas autóctonas de ganado, muchas en peligro de extinción).
- Reciclado de nutrientes: la ganadería extensiva imita el funcionamiento de los herbívoros silvestres a través del pastoreo, mejorando las características físico-químicas y biológicas de los suelos, y demostrando su importante papel en el mantenimiento de las funciones reguladoras de los suelos.

Servicios de regulación, esto es, aquellos beneficios indirectos derivados de los procesos ecosistémicos:

- Secuestro de carbono: los pastos pueden fijar carbono en el suelo más que las tierras cultivables y casi tanto como los bosques, aunque ello depende del tipo, la madurez y el manejo de los pastos.
- Fertilización: a través de sus deyecciones, el ganado aporta materia orgánica al suelo y crea huecos o nichos de regeneración que permiten la germinación de semillas, transportadas hasta allí por las propias heces o del banco de semillas del suelo.
- Dispersión de semillas, bien adheridas al exterior de los animales (epizootocoria), bien diseminadas a través de las heces (endozootocoria); ello supone un servicio clave de los rebaños, sobre todo de los trashumantes, a la ecología de las poblaciones.
- Polinización: los sistemas diversificados basados en manejos agroecológicos (cultivos intercalados, policultivos,

rotaciones de cultivos, cultivos de cobertura, barbecho, agrosilvicultura, setos vivos, etc.) favorecen a las comunidades de polinizadores (entorno de anidación y su alimentación) y a su servicio de polinización, incluso en la producción de semillas (cultivos incluidos).

- Prevención de incendios: la ganadería extensiva en pastoreo reduce la carga de combustible vegetal (biomasa herbácea y arbustiva) y ayuda a controlar la dinámica de invasión de arbustos (matorralización) y a mantener el paisaje abierto, diverso y con un menor riesgo de propagación de incendios.
- Flujo del agua y erosión del suelo: el pastoreo moderado aumenta la fertilidad de los suelos muy pobres y la capacidad para retener agua; al mismo tiempo, promueve la germinación de semillas, especialmente en ambientes secos, y la riqueza de especies en escalas locales, así como la cobertura vegetal que contribuye a proteger al suelo de la erosión.

Servicios culturales. Aquellos beneficios intangibles provenientes de nuestras vivencias y experiencias en la naturaleza:

- Estética de los paisajes agrarios (en mosaico): como consecuencia de la modificación, durante siglos, de territorios rurales por parte del hombre con vistas a la producción de alimentos, frecuentemente en régimen de autosuficiencia, haciendo uso de arbolado disperso, huertas y cultivos de secano, todo ello combinado con el papel esencial de la ganadería extensiva.
- Conocimiento ecológico tradicional de las comunidades pastoriles (p. ej., de montaña y trashumantes): reconocido por su extensa sabiduría de las relaciones entre el terreno, el clima, la vegetación, la alimentación y el comportamiento animal. Supone una importante herramienta para la custodia sostenible del territorio, así como para la adaptación y la resiliencia de la ganadería frente al cambio global.
- Patrimonio cultural: destaca la trashumancia por sus numerosas interrelaciones sociales, económicas, patrimoniales y biológicas, que modelan el paisaje de la península Ibérica y contribuyen a su cohesión y vertebración.
- Turismo y recreación: el pastoreo con ganado genera diversos paisajes y mantiene caminos y sendas (incluidas las vías pecuarias) favorables para el desarrollo turístico y recreativo en las zonas rurales, etc.
- Educación y formación: granjas-escuelas e investigación científica.

No obstante, muchas de las importantes contribuciones que generan los agroecosistemas a la sociedad se están degradando, especialmente los servicios de regulación. Esto se debe, en gran parte, a una sobreexigencia de las funciones productivas del agroecosistema, de modo que se simplifican su composición y estructura y se emplean numerosos insumos externos que sobrecargan su capacidad de recuperación, es decir, disminuyen su *resiliencia*. El marco de los servicios de los ecosistemas permite analizar estos procesos al integrar los servicios de abastecimiento (p. ej., producción de alimentos) y el resto de categorías al mismo nivel de prioridad, lo que posibilita analizar los múltiples *conflictos* o *compromisos* (*trade-offs*) y *sinergias* que pueden existir entre

ellos (Rodríguez-Ortega et al., 2014). En general, los ecosistemas naturales son capaces de proveer muchos servicios de apoyo, regulación y culturales a niveles altos (*sinergias*), pero, comparativamente, producen pocos alimentos (*trade-off*). Por el contrario, los agroecosistemas, bajo un manejo intensivo, pueden producir alimentos en abundancia, pero a costa de disminuir otros servicios (*trade-off*) y frecuentemente originando externalidades negativas (p. ej., contaminación). Genéricamente, cabe afirmar que, a través de una gestión más integradora, los agroecosistemas pueden proveer múltiples servicios de los ecosistemas, tanto productivos como no productivos, con pequeñas mermas en todos ellos, pero sin ninguna pérdida extrema.

Valoración de los servicios de los agroecosistemas

Los servicios de soporte, regulación y culturales, en general, tienen características de *bienes públicos*, es decir, su uso por parte de unas personas no excluye su uso por parte de otras ni compite con él (Cooper et al., 2009), y, además, carecen de precio de mercado. Como consecuencia, agricultores y ganaderos tienen pocos incentivos económicos para producirlos, es decir, para preservar el medio ambiente y los servicios de los ecosistemas asociados. Ello se ve acentuado por el desacoplamiento entre los subsistemas ecológico y social en la sociedad actual, desacoplamiento que está rompiendo los estrechos vínculos que los humanos hemos tenido tradicionalmente con la naturaleza.

Por tanto, identificar y valorar los servicios de los agroecosistemas es de gran interés para inducir cambios de manejo agrario, por ejemplo, a través de políticas agro-ambientales más afectivas, y mejorar así el bienestar social. Para ello, se requiere una diversidad de herramientas que abarcan la naturaleza multidimensional del valor, incluyendo *aproximaciones biofísicas, socioculturales y económicas* que engloban los tres pilares básicos de la sostenibilidad. A continuación se explica cada una de estas valoraciones y se ilustra mediante un caso de estudio centrado en los agroecosistemas pastorales mediterráneos de montaña en Aragón.

Valoración biofísica

Las *valoraciones biofísicas* tratan de cuantificar la provisión material de servicios de los ecosistemas, frecuentemente relacionados con el tipo de manejo agrario. La revisión de Rodríguez-Ortega et al. (2014) a escala europea pone de manifiesto que las interrelaciones entre el manejo ganadero y los servicios de los ecosistemas son complejas, poco estudiadas y utilizan métricas muy diferentes. Asimismo, estas valoraciones están centradas en el estudio del abandono agrario en relación con el paisaje; del tipo de sistema agrario en relación con la explotación y de algunas prácticas agrarias en relación con la parcela. Así, los servicios más estudiados son la biodiversidad, los aspectos estéticos del paisaje y el secuestro de carbono.

Muchos estudios constatan que, dependiendo de las *prácticas agrarias* llevadas a cabo en las explotaciones, los sistemas de explotación pueden ser una fuente de múltiples servicios de los ecosistemas o, a la inversa, de numerosos impactos ambientales negativos (Ribeiro et al., 2016). Además, esta interacción es bidireccional, es decir, los servicios de los ecosistemas y los impactos negativos también condicionan la producción agraria a largo plazo. Por ejemplo, el mayor o menor uso de pesticidas afecta a la supervivencia de muchos polinizadores, los cuales influyen en el rendimiento de los cultivos agrícolas. Por ello, es importante determinar y cuantificar el efecto de las *prácticas agrarias beneficiosas* para la provisión de servicios de los ecosistemas (cuadro 1).

Prácticas como el *pastoreo* tienen un papel muy relevante en la *reducción del riesgo y la propagación de los incendios* en los agroecosistemas mediterráneos de montaña, ya que reducen la carga de combustible vegetal o biomasa, uno de los factores más importantes para sustentar un fuego y permitir su expansión.

En Aragón, el estudio de Riedel et al. (2013) analiza el efecto del pastoreo (con cargas ganaderas de 3,3-8,4 ovejas/mes y ha) en la dinámica de la vegetación herbácea y arbustiva en una zona de montaña mediterránea seca (Parque Natural de la Sierra y los Cañones de Guara) durante un período de 5 años. El ganado evitó la acumulación de biomasa herbácea en las zonas pastadas (figura 3a), mientras que la acumulación en zonas sin pastar fue de 291 kg de materia seca (MS)/ha y año, principalmente de biomasa muerta. También disminuyó la acumulación de 1.390 kg MS/ha y año de biomasa arbustiva (figura 3b), lo que supuso el 54% de la biomasa acumulada en las zonas sin pastar (2.563 MS/ha y año) frente a las pastadas (1.173 kg MS/ha y año), y ayudó a controlar la intensa dinámica de invasión de arbustos (matorralización). No obstante, el pastoreo de ovino y caprino en esa zona de estudio, a esas cargas ganaderas y regímenes de manejo, no fue suficiente para evitar por completo la matorralización y mantener el paisaje abierto, diverso y con un bajo riesgo de incendios (Riedel et al., 2013).

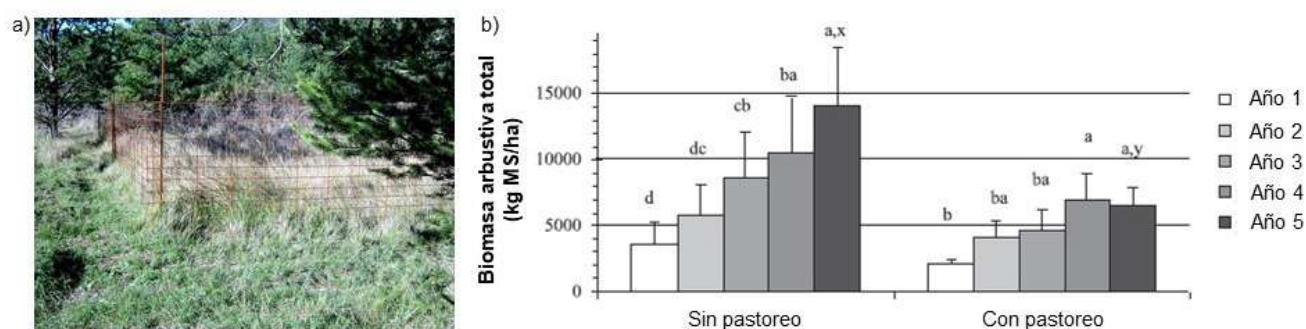
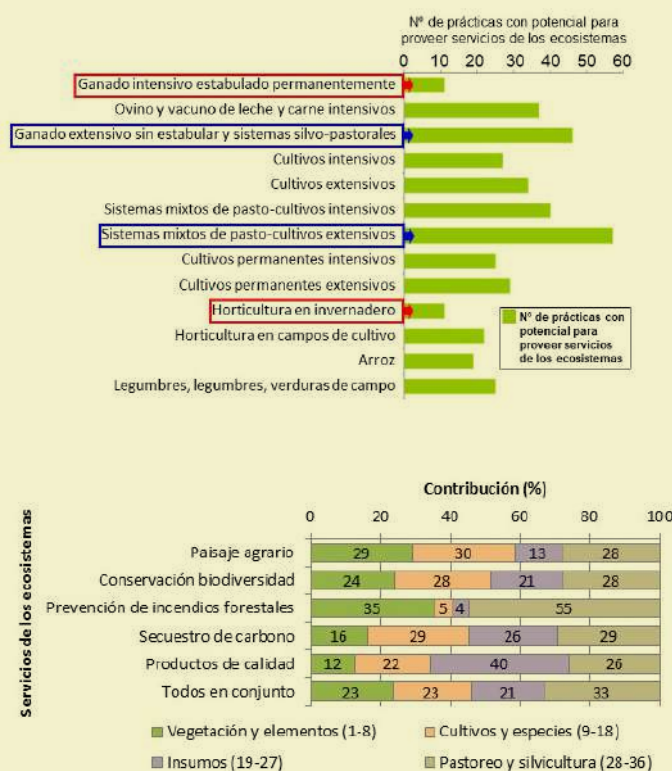

Figura 3. Malla de exclusión ganadera (a) y experimento de vegetación arbustiva (b).

Nota: unidades en materia seca (MS). Fuente: Riedel et al. (2013).

El informe de Cooper et al. (2009) sobre provisión de bienes públicos por la agricultura en el ámbito europeo muestra que, en general, los sistemas de explotación extensivos, como los ganaderos basados en el pastoreo o integrados con cultivos de bajos insumos, están asociados con un mayor número de *prácticas agrarias beneficiosas* que proporcionan un mayor rango de servicios de los ecosistemas, en comparación con sistemas agrarios intensivos (Cooper et al., 2009), como muestra la siguiente figura:

Rodríguez-Ortega et al. (2018) llevaron a cabo una aproximación similar a la de Cooper et al. (2009) para los sistemas de ovino en pastoreo y mixtos con cultivos de la región de Aragón. A través de seguimientos a explotaciones, determinaron las prácticas agrarias que se llevan a cabo en estos sistemas y, mediante una consulta a expertos en interacciones ganadería-medioambiente, estimaron su contribución a la provisión de los servicios de los ecosistemas más relevantes en esa región para la sociedad. En la siguiente figura se observa que el grupo de prácticas agrarias más relevantes para la provisión del conjunto de los servicios de los ecosistemas analizados son las relacionadas con el pastoreo (con un 33% de contribución), las cuales destacan especialmente (con un 55% de contribución) en la prevención de incendios forestales. También destaca la reducción de los insumos con la provisión de productos de calidad, así como el manejo de la vegetación y de los cultivos en el paisaje agrario.

Nota: Entre paréntesis se especifican las prácticas agrupadas según su identificador (figura 8).

Cuadro 1. Aproximación a la valoración biofísica del efecto del manejo agrario en la provisión de servicios de los ecosistemas a través de la consulta a expertos.

Valoración sociocultural

Las *valoraciones socioculturales* ayudan a explorar las percepciones sociales sobre los servicios de los ecosistemas al identificar (verbal o visualmente) las preferencias de las personas y las motivaciones que subyacen a las mismas. Entender las preferencias y motivaciones de los diferentes actores sociales para proteger los servicios de los ecosistemas es fundamental para resaltar aquellos que son más relevantes para la sociedad. Asimismo, son fundamentales para diseñar políticas agroambientales más legítimas y eficientes que promuevan una actividad agraria ligada a la provisión de bienes públicos.

Las valoraciones socioculturales de los servicios de los agroecosistemas pastorales en el Parque Natural de la Sierra y los Cañones de Guara (pre-Pirineo aragonés) a través de discusiones de grupo con diferentes actores sociales (ganaderos y no ganaderos) revelan que las categorías de servicios de los ecosistemas culturales y de regulación fueron más valoradas que las de soporte y aprovisionamiento (figura 4). En concreto, los tipos de servicios de los ecosistemas más relevantes (figura 5) fueron (en orden decreciente): los aspectos estéticos del paisaje y la vegetación, la provisión de alimentos como la carne y la leche, la protección del acervo genético o de biodiversidad, la provisión de materias primas como la leña y el forraje, el mantenimiento de los ciclos biológicos como el reciclado de nutrientes y la fotosíntesis, la prevención de perturbaciones como los incendios forestales, etc. (Bernués et al., 2014). Otros servicios, como la provisión de recursos ornamentales, la polinización o el control biológico, no fueron relacionados con la ganadería, probablemente por su mayor complejidad y menor visibilidad para la sociedad.

No obstante, se observaron algunas diferencias entre las percepciones de ciudadanos (no ganaderos) y ganaderos, tanto por categorías (figura 4) como por tipos de servicios de los ecosistemas (figura 5). Los ciudadanos dieron más importancia a los servicios culturales (en concreto, a aspectos estéticos del paisaje y la vegetación, experiencias espirituales, recreativas y culturales), y mostraron en general preocupaciones más globales sobre el modelo

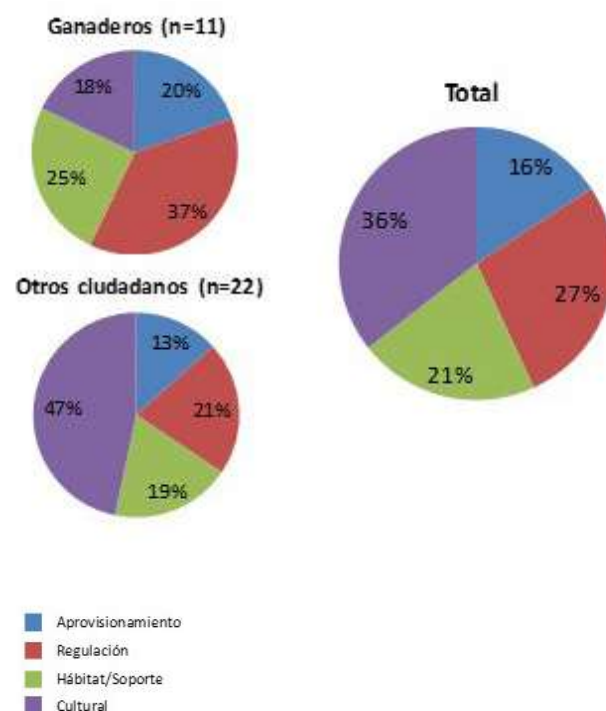

Figura 4. Importancia relativa de las categorías de servicios de los ecosistemas para diferentes grupos de población.

Nota: Las categorías están agrupadas por porcentaje de veces que los servicios fueron mencionados.

Fuente: elaboración propia a partir de Bernués et al. (2014).

de agricultura y el medio ambiente. Por su parte, los ganaderos dieron más importancia a ciertos servicios de regulación (prevención de incendios forestales), de soporte (fertilidad del suelo) y de aprovisionamiento (forraje), principalmente relacionados con su propia actividad ganadera o circunstancias locales (Bernués et al., 2014).

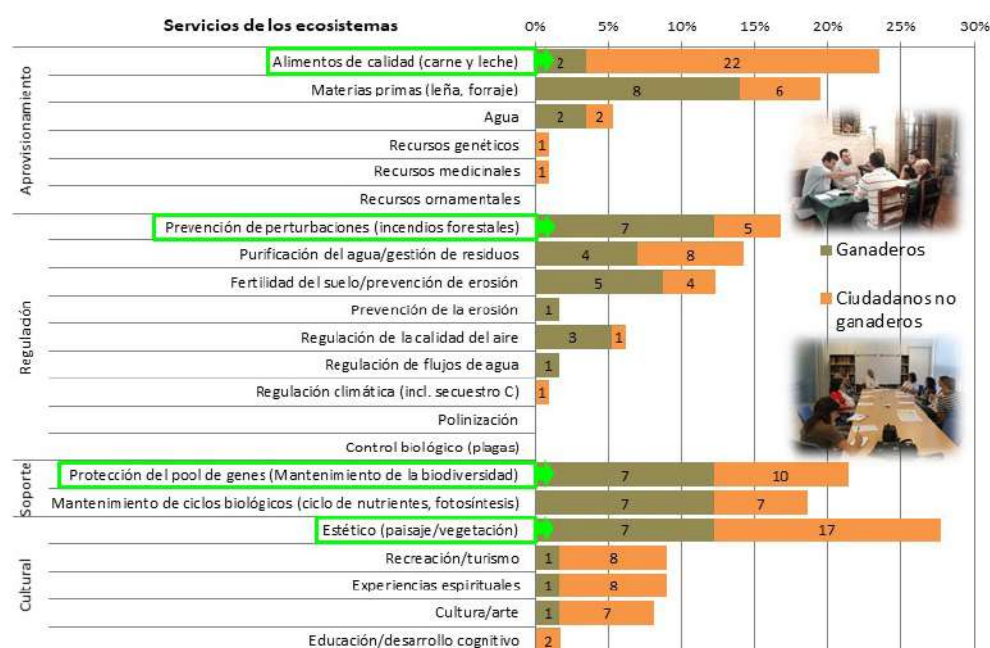

Figura 5. Importancia relativa (% de veces mencionado) de los tipos de servicios de los ecosistemas para diferentes grupos de población.

Fuente: Bernués et al. (2014).

Valoración económica

La *valoración económica* ayuda a traducir los valores no monetarios de los servicios de los ecosistemas a unidades económicas que pueden ser comparadas entre sí. Esta controvertida herramienta, aplicada juiciosamente, puede ser relevante para el diseño de políticas de conservación y para conceptualizar decisiones y evaluar opciones de gestión. En nuestra opinión, su uso debe evitar reproducir la lógica del mercado, previniendo la mercantilización de los servicios de los ecosistemas a la hora de abordar los problemas ambientales.

A partir de la anterior valoración sociocultural, se pudo calcular la disposición a pagar (DAP) por los servicios de los ecosistemas más relevantes, empleando un método de preferencias declaradas (experimento de elección) con dos poblaciones (una general —regional— y otra local —residente en el territorio estudiado del Parque de Guara—). La DAP expresa la cantidad que pagaría un usuario para garantizar distintos niveles de provisión de uno o varios servicios de los ecosistemas de acuerdo con diferentes políticas agroambientales.

En ese trabajo, Bernués et al. (2014) encontraron que el nivel de apoyo declarado por la población general y local (para un escenario de política agroambiental con mayor apoyo a los servicios de los ecosistemas) duplicó y cuadruplicó, respectivamente, el actual nivel de apoyo de las políticas agroambientales (figura 6). En concreto, el servicio por el que ambas poblaciones están dispuestas a pagar más es la prevención de incendios forestales, seguido de la disponibilidad de alimentos de calidad y de la conservación de la biodiversidad (en el caso de la población general) y el mantenimiento del paisaje agrario (en el caso de la población local). En un trabajo posterior, se demostró que, además del arraigo de la población en el territorio, las personas con actitudes más conservacionistas muestran una mayor DAP por los servicios de los ecosistemas que las más productivistas en ambas poblaciones (Rodríguez-Ortega et al., 2016).

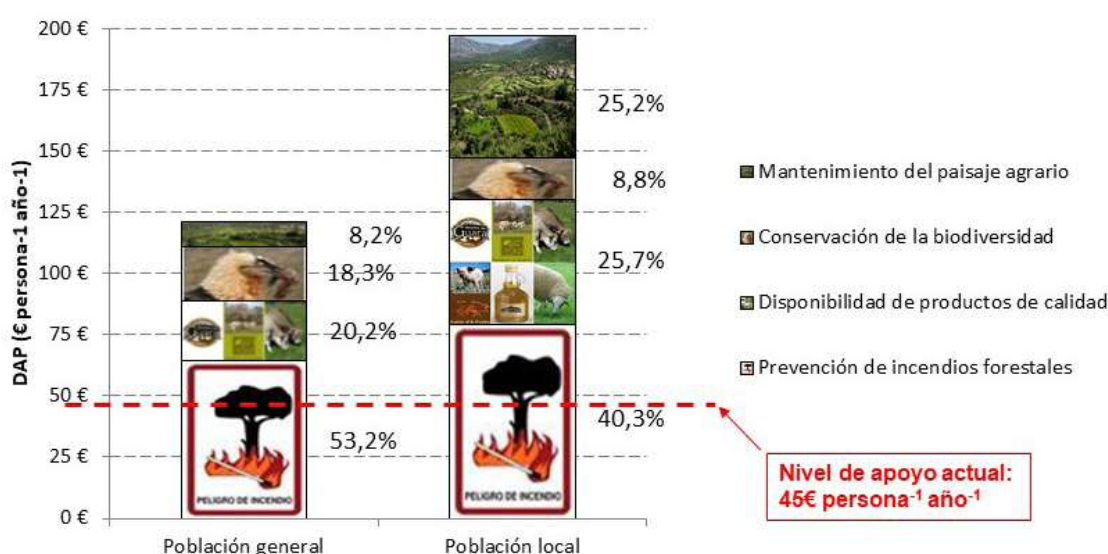

Figura 6. Disposición a pagar (DAP) por los servicios de los ecosistemas de la población regional y de la que habita en el Parque de Guara.

Nota: la DAP mostrada es la relativa al escenario de política agraria de mayor apoyo a los servicios.

Fuente: elaboración propia a partir de Bernués et al. (2014).

La necesidad de una política agroambiental integrada

Las políticas comunes de la Unión Europea, como la agraria, han estado generalmente separadas de las políticas de medio ambiente (p. ej., agua, biodiversidad y cambio climático), lo que, en muchas ocasiones, ha generado incoherencias y contradicciones que disminuyen o anulan su eficacia y, en general, dificultan y perjudican la buena gobernanza. De este modo, la política ambiental tradicional no ha sido capaz de evitar la presión ejercida sobre el medio ambiente por otras políticas socioeconómicas, porque ha consistido en reaccionar a las mismas en lugar de ser parte íntegra desde su propia formulación (EEA-MMA, 2006). El resto de políticas, por sí solas, tampoco han sido suficientes para garantizar la conservación de la naturaleza. La creación de políticas verdaderamente integradas que consideren la interdependencia entre el desarrollo económico, el social y el ambiental puede contribuir a reducir impactos negativos además de aportar soluciones mutuamente beneficiosas para promover un desarrollo sostenible del sector agrario.

La Política Agraria Común

En el ámbito de la Política Agraria Común (PAC), actualmente estructurada en dos pilares (I - de pagos directos y medidas de mercado y II - de desarrollo rural), las ayudas han estado dominadas durante mucho tiempo por los pagos horizontales del pilar I (p. ej., superficie de la explotación, número de cabezas de ganado, derechos históricos), que han resultado poco efectivos en términos de conservación de la naturaleza. La preocupación por el medio ambiente se manifestó en la reforma de 1992, si bien se desarrolló más en la Agenda 2000, con los Programas de Desarrollo Rural y el establecimiento de las ayudas agroambientales en el pilar II. Las sucesivas reformas han ido incrementando su importancia hasta que, en la última, la gestión sostenible de los recursos naturales y la lucha contra el cambio climático han constituido objetivos estratégicos que se materializan en el pilar I a través de los pagos verdes (*greening*). No obstante, tanto las medidas agroambientales como el *greening* son todavía poco importantes en términos presupuestarios y su éxito ha sido bastante criticado. El debate sobre la reforma más allá del 2020 incluye, entre otras, propuestas como los *ecoescemas*, que hipotéticamente reemplazarían al *greening*, pero cuya definición aún se está debatiendo, de modo que su eficacia es difícil de prever.

Desde el punto de vista de la comunidad científica y de parte de la sociedad, existe una demanda por aumentar la legitimidad de la futura PAC, en concreto, con formulaciones que sigan el principio “dinero público para bienes públicos”, es decir, que la financiación pública debería restringirse a la provisión de bienes públicos. En este sentido, una de las mayores apuestas para la inclusión de objetivos ambientales en las políticas agrarias actualmente son los denominados **pagos por servicios de los ecosistemas**. Algunos países europeos (p. ej., Alemania y el Reino Unido) ya se están planteando su incorporación para la PAC 2020. En España han surgido algunas iniciativas en ganadería extensiva, como la Red de Áreas Pasto-Cortafuegos de Andalucía, entre otras, ejemplificadoras de lo que podrían ser los pagos por servicios de los ecosistemas. Sin embargo, los servicios de los ecosistemas aún no se han incorporado al diseño de políticas ni a la gestión cotidiana de los agroecosistemas, probablemente debido a los variados y complejos marcos de aplicación que nadie sabe realmente cómo usar.

Orientando la PAC hacia los pagos por servicios de los ecosistemas

Los *pagos por servicios de los ecosistemas* (PSE) se pueden definir como “una transacción voluntaria donde un servicio (o un uso de la tierra que pueda asegurar ese servicio) es *comprado* por uno o varios compradores de servicios de los ecosistemas a uno o varios proveedores de servicios, siempre y cuando el proveedor asegure la provisión de dicho servicio (condicionalidad)” (Wunder, 2005). Los PSE pueden ser financiados directamente por el beneficiario del servicio ambiental o por un tercero que actúa en nombre del beneficiario o beneficiarios, como un gobierno, una ONG o una agencia internacional. En el contexto de la financiación pública, un esquema de PSE puede definirse como “un sistema transparente para la provisión adicional de servicios ambientales a través de pagos condicionales a proveedores voluntarios” (Tacconi, 2012).

De acuerdo con la definición, el modo de pago puede orientarse de dos maneras: por los resultados ambientales o por las prácticas de manejo que aseguran esos resultados. Ambos planteamientos tienen ventajas e inconvenientes. Por ejemplo, los pagos por resultados son ideales cuando se trata de relaciones causa-efecto simples, bien establecidas y fácilmente medibles, pero generan dificultad en la diferenciación del pago a las explotaciones al haber factores externos (p. ej., clima, otras actividades) que pueden influir en la provisión de los servicios de los ecosistemas. Por su parte, los pagos por manejo serían más apropiados para interacciones más complejas, como las de los agroecosistemas, y reducirían la inseguridad que generan los factores externos a las explotaciones, aunque su efectividad depende de la rigurosidad con que se formulan las relaciones entre los manejos y los resultados.

2. *Greening*, componente ecológico o verde: una ayuda complementaria para el suministro de bienes públicos ambientales no remunerados por el mercado, que incluye medidas de diversificación de cultivos, mantenimiento de pastos permanentes y preservación de zonas de interés ecológico.

En un intento de hacer que el marco de servicios de los ecosistemas sea operativo y útil para la gestión política y agraria de las explotaciones, y, a la vez, reducir las desventajas que presentan por separado las dos modalidades de PSE, Rodríguez-Ortega et al.

(2018) proponen un *sistema de PSE* que se puede implementar en el diseño actual de la PAC para reconocer y compensar a agricultores y ganaderos su provisión de servicios de los ecosistemas en función de sus prácticas agrarias.

Orientando la PAC hacia los pagos por servicios de los ecosistemas

Los *pagos por servicios de los ecosistemas (PSE)* se pueden definir como “una transacción voluntaria donde un servicio (o un uso de la tierra que pueda asegurar ese servicio) es *comprado* por uno o varios compradores de servicios de los ecosistemas a uno o varios proveedores de servicios, siempre y cuando el proveedor asegure la provisión de dicho servicio (condicionalidad)” (Wunder, 2005). Los PSE pueden ser financiados directamente por el beneficiario del servicio ambiental o por un tercero que actúa en nombre del beneficiario o beneficiarios, como un gobierno, una ONG o una agencia internacional. En el contexto de la financiación pública, un esquema de PSE puede definirse como “un sistema transparente para la provisión adicional de servicios ambientales a través de pagos condicionales a proveedores voluntarios” (Tacconi, 2012).

De acuerdo con la definición, el modo de pago puede orientarse de dos maneras: por los resultados ambientales o por las prácticas de manejo que aseguran esos resultados. Ambos planteamientos tienen ventajas e inconvenientes. Por ejemplo, los pagos por resultados son ideales cuando se trata de relaciones causa-efecto

simples, bien establecidas y fácilmente medibles, pero generan dificultad en la diferenciación del pago a las explotaciones al haber factores externos (p. ej., clima, otras actividades) que pueden influir en la provisión de los servicios de los ecosistemas. Por su parte, los pagos por manejo serían más apropiados para interacciones más complejas, como las de los agroecosistemas, y reducirían la inseguridad que generan los factores externos a las explotaciones, aunque su efectividad depende de la rigurosidad con que se formulen las relaciones entre los manejos y los resultados.

En un intento de hacer que el marco de servicios de los ecosistemas sea operativo y útil para la gestión política y agraria de las explotaciones, y, a la vez, reducir las desventajas que presentan por separado las dos modalidades de PSE, Rodríguez-Ortega et al. (2018) proponen un *sistema de PSE* que se puede implementar en el diseño actual de la PAC para reconocer y compensar a agricultores y ganaderos su provisión de servicios de los ecosistemas en función de sus prácticas agrarias.

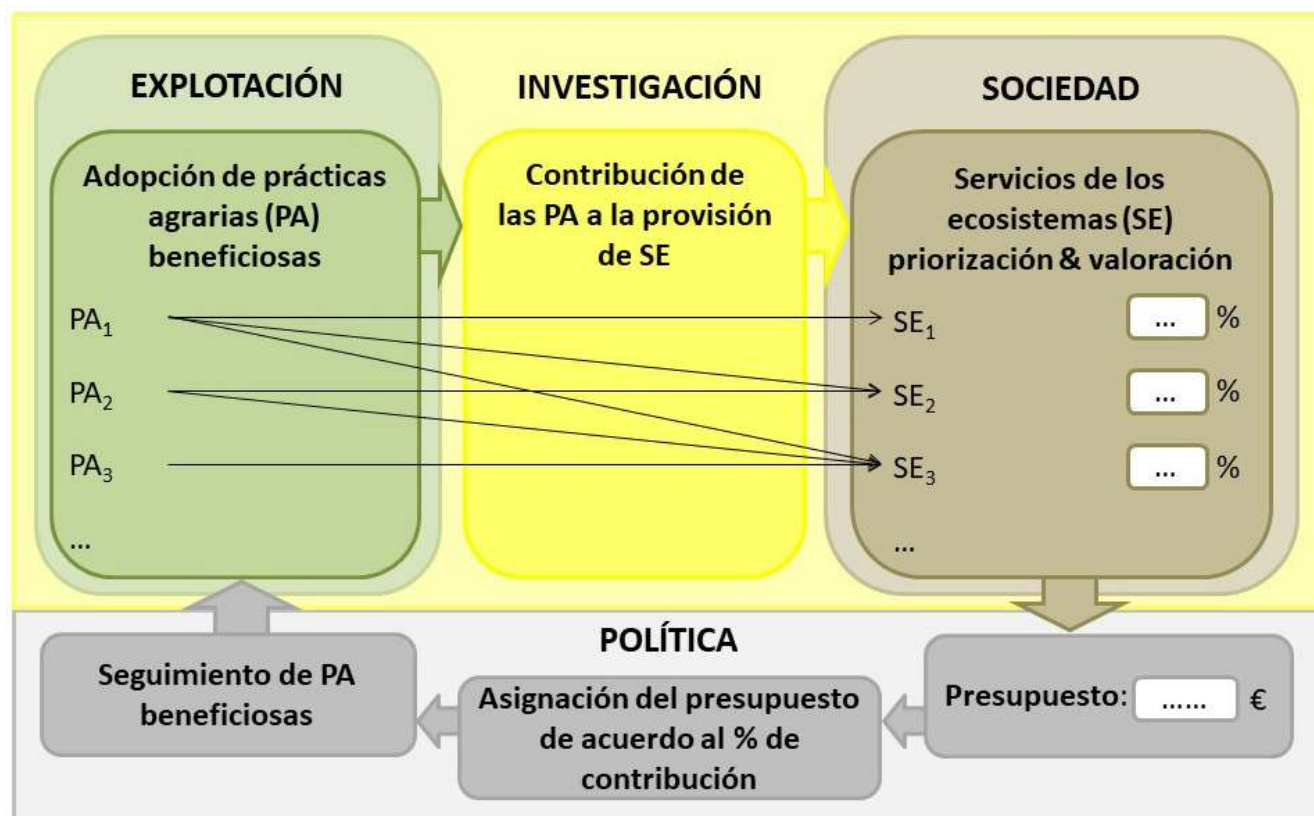

Figura 7. Representación del funcionamiento del sistema de pagos por servicios de los ecosistemas a escala de explotación.

Fuente: traducido de Rodríguez-Ortega et al. (2018).

Este novedoso sistema trata de estimar la contribución del manejo agrario a escala de explotación en la provisión de uno o múltiples servicios de los ecosistemas (figura 7). El sistema cuantifica la contribución de múltiples prácticas agrarias a los servicios de los ecosistemas a través de los resultados basados en una consulta a expertos (cuadro 1). El usuario puede definir el presupuesto y asignarlo según las prioridades de la política (uno o varios servicios de los ecosistemas). También pueden personalizarse algunas de las prácticas agrarias; por ejemplo, para los sistemas agrarios especializados en animales que utilizan solo pastos naturales, podría excluirse el grupo de prácticas agrícolas relacionadas con el manejo de cultivos y especies vegetales.

A continuación, se ilustra el funcionamiento del PSE en explotaciones de ovino basadas en el pastoreo (de orientación principal ovina o mixtas con cultivos comerciales) en el entorno mediterráneo de

Aragón, empleando para ello las valoraciones de los servicios de los ecosistemas anteriormente descritas y que incluyen el escenario de priorización de servicios de los ecosistemas de acuerdo con las demandas sociales (figura 6). La figura 8 muestra las prácticas agrarias que la PAC debería fomentar y compensar económicamente para promover la provisión de los objetivos ambientales priorizados.

Como se puede observar, algunas prácticas tienen efectos sobre múltiples servicios de los ecosistemas, esto es, afectan positivamente a todos los servicios —por ejemplo, *mover estacionalmente el ganado entre zonas (lo que incluye la trashumancia)* y *mantener los pastos herbáceos*—, y, por ello, contribuyen más a la provisión de varios servicios de los ecosistemas simultáneamente. Por su parte, otras prácticas son más importantes cuando se considera un solo servicio —como, por ejemplo, *reducir el uso de pesticidas* (más específica para la biodiversidad).

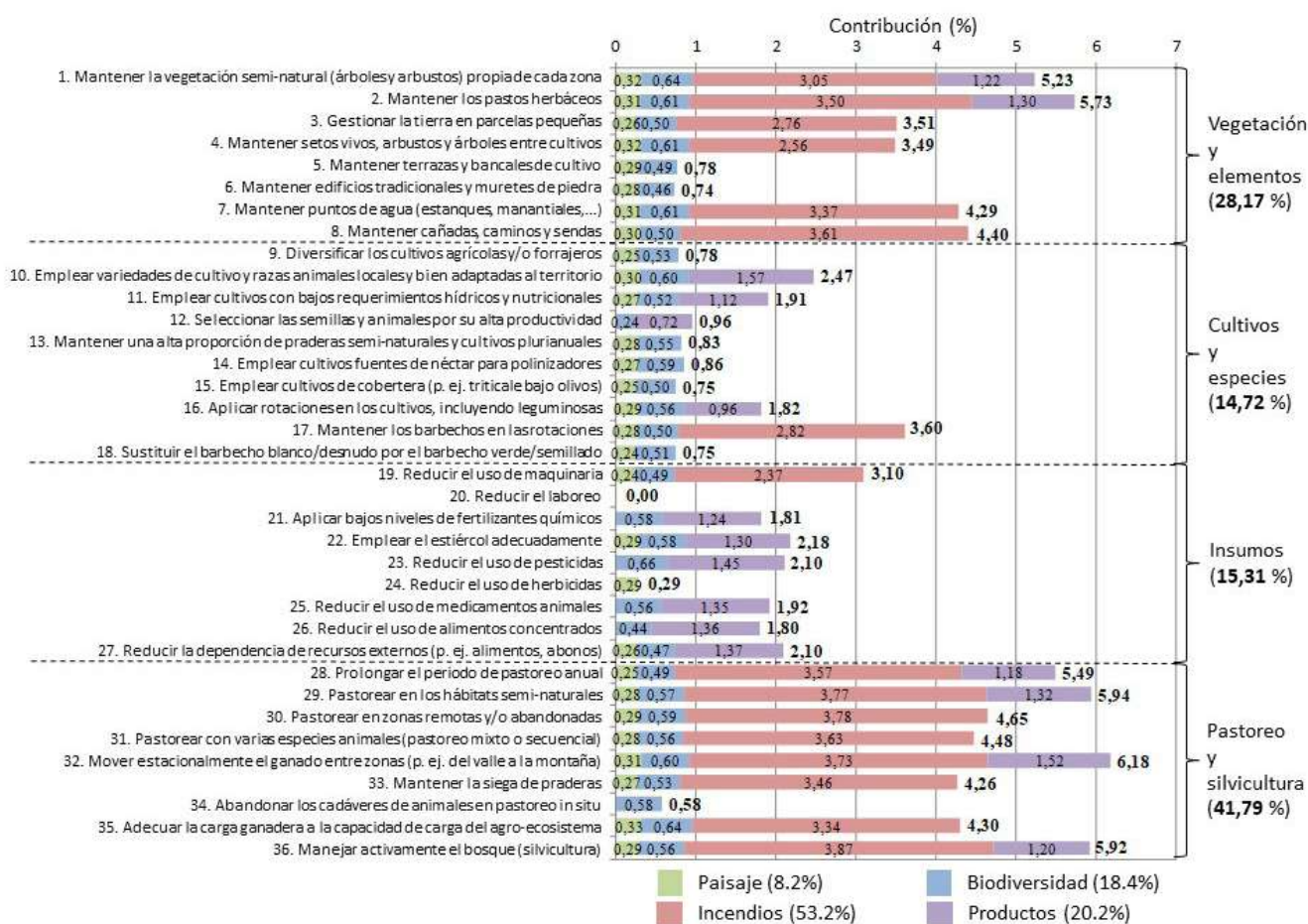

Figura 8. Contribución (en porcentaje) de las prácticas agrarias a los servicios de los ecosistemas demandados por la sociedad.

Nota: los colores representan los servicios de los ecosistemas demandados por la sociedad (indicados en la parte inferior con su preferencia relativa en porcentaje) más provistos por práctica agraria. Fuente: traducido de Rodríguez-Ortega et al. (2018).

En general, destacan las prácticas relacionadas con el pastoreo (principalmente, los *movimientos estacionales del rebaño*, *prolongar el periodo de pastoreo*, *pastorear hábitats seminaturales y zonas abandonadas*) y el manejo de la vegetación (*silvicultura*, *mantener pastos herbáceos permanentes* y *vegetación seminatural*), en gran medida por sus contribuciones a la prevención de incendios, altamente priorizada por la sociedad. Este sistema de

PSE puede constituir una herramienta útil para que la PAC asegure la provisión de los servicios de los ecosistemas más demandados por la sociedad, previniendo situaciones como la penalización aplicada durante varios años a las superficies pastorales con árboles y arbustos, pues ello se consideraba un signo de abandono o de agricultura no productiva (Beaufoy et al., 2015).

Consideraciones finales

La actividad agraria es esencial en la región mediterránea desde un punto de vista económico, ambiental y social, y juega además un papel muy importante en el desarrollo rural y la seguridad y soberanía alimentarias. La aplicación del marco metodológico de los servicios de los ecosistemas a los agroecosistemas pastorales de bajos insumos (extensivos) mediterráneos permite reconocer los principales bienes públicos que genera la ganadería extensiva para la sociedad. Las valoraciones (biofísica, sociocultural y económica) de los servicios de estos agroecosistemas son fundamentales para conocer y gestionar adecuadamente las sinergias y los compromisos entre la producción de alimentos y el resto de servicios de los agroecosistemas.

Los pagos por servicios de los ecosistemas pueden ser herramientas válidas para que la futura Política Agraria Común reconozca, compense y promueva la provisión de múltiples servicios de los ecosistemas a los agricultores y ganaderos, de modo tal que se restablezcan los vínculos con la naturaleza y se module activamente el flujo de servicios de los agroecosistemas para sí mismos y para el conjunto de la sociedad.

Referencias

- BERNUÉS, A.; RODRÍGUEZ-ORTEGA, T.; RIPOLL-BOSCH, R.; ALFNES, F. (2014). "Socio-cultural and economic valuation of ecosystem services provided by mediterranean mountain agroecosystems", *PLoS ONE* 9, e102479.
- COOPER, T.; HART, K.; BALDOCK, D. (2009). *The Provision of Public Goods through Agriculture in the European Union* (Report Prepared for DG Agriculture and Rural Development, Contract no. 30-CE-0233091/00-28). Institute for European Environmental Policy, London, United Kingdom.
- EEA-MMA (2006). *Integración de la política ambiental en Europa. Situación actual y marco de evaluación*. Agencia Europea de Medio Ambiente y Ministerio de Medio Ambiente, p. 70.
- GÓMEZ-LIMÓN, J.A.; REIG MARTÍNEZ, E. (2013). *La sostenibilidad de la agricultura española. Serie Sostenibilidad*.
- MEA (2005). *Millennium Ecosystem Assessment. Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. Island Press, World Resources Institute, Washington DC, USA.
- PARACCHINI, M.L.; PETERSEN, J.E.; HOOGEVEEN, Y.; BAMPS, C.; BURFIELD, I.; VAN SWAAY, C. (2008). *High nature value farmland in Europe - an estimate of the distribution patterns on the basis of land cover and biodiversity data*. Scientific and Technical Research Series, Luxembourg, p. 87.
- RIBEIRO, P.F.; SANTOS, J.L.; SANTANA, J.; REINO, L.; BEJA, P.; MOREIRA, F. (2016). "An applied farming systems approach to infer conservation-relevant agricultural practices for agri-environment policy design", *Land Use Policy*, núm. 58, p. 165-172.
- RIEDEL, J.L.; BERNUÉS, A.; CASASÚS, I. (2013). "Livestock grazing impacts on herbage and shrub dynamics in a Mediterranean Natural Park", *Rangeland Ecology and Management*, núm. 66, p. 224-233.
- RODRÍGUEZ-ORTEGA, T.; BERNUÉS, A.; ALFNES, F. (2016). "Psychographic profile affects willingness to pay for ecosystem services provided by Mediterranean high nature value farmland", *Ecological Economics*, 128, 232-245.
- RODRÍGUEZ-ORTEGA, T.; OLAIZOLA, A.M.; BERNUÉS, A. (2018). "A novel management-based system of payments for ecosystem services for targeted agri-environmental policy", *Ecosystem Services*, núm. 34, p. 74-84.
- RODRÍGUEZ-ORTEGA, T.; OTEROS-ROZAS, E.; RIPOLL-BOSCH, R.; TICHIT, M.; MARTÍN-LÓPEZ, B.; BERNUÉS, A. (2014). "Applying the ecosystem services framework to pasture-based livestock farming systems in Europe", *Animal*, núm. 8, p. 1361-1372.
- RUIZ-MIRAZO, J.; HERRERA, P.M.; BARBA, R.; BUSQUÉ, J. (2017). *Situación de la ganadería extensiva en España (I): definición y caracterización de la extensividad en las explotaciones ganaderas en España*. Ministerio de Agricultura, Pesca, Alimentación y Medio ambiente (MAPAMA). Fundación Entretantos y la Plataforma por la Ganadería Extensiva y el Pastoralismo.
- TACCONI, L. (2012). "Redefining payments for environmental services", *Ecological Economics*, núm. 73, p. 29-36.
- TEEB (2010). *The Economics of Ecosystems and Biodiversity: Ecological and Economic Foundations*. Phuspan Kumar, Earthscan, London (UK), Washington (USA).
- WUNDER, S. (2005). "Payments for environmental services: some nuts and bolts", *CIFOR Occasional Paper*, núm. 42.

L'espai agrari, té algun tipus de valor?

Antoni Ferran i Mèlich

antonifm@telefonica.net

Membre del Grup de Treball
d'Espais Agraris (GTEA) 2014 -
2018. Especialista en planificació
ambiental. Biòleg i ambientòleg.

RESUM

Hi ha una crisi de sintonia entre camp i ciutat? Quins valors té l'espai agrari? Es poden identificar, quantificar i cartografiar? El mes de juny de 2014, la Fundació del Món Rural, amb el suport d'Agroteritori, posa en marxa el grup de treball d'espais agraris (GTEA 2014 - 2018) amb tres objectius:

- a) Definir què és l'espai agrari.
- b) Proposar un grup d'indicadors que permetin identificar primer i valorar després, de forma clara i objectiva, els espais agraris de Catalunya.
- c) Elaborar un protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG.

Identificar, quantificar i cartografiar els valors de l'espai agrari era una llarga reivindicació del sector, així com un element essencial per als processos de presa de decisió, tant en la planificació territorial com en la urbanística i a escala de parcel·la.

Aprofitar l'oportunitat que representa, de cara a la protecció i la conservació dels espais agraris (agrícoles, ramaders i forestals), el fet d'entendre que "els valors dels espais agraris¹ van més enllà d'assegurar la producció d'aliments i matèries primeres", que l'aposta estratègica de futur dels espais agraris passa per incorporar altres tipus de valors, com el paper clau que tenen en la regulació del cicle de l'aigua, la conservació de la biodiversitat, la millora de la salut pública i la mitigació del —i adaptació al— canvi climàtic, és la millor manera de garantir-ne el futur.

Paraules clau: espai agrari, valor espai agrari, indicador, producció d'aliments, matèries primeres, cicle de l'aigua, biodiversitat, mitigació, canvi climàtic, grans incendis, salut, paisatge, planificació territorial.

1. Vegeu la taula 7.

RESUMEN

¿Hay una crisis de sintonía entre campo y ciudad? ¿Qué valores tiene el espacio agrario? ¿Los podemos identificar, cuantificar y cartografiar? El mes de junio de 2014, la Fundació del Món Rural, con el apoyo de Agroterritori, creó el grupo de trabajo sobre espacios agrarios (GTEA 2014 - 2018) con tres objetivos:

- a) Definir qué es el espacio agrario.
- b) Proponer un grupo de indicadores que permitan identificar primero y valorar después, de forma clara y objetiva, los espacios agrarios de Cataluña.
- c) Elaborar un protocolo metodológico para la caracterización de los espacios agrarios de Cataluña en SIG.

Identificar, cuantificar y cartografiar los valores del espacio agrario era una larga reivindicación del sector, aparte de ser un elemento clave para la toma de decisiones, tanto en la planificación territorial como en la urbanística y a escala de parcela.

Aprovechar la oportunidad que representa, de cara a la protección y conservación de los espacios agrarios (agrícolas, ganaderos y forestales), el hecho de entender que “los valores de los espacios agrarios van más allá de asegurar la producción de alimentos y de materias primas”, que la apuesta estratégica de futuro de los espacios agrarios pasa por incorporar otros tipos de valores, como el papel clave que tienen en la regulación del ciclo del agua, la conservación de la biodiversidad, la mejora de la salud pública y la mitigación del —y adaptación al— cambio climático, es la mejor forma de garantizar el futuro de los espacios agrarios.

Palabras clave: espacio agrario, valor espacio agrario, indicador, producción de alimentos, materias primas, ciclo del agua, biodiversidad, mitigación, cambio climático, grandes incendios, salud, paisaje, planificación territorial.

ABSTRACT

Is there a crisis in the connection between country and city? What is the value of agrarian space? Can its assets be identified, quantified and mapped? In June 2014, the Rural World Foundation, with the support of Agroterritori, created the Agrarian Space Working Group (GTEA 2014 - 2018) with three objectives:

- a) Provide a definition for agrarian space.
- b) Propose a group of indicators that make it possible first to identify and later to assess, with clarity, the agrarian spaces of Catalonia.
- c) Design a methodological protocol for the characterization of agrarian spaces in Catalonia in GIS.

The identification, quantification and mapping of agrarian assets has long represented a demand of the sector as well as an essential element in the decision-making processes of regional, urban and plot-level planning alike.

When it comes to protecting and conserving agrarian spaces (farms, pastures and forests), taking advantage of the understanding that “the value of agrarian space goes beyond guaranteeing the production of food and raw materials”, that the future strategic focus of agrarian spaces will necessarily incorporate other types of assets, such as the key role they play in regulating the water cycle, conserving biodiversity, improving public health and mitigating — and adapting to— climate change, is the best way to guarantee their future.

Key words: agrarian space, agrarian assets, indicator, food production, raw materials, water cycle, biodiversity, mitigation, climate change, large wildfires, health, landscape, regional planning.

Hi ha una crisi de sintonia entre camp i ciutat?

Té valor, un bosc? Un alzinar, una fageda, una pineda de pi blanc, una albereda, una verneda o una sureda, tenen valor? Té valor, un prat? I una pastura, un conreu de cereal, una vinya vella o un camp d'oliveres, de presseguers o de pomeres, tenen valor? I el riu, el rierol, la riera o el torrent que baixen de la serralada i creuen la plana agrícola, tenen cap tipus de valor?

Ramat d'ovelles pasturant al Montseny. Autor: Fundació Món Rural.

L'espai agrari,³ sovint, a bona part de la societat, passa desapercebut: és gairebé invisible, és un espai transparent.⁴

És un espai que hi és, però pel qual no es demostra cap mena d'interès, més enllà d'un cert record bucòlic, fins i tot romàntic, ancorat en una imatge vella i atrotinada del passat.

Bona part de la societat urbana sols s'adona que l'espai agrari existeix quan, de cop i volta, en perd un tros: quan hi ha un incendi forestal, o quan es vol fer una nova urbanització, un nou abocador, una nova carretera, un nou polígon, una nova presa, una nova infraestructura,... I llavors sí: tot són gemecs i lamentacions per la pèrdua d'un tros d'espai agrari al qual, fins llavors, no s'havia prestat cap tipus d'atenció.

A Catalunya treballen poc més de cent mil persones en el sector agrari, l'1,6% de la població ocupada, les quals desenvolupen la seva activitat en 57.000 explotacions, que, en conjunt, tot just representen l'1% del PIB català, del qual la ramaderia genera dues terceres parts, amb un gran protagonisme del sector porcí i del boví. Tot això resulta imprescindible per al desenvolupament i la

vitalitat de la indústria agroalimentària, que genera 25.900 milions d'euros, més del 10% del PIB, i és el puntal i la font d'ocupació més important de moltes comarques catalanes.⁵

I la gent que viu i treballa en el que podem anomenar el "mon rural i periurbà" tenen la percepció que estan desatesos i que, des de l'entorn urbà, no es valora prou la feina que fan, potser pel desconeixement que hi ha de les funcions i dels serveis que aporta l'espai agrari.

En el sector agrari s'hi creuen moltes crisis: la crisi econòmica, la crisi alimentària, la crisi mediambiental, la mateixa crisi de l'agricultura... Però, sobretot, una crisi de comunicació: en la mesura que l'urbà creix, el sector agrari s'allunya i té cada cop més dificultats per explicar les seves funcions.⁶

Un dels darrers crits d'alerta el trobem en els incendis de la Torre de l'Espanyol, a la Ribera d'Ebre, que van motivar el naixement del projecte solidari Rebrotem.⁷ En una entrevista a Canal Terres de l'Ebre, del 26 d'agost de 2019, Rut Turch diu:⁸

Camp de vinyes de Parès Baltà, al Penedès. Autor: Eduard Trepà.

3. *Són el conjunt d'ecosistemes amb aptitud i vocació productiva d'ús agrícola, ramader o forestal, transformats per l'explotació i l'ocupació humanes i que són, majoritàriament, destinats a la producció d'aliments i matèries primeres, o susceptibles d'ésser-hi destinats, i que formen part essencial de la matriu territorial. Llei 3/2019, de 17 de juny, dels espais agraris.*

4. "Espais transparents. Josep Montasell Dorda. Percepcions de l'espai agrari periurbà", *Agroteritori*, 2013, p. 11.

5. MUNDÓ, Carles. "Comprar barat i pagar-ho car", *La Vanguardia* [29 d'agost de 2019]. <https://www.lavanguardia.com/opinion/20190828/4723420243/comprar-barat-i-pagar-ho-car.html>

6. "La qüestió agrària i la Catalunya ciutat. Percepcions de l'espai agrari periurbà", *Agroteritori*, 2013, Andreu Peix Massip, sociòleg..

7. *Rebrotem és una associació de gent del territori que promou la solidaritat com a resposta a les situacions derivades de l'incendi forestal de la Torre de l'Espanyol. Volen fer-ho a través de l'organització de concerts solidaris, accions participatives de voluntariat i campanyes de micromecenatge.* https://www.youtube.com/watch?v=Jph0_yJTTwM&feature=youtu.be

8. *Entrevista a Canal Terres de l'Ebre. Rut Turch. Rebrotem* [26 d'agost de 2019]. <https://ebredigital.cat/2019/08/26/rut-turch-rebrotem-la-societat-ha-de-valorar-la-tasca-que-fan-els-pagesos-i-ramaders-una-feina-de-365-dies/>

“Pagesos i ramaders d’aquest país son els que cuiden el territori [...] hi ha una manca de conscienciació social sobre la importància de la pagesia [...] i també cal un canvi de model en la gestió dels boscos. Tota la societat ha de valorar la feina que fan pagesos i ramaders els 365 dies de l’any i que cuiden el territori. Un 1,5% de la població que es dedica a l’agricultura gestiona un 80% del territori i cal posar-ho en valor, això. Nosaltres, com a consumidors, no hem de ser passius. Tu has de saber, quan vas a comprar, d’on compres les taronges. Les compres de Sud-àfrica, d’Alcanar o de Xerta? I l’arròs, del Montsià i l’oli, de la Ribera?”

Carles Mundó, en l'article “Comprar barat i pagar-ho car”, publicat a *La Vanguardia* el 29 d'agost de 2019, diu: “Aquest estiu s’escoltava per la ràdio l’anunci d’una gran superfície que oferia com a reclam la síndria a 0,35 euros el quilo o les pastanagues a

0,49. És possible que molts veiessin en aquesta oferta una gran oportunitat, però la realitat és que, darrere d’aquestes gangues, hi havia agricultors que pràcticament van haver de regalar els seus productes i que, amb sort, no hi van perdre diners en produir-los.”⁹

“Els consumidors hem de prendre consciència que cal pagar preus justos per tenir un sector agrari viable i sostenible. Si algun dia perdéssim els nostres pagesos, el preu seria impagable. Si seguim així, potser comprarem barat, però ho pagarem car.”¹⁰

Hi ha una crisi de sintonia entre camp i ciutat? ¹¹ Som, un cop més, davant del vell dilema d’incomprensió entre camp i ciutat i entre ciutat i camp? Quines oportunitats, quins serveis i quins valors aporta el camp a la ciutat? Tenen algun tipus de valor, els espais agraris?

Reivindicació sobre el trasvassament d'aigua de l'Ebre a Tortosa. Autor: Fundació del Món Rural.

9. MUNDÓ, Carles. “Comprar barat i pagar-ho car”, *La Vanguardia* [29 d'agost de 2019]. <https://www.lavanguardia.com/opinion/20190828/4723420243/comprar-barat-i-pagar-ho-car.html>

10. MUNDÓ, Carles. “Comprar barat i pagar-ho car”, *La Vanguardia* [29 d'agost de 2019]. <https://www.lavanguardia.com/opinion/20190828/4723420243/comprar-barat-i-pagar-ho-car.html>

11. “La qüestió agrària i la Catalunya ciutat. Percepcions de l'espai agrari periurbà”, *Agroterritori*, 2013 Andreu Peix Massip, sociòleg.

ALGUNES DATES RECENTS CLAU (2008 - 2019)

Gener 2008. Girona. Jornades de reflexió, participació i debat sobre la futura llei d'espais agraris de Catalunya

Setembre 2010. Castelldefels. En el marc del projecte AGRIPROXI, "l'agricultura de proximitat per reinventar les relacions entre espais urbans i rurals", es consensua el document anomenat **Carta de l'agricultura periurbana. Per a la preservació, l'ordenació, el desenvolupament i la gestió dels espais agraris periurbans**.¹²

Gener 2013. Agroteritori edita el llibre Percepcions de l'espai agrari periurbà.

Juny 2014. Es posa en marxa el Grup de Treball d'Espais Agraris (GTEA) sota la coordinació i l'impuls de la Fundació del Món Rural i Agroteritori.

Juliol 2015. El GTEA elabora el document Espais agraris. Definició i indicadors per a la seva caracterització.

Abril 2016. Es presenten públicament els resultats del GTEA, Espais agraris. Definició i indicadors per a la seva caracterització, a la sala de plens del Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya (CTESC).

Març - novembre 2017. El Grup de Treball d'Espais Agraris (GTEA) desenvolupa el protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG, que analitza, integra i interpreta els indicadors identificats en el primer document en un entorn cartogràfic.

Juliol 2018. Jornada debat Valorem els espais agraris a Catalunya. Sala d'actes del DARP. Es presenta públicament el *Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris a Catalunya*.

Juny - octubre 2018. Es constitueix el Grup de Treball d'Espais Agraris de les Terres de Ponent. El GTEA de les Terres de Ponent elabora un seguit de recomanacions sobre el Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris a Catalunya.

Juny 2019. El Parlament de Catalunya aprova la Llei 3/2019, del 17 de juny, dels espais agraris i es publica al DOGC el dia 19 de juny de 2019.

Taula 1. Alguns dels moments i documents clau dels darrers 10 anys i que ajuden a entendre les reflexions al voltant del valor de l'espai agrari a Catalunya.

12. Carta de l'agricultura periurbana. Per a la preservació, l'ordenació, el desenvolupament i la gestió dels espais agraris periurbans. Va marcar un punt d'inflexió i va servir per posar, per primer cop, de manera consensuada, les bases conceptuals sobre les quals posteriorment s'han desenvolupat moltes de les estratègies en relació amb els espais agraris. <http://www.agroteritori.org/web2/wp-content/uploads/2014/05/Carta-de-la-Agricultura-periurbana.pdf>

Un punt d'inflexió: la proposta de valoració dels espais agraris que formula el grup de treball dels espais agraris (gtea 2014 - 2018)

El mes de juny de 2014, la Fundació del Món Rural posa en marxa el Grup de Treball dels Espais Agraris (GTEA) amb dos objectius:

- a) Definir què és l'espai agrari.
- b) Proposar un grup d'indicadors que permetin identificar primer i valorar després, amb claredat, els espais agraris de Catalunya.

Els resultats dels GTEA es concreten en la publicació *Espais agraris. Definició i indicadors per a la seva caracterització*, editada l'any 2015 per la Fundació del Món Rural,¹³ i en la publicació *Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG*, editada l'any 2018 per la Fundació del Món Rural.¹⁴

Fruit dels debats que es van fer en el marc del GTEA, es va assolir el consens en la següent definició d'*espai agrari*:

“S'entén per espai agrari el conjunt d'espais oberts amb aptitud i vocació productiva d'ús agrícola, ramader o silvícola, que constitueixen ecosistemes transformats per l'explotació i l'ocupació humanes i que són, majoritàriament, destinats a la producció d'aliments i matèries primeres, o susceptibles de ser-hi destinats, i que formen part essencial de la matriu territorial.” Així mateix, l'espai agrari es classifica en tres tipus diferents: espai agrícola, espai ramader i espai silvícola.

Camp de cereals abans de la sega a la Segarra.
Autor: Arxiu Puigpelat.

Vista de Boí i de la vall que pren el seu nom.
Autor: Eduard Trepal.

13. *Espais agraris. Definició i indicadors per a la seva caracterització*. Grup Treball Espais Agraris 2015. http://espais.fmr.cat/descarregues/GTEA_Definicio_Indicadors_2015.pdf

14. *Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG*. Grup Treball Espais Agraris 2018. http://espais.fmr.cat/descarregues/GTEA_Protocol_Metodologic_Indicadors.pdf

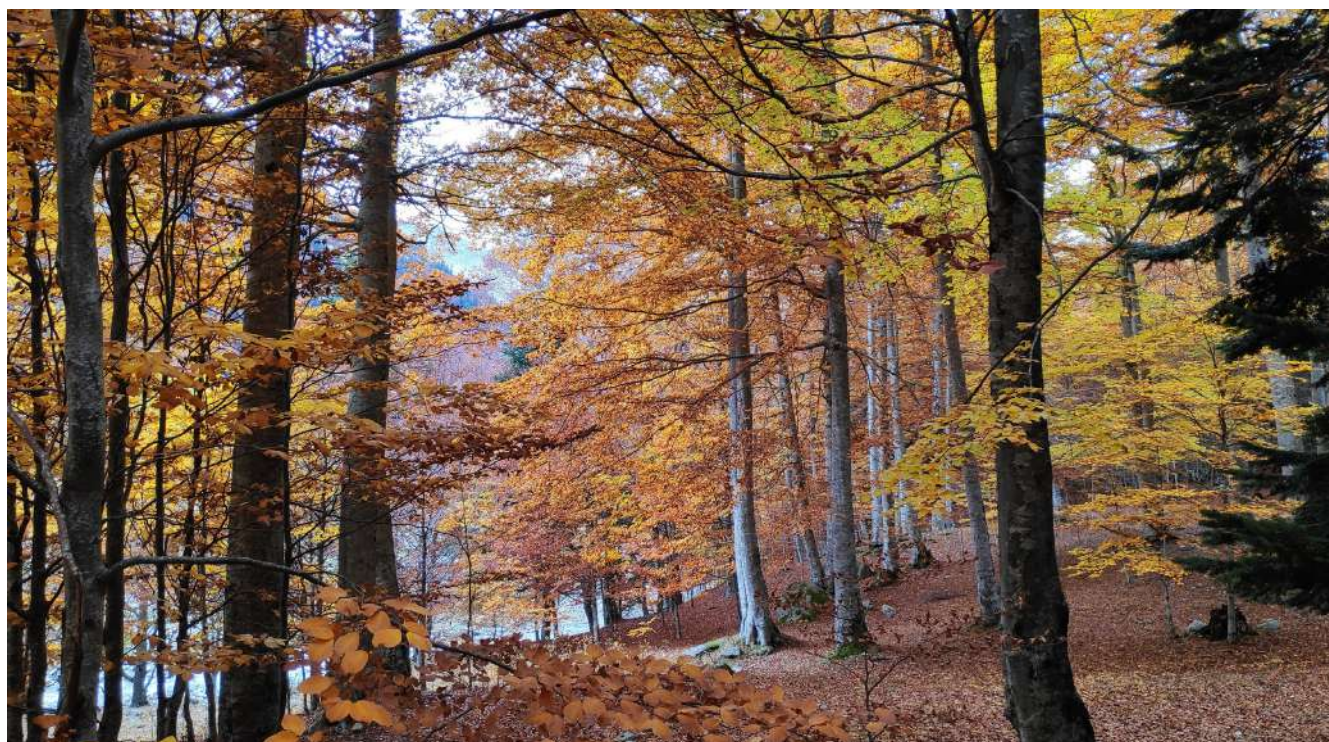
Una altra aportació rellevant que va ser motiu de consens van ser els indicadors que cal fer servir per poder efectuar la valoració dels espais agraris de manera objectiva.

El GTEA va formular un total de 20 indicadors simples —vegeu la taula 2— que valoren aspectes de caire econòmic i productiu, però també n'hi ha que avaluen aspectes socials, territorials i ambientals.

INDICADOR SIMPLE	DESCRIPTOR
Aptitud agrològica	Relaciona el pendent, les condicions climàtiques i la litologia per representar el potencial del territori per a la producció d'aliments i matèries primeres. El pendent, principal condicionant del desenvolupament dels cultius, valora l'aptitud per a la producció agrícola a través d'un mapa en percentatge del model digital del terreny de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, a una resolució de 30 metres de quadrícula. La classificació dels pendents és la mateixa que la utilitzada pel Ministerio de Agricultura, Ganadería, Pesca, Alimentación y Medio Ambiente en les categories d'aptitud del sòl per al conreu. Les condicions climàtiques es treballen a partir de quatre paràmetres de l'Atles Climàtic Digital de Catalunya (2006): l'índex d'humitat anual, l'eficàcia tèrmica, la concentració tèrmica de l'estiu i les característiques de l'hivern. Aquest últim té un pes més elevat, atès que representa el limitant climàtic de la parada hivernal en les zones de més altitud. La litologia valora la duresa dels materials que conformen el sòl a partir del mapa de grups litològics de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya de 2006.
Productivitat agrícola	Calcula la producció agrícola dels diferents conreus en euros totals per terme municipal. Es treballa a partir de dades del Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació (2016) sobre producció per cultius, rendiment productiu i preus percebuts pel pagès.
Productivitat ramadera	Representa la producció de carn en euros totals per municipi. Es calcula a partir de dades del registre d'explotacions ramaderes actives a maig de 2017 del Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació, juntament amb estimacions del rendiment productiu i preus percebuts pel pagès de 2016.
Productivitat forestal	Calcula la producció de fusta en valor total estimat (euros totals) per comarca i any a partir de les dades del <i>Tercer Inventario Forestal Nacional</i> , portat a terme entre el 1997 i el 2007.
Connectivitat ecològica	Representa l'existència de connectors ecològics, espais físics la preservació dels quals és prioritària com a corredors. Aquests espais es corresponen als sòls de protecció especial del Sistema d'Espais Oberts dels Plans territorials parcials (2012).
Grau de biodiversitat	Es calcula a partir de l'índex de biodiversitat ponderat segons l'interès de conservació d'espècies dels ocells nidificants elaborat per l'Institut Català d'Ornitologia (consultat a juny de 2017).
Estat de conservació dels hàbitats	Representa la valoració de la conservació dels espais Xarxa Natura 2000 a partir de la informació dels inventaris de l'Agència Europea de Medi Ambient de 2016.
Planejament territorial	Analitza les característiques de la planificació del territori a partir de les categories de protecció del sòl del Sistema d'Espais Oberts dels Plans territorials parcials (2012).
Tipologia d'espais protegits	Representa els espais inclosos sota alguna figura de protecció legal inclosa en la cartografia d' <u>Espais Naturals de Protecció Especial</u> (març 2015), de la Xarxa Natura 2000, de la Xarxa d'Espais Naturals de la Diputació de Barcelona i dels límits dels espais agraris amb figura de protecció.
Valor del paisatge agrari	Representa els espais de la cartografia de Paisatges d'Atenció Especial de l'Observatori del Paisatge amb elements agraris identificats.
Dotació de regadiu	Representa les infraestructures de regadiu en termes de dotació d'aigua anual per al reg (m^3/ha i any) del mapa del pla de regadius de Catalunya 2008-2020.

INDICADOR SIMPLE	DESCRIPTOR
Producció de qualitat	És el recompte en nombre absolut de les denominacions d'origen (excepte Cava i Catalunya), les denominacions d'origen protegides i les identifications geogràfiques protegides presents per municipi. Aquests distintius donen valor afegit a la comercialització de productes agraris.
Mà d'obra agrària	Relaciona el nombre d'ocupats en el sector de l'agricultura amb el total de població ocupada a escala municipal. Es calcula a partir de les dades d'afiliació segons ubicació del compte de cotització de 2016 de l'Institut d'Estadística de Catalunya.
Model productiu	Relaciona la superfície cultivada municipal en producció ecològica i integrada respecte al total de terres cultivades del municipi. Es calcula a partir de les dades del Consell Català de Producció Agrària Ecològica i del Consell Català de Producció Integrada.
Grau de diversificació econòmica	Representa el nombre d'explotacions agràries que porten a terme altres activitats complementàries respecte al nombre total d'explotacions presents al municipi. S'analitza a partir del desenvolupament rural del cens agrari de 2009.
Cessament d'explotacions	Calcula la diferència en el nombre d'explotacions per municipi del cens agrari de 1999 i de 2009.
Continuïtat agrària	Representa el nombre total de sol·licituds d'ajut presentades per municipi a les diferents línies d'ajut obertes pel Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació l'any 2015.
Pressió antròpica	Dibuixa els espais sotmesos a la pressió humana dels creixements urbans i de la xarxa viària principal a partir de la cartografia de les estratègies territorials dels plans territorials parcials de Catalunya i la xarxa viària del Departament de Territori i Sostenibilitat.
Periurbanitat	Representa els espais que hi ha al voltant de les conurbacions de població definides en els Plans Directors Urbanístics de Catalunya vigents.
Zones vulnerables	Dibuixa els espais que presenten factors limitants per al creixement de les explotacions agràries, ja sigui per vulnerabilitat per nitrats o per la presència d'aqüífers protegits. Es calcula a partir de dades del Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació de 2016 i de l'Agència Catalana de l'Aigua de 2013.

Taula 2. Els 20 indicadors simples definits pel GTEA.

Fageda a la tardor a la boca sud del túnel de Vielha. Autor: Eduard Trepà.

A partir dels indicadors simples, es va fer una primera agrupació en 5 indicadors compostos —potencial productiu, indicadors ambientals, valor afegit de caire territorial, valor afegit de caire socioeconòmic i de dinàmica agrària— i en 3 indicadors de grup —vertebradors, valor afegit i especificitat (vegeu la taula 3. *Els indicadors: 20 de simples, 5 de compostos i 3 de grup*).

INDICADORS DEFINITS I LES SEVES AGRUPACIONS. GTEA 2015.		
Simplex	Compostos	De grup
Aptitud agrològica	Potencial productiu	Vertebradors
Productivitat agrícola		
Productivitat ramadera		
Productivitat forestal		
Connectivitat ecològica	Indicadors ambientals	
Grau de biodiversitat		
Estat de conservació dels hàbitats		
Planejament territorial	Valor afegit territorial	Valor afegit
Tipologia d'espais protegits		
Valor del paisatge agrari		
Dotació de regadiu	Valor afegit socioeconòmic	
Producció de qualitat		
Mà d'obra agrària		
Model productiu		
Grau de diversificació econòmica		
Cessament d'explotacions	Dinàmica agrària	
Continuïtat agrària		
Pressió antròpica	-	Especificitat
Periurbanitat		
Zones vulnerables		

Taula 3. Els indicadors: 20 de simples, 5 de compostos i 3 de grup. GTEA 2015.

Un cop el GTEA va definir, el mes de juny de 2015,¹⁵ quins indicadors es feien servir i com se'n feia l'agrupació, calia realitzar-ne la ponderació i abordar el darrer pas d'elaborar-ne la cartografia corresponent per obtenir el mapa de valors de l'espai agrari de Catalunya.

Amb aquesta finalitat es van reprendre les feines del GTEA el mes de març de 2017, amb l'encàrrec de desenvolupar el protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG, que analitza, integra i interpreta la matriu d'indicadors,

simples, compostos i de grup, definida en el primer document en un entorn cartogràfic, amb vista a obtenir una proposta cartogràfica on es visualitzi el valor dels espais agraris a Catalunya.

Una primera tasca en aquest nou període va ser l'establiment, per part del GTEA, de la ponderació dels indicadors. La proposta resultant va ser la següent:

15. *Espais agraris. Definició i indicadors per a la seva caracterització. Grup Treball Espais Agraris 2015.* http://espais.fmr.cat/descarregues/GTEA_Definicio_Indicadors_2015.pdf.

PROPOSTA DE PONDERACIÓ DELS DIFERENTS INDICADORS SIMPLES, COMPOSTOS I DE GRUP					
ESTABLERTA PEL GRUP DE TREBALL D'ESPAIS AGRARIS 2017 ¹⁶					
Indicadors simples	% pes	% pes final	% indicadors compostos	Indicadors de grup	Valor dels espais agraris de Catalunya
Aptitud agrològica	75%	33,75%	Potencial productiu 75%	Vertebradors 60%	MODEL
Productivitat agrícola	10%	4,50%			
Productivitat ramadera	10%	4,50%			
Productivitat forestal	5%	2,25%			
Connectivitat ecològica	33%	5,00%	Indicadors ambientals 25%		
Grau de biodiversitat	33%	5,00%			
Estat de conservació dels hàbitats	33%	5,00%			
Planejament territorial	50%	3,75%	Valor afegit territorial 25%	Valor afegit 30%	
Tipologia d'espais protegits	25%	1,87%			
Valor del paisatge agrari	25%	1,87%			
Dotació de regadiu	20%	3,00%	Valor afegit socioeconòmic 50%		
Producció de qualitat	20%	3,00%			
Mà d'obra agrària	20%	3,00%			
Model productiu	20%	3,00%			
Grau de diversificació econòmica	20%	3,00%			
Cessament d'explotacions	50%	3,75%	Dinàmica agrària 25%		
Continuïtat agrària	50%	3,75%			
Pressió antròpica	40%	4,00%	-	Especificitat	
Periurbanitat	40%	4,00%		10%	
Zones vulnerables	20%	2,00%			
TOTAL PESOS	100%	100%		100%	

Taula 4. Ponderació dels indicadors simples, compostos i de grup efectuada pel GTEA. 2017.

A partir de la ponderació feta, es va elaborar la cartografia corresponent, es va generar un SIG i es va realitzar el mapa de valor dels espais agraris.¹⁷

El mapa resultant representa i associa els pesos més alts (pes 9) als espais amb més valoració de la ponderació dels tres indicadors de grup —*vertebradors*, *valor afegit* i *especificitat*— de la matriu definida a la taula 5, mentre que els pesos baixos (pes 3) mostren els territoris amb valors més baixos per a aquests indicadors. Els

nuclis urbans edificats es representen en color negre i tenen un pes 0.

Segons els resultats obtinguts després d'haver aplicat la metodologia elaborada pel GTEA, a Catalunya hi ha gairebé 1.800.000 ha d'espais agraris (agrícoles, ramaders i forestals) amb un valor igual o superior a 6, i gairebé 500.000 hectàrees amb un valor igual o superior a 7 (vegeu les figures 1 i 2 i les taules 5 i 6).

16. Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG. Grup Treball Espais Agraris 2018. http://espais.fmr.cat/descarregues/GTEA_Protocol_Metodologic_Indicadors.pdf.

17. Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG. Grup Treball Espais Agraris 2018. Mapa valor agrari. <http://espais.fmr.cat/mapa-valor-agrari>.

Pastures a la zona volcànica de la Garrotxa. Autor: Fundació del Món Rural.

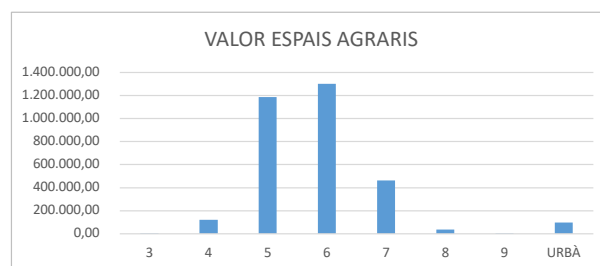

Figura 2. Histograma de la distribució dels pesos de valor dels espais agraris a Catalunya. Superfície en hectàrees (ha).

PES	CATALUNYA	%
3	1.544,80	0,05
4	121.947,00	3,80
5	1.187.469,80	37,00
6	1.300.317,80	40,52
7	462.124,80	14,40
8	36.896,50	1,15
9	5,30	0,00
URBÀ	98.929,80	3,08

Taula 5. Distribució dels pesos de valor dels espais agraris a Catalunya (en hectàrees i percentatge).

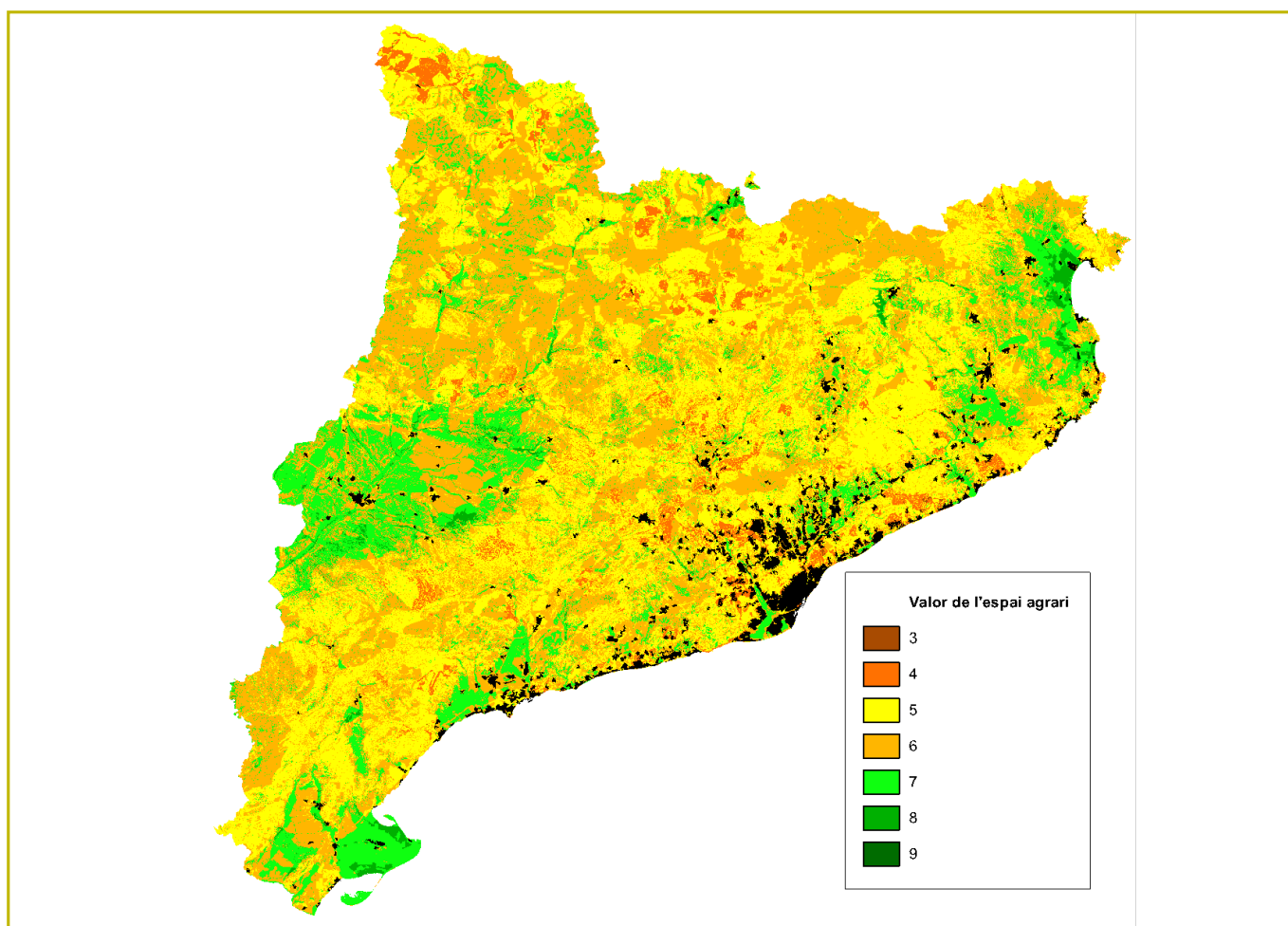

Figura 1.¹⁸ Mapa de valor dels espais agraris a Catalunya, resultat d'haver aplicat la matriu d'indicadors i la seva ponderació definida pel GTEA, 2017.

18. Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG. Grup Treball Espais Agraris 2018. Mapa valor agrari. <http://espais.fmr.cat/mapa-valor-agrari>.

PES	APIA	CC	CG	CT	MB	PE	PO	TE	TOTAL
3	98,8	65,3	222,5	112,5	858,3	171,0	5,8	10,8	1.545,0
4	23.705,8	29.496,5	10.024,0	9.146,3	23.247,3	11.478,5	13.088,5	1.760,8	121.947,7
5	192.975,8	238.105,0	209.709,0	115.177,8	103.842,0	71.712,0	133.873,0	122.076,5	1.187.471,1
6	299.510,5	190.304,0	222.796,8	102.692,0	47.723,0	68.166,3	235.306,5	133.819,0	1.300.318,1
7	56.783,3	29.354,8	87.129,0	32.662,8	21.173,0	12.923,5	159.672,8	62.426,0	462.125,2
8	3.294,3	854,8	12.811,5	326,5	138,5	333,5	12.104,5	7.033,0	36.896,6
9	5,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,3
URBÀ	910,8	6.022,0	15.310,0	10.190,5	49.424,8	9.766,0	4.459,5	2.846,3	98.929,9

Posteriorment, del juny al novembre de 2018 es va posar en marxa el GTEA Terres de Ponent amb l'objectiu de fer una revisió de l'aplicació del *Protocol metodològic per a la caracterització dels*

*espais agraris*²⁰ per a l'àmbit de Terres de Ponent. El resultat de les aportacions del grup de treball es recull en aquest document: Informe Grup Treball Espais Agraris - Terres de Ponent.²¹

La nova Llei 3/2019, del 17 de juny de 2019, dels espais agraris, una gran oportunitat²²

Des del punt de vista de la valoració dels espais agraris, la Llei 3/2019 aporta diversos elements rellevants. Un primer és que defineix *legalment* què és l'espai agrari, en l'article 3, quan diu que l'espai agrari és “el conjunt d'ecosistemes amb aptitud i vocació productiva d'ús agrícola, ramader o forestal, transformats per l'explotació i l'ocupació humanes i que són, majoritàriament, destinats a la producció d'aliments i matèries primeres, o susceptibles d'ésser-hi destinats, i que formen part essencial de la matriu territorial”.

La definició inclou la idea que els espais agraris són “part essencial” de la matriu territorial i alhora els fixa com a “ecosistemes transformats destinats a la producció d'aliments i matèries primeres”.

Pel que fa a les finalitats de la llei, en l'article 2 es diu:

- Preservar i protegir els espais agraris com un recurs natural essencial per a la producció d'aliments i d'altres productes —béns i serveis— i per a llur viabilitat econòmica, i com un element de conservació de la cultura, la biodiversitat i els diferents ecosistemes naturals, que són la base del desenvolupament sostenible que ajuda a garantir la salut i el benestar dels humans, els animals i les plantes.
- Protegir els espais d'alt valor agrari.
- Contribuir a la preservació i la millora dels valors paisatgístics i ambientals associats als espais agraris.

19. La Llei del Pla Territorial (1995) va establir els sis àmbits funcionals territorials definits en el Pla Territorial General de Catalunya com els àmbits d'aplicació dels futurs plans territorials parcials. L'any 2001 es va aprovar la Llei 24/2001, de reconeixement de l'Alt Pirineu i Aran, que va suposar la delimitació d'un nou àmbit de planificació territorial, que es va formar d'acord amb les comarques que s'havien assignat a l'àmbit funcional de Ponent (l'Alt Urgell, l'Alta Ribagorça, el Pallars Jussà, el Pallars Sobirà i la Val d'Aran) i al de les comarques centrals (la Cerdanya) en el moment de l'aprovació del pla. L'any 2010 es va aprovar la Llei 23/2010 sobre la creació de l'àmbit funcional del Penedès. La Llei 2/2017, de 15 de febrer, de modificació de la Llei 30/2010, de vegueries, estava destinada a crear la vegueria del Penedès, que està formada per les comarques de l'Alt Penedès, el Baix Penedès, el Garraf i els municipis de la comarca de l'Anoia, a excepció de Calaf, Calonge de Segarra, Castellfollit de Riubregós, els Prats de Rei, Pujalt, Sant Martí Sesgueioles, Sant Pere Sallavinera i Veciana.

20. Protocol metodològic per a la caracterització dels espais agraris de Catalunya en SIG. Grup Treball Espais Agraris 2018. http://espais.fmr.cat/download/GTEA_Protocol_Metodologic_Indicadors.pdf.

21. Informe final Grup de Treball Espais Agraris Terres de Ponent 2018. <https://drive.google.com/file/d/1inHAMvmkl2JutVdCpSx3qF3C5D5U0nXe/view>.

22. Llei 3/2019, de 17 de juny, dels espais agraris. <https://portal.dogc.gencat.cat/utis/EADOP/PDF/7900/1749651.pdf>.

Aquestes idees, recollides en els articles 2 i 3, són clau, atès que la matriu territorial, de la qual els espais agraris són part, és la que subministra la dels serveis ecosistèmics.

Els serveis ecosistèmics²³ són aquells beneficis que un ecosistema aporta a la societat i que milloren la salut, l'economia i la qualitat de vida de les persones. Un servei ecosistèmic deriva de les funcions pròpies dels ecosistemes.

De serveis ecosistèmics n'hi ha de quatre tipus,²⁴ segons el benefici que ofereixin:

Els serveis d'aprovisionament són els relatius als béns o matèries primeres que un ecosistema ofereix, com la fusta, l'aigua o els aliments.

Els serveis de regulació són aquells que es deriven de les funcions clau dels ecosistemes i que ajuden a reduir certs impactes locals i globals (per exemple, la regulació del clima i del cicle de l'aigua, el control de l'erosió del sòl, la pol·linització...).

Els serveis culturals són els relacionats amb el lleure, l'oci o aspectes més generals de la cultura.

Els serveis de suport, com la biodiversitat i els processos naturals de l'ecosistema, garanteixen bona part dels anteriors.

*Explotació de pomes ecològiques a Prades de la Molsosa.
Autor: Marina Vilaseca.*

Vista d'una riera a la Terra Alta. Autor: Fundació del Món Rural.

23. Blog CREA. Què són els serveis ecosistèmics?, 2016. <http://blog.creaf.cat/coneixement/que-son-els-serveis-ecosistemics/>

24. Blog CREA. Què són els serveis ecosistèmics?, 2016 <http://blog.creaf.cat/coneixement/que-son-els-serveis-ecosistemics/>

Els espais agraris, tenen, doncs, algun tipus de valor?

Arribats a aquest punt, ens podem tornar a formular la pregunta inicial: tenen algun tipus de valor, els espais agraris?

La resposta, evidentment, es que sí.²⁵ En primer lloc, la producció d'aliments i de matèries primeres, com, per exemple, la producció de fusta.

En relació amb la producció d'aliments, és clau poder disposar d'un estoc de terres mínim, tant per a les generacions actuals com per a les noves. La preservació d'opcions per a les noves generacions és un valor que s'ha de tenir en compte, atesa la situació de canvi climàtic²⁶ i d'emergència climàtica²⁷ en què estem immersos.

Pel que fa a la preservació del sòl, en el preàmbul de la Carta Mundial dels Sòls²⁸ es diu:

“Los suelos saludables son un requisito previo básico para satisfacer las diversas necesidades de alimentos, biomasa (energía), fibra, forraje y otros productos, y para garantizar la prestación de los servicios ecosistémicos esenciales en todas las regiones del mundo. Sin embargo, la humanidad se enfrenta a presiones sin precedentes sobre el recurso *suelo*. En particular, diversos tipos de degradación —incluyendo el sellado debido a la rápida urbanización— están haciendo pagar un elevado peaje, amenazando la seguridad alimentaria y el equilibrio ecológico.

Con los Objetivos de Desarrollo Sostenible^{29 30} actualmente en estudio y a punto de ser implementados, es fundamental garantizar un manejo sostenible de los suelos con el fin de que estos objetivos puedan convertirse en realidad.”

En aquest sentit, caracteritzar els espais agraris de Catalunya i obtenir una proposta cartogràfica en què es visualitzi el valor dels

espais agraris és clau a l'hora de prendre decisions de protecció i conservació dels sòls de més valor agronòmic, que han de servir de base per a la producció d'aliments.

Els espais agraris tenen altres valors estratègics que revesteixen la mateixa importància que el de la producció d'aliments i de matèries primeres, com, per exemple, el paper clau que compleixen en la regulació del cicle de l'aigua, la conservació de la biodiversitat, la contribució a la salut pública i la mitigació del canvi climàtic.

El paper dels espais agraris com a element regulador del cicle d'aigua és un altre aspecte estratègic.³¹ Investigadors del CREAM, en el marc del projecte MEDACC, conclouen que “Catalunya necessita repensar la gestió de l'aigua, dels boscos i de l'agricultura”.³²

Hi ha aspectes tan rellevants com la protecció i la gestió de les capçaleres de rius, torrents i rieres, i es posa l'accent a impulsar i promoure estratègies de gestió que afavoreixin la infiltració d'aigua i en redueixin la velocitat pels pendents, i a tenir masses boscoses que no actuïn com a bombes d'extracció d'aigua del sòl cap a l'atmosfera, aspecte en què també és important la funció de suport d'hàbitats en la conservació de la biodiversitat i les noves estratègies orientades a mitigar l'impacte dels grans incendis...³³ S'obren, doncs, estratègies noves en relació amb l'espai agrícola, com, per exemple, introduir els sistemes agroforestals.³⁴

Els sistemes agroforestals poden ser combinacions deliberades de vegetació llenyosa (arbres i/o arbusts) en sistemes productius agrícoles o ramaders destinats a l'obtenció de beneficis a partir de les interaccions ecològiques i econòmiques. Les sis principals pràctiques agroforestals a Europa són: sistemes silvoarables, sistemes silvopastorals, marges riparis, conreus dins de plantacions forestals o boscos, guarets millorats i arbres multipropòsit (Mosquera-Losada et al., 2009).³⁵

25. Vegeu les figures 1 i 2 i les taules 5 i 6.

26. Llei 16/2017, d'1 d'agost, del canvi climàtic. <https://portaldogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/7426/1629244.pdf>.

27. El Govern de la Generalitat va declarar formalment, el mes de maig de 2019, l'emergència climàtica, i es va unir així a les institucions polítiques d'arreu del món que han declarat formalment l'emergència climàtica i ambiental per assolir els objectius en matèria de mitigació i adaptació establerts a la Llei del canvi climàtic, aprovada l'estiu de 2017.

28. Carta Mundial dels Sòls. FAO. <http://www.fao.org/3/b-i4965s.pdf>.

29. Objectius de Desenvolupament Sostenible. Nacions Unides. <https://www.undp.org/content/undp/es/home/sustainable-development-goals.html>.

30. Agenda 2030 i Objectius de Desenvolupament Sostenible. Generalitat de Catalunya. http://mediambient.gencat.cat/ca/05_ambits_dactuacio/educacio_i_sostenibilitat/desenvolupament_sostenible/agenda-2030-ods/.

31. Blog CREAM. Catalunya necessita repensar la gestió de l'aigua, dels boscos i de l'agricultura, 2018 <http://blog.cream.cat/noticies/catalunya-necessita-repensar-la-gestio-de-laigua-dels-boscos-de-lagric>

32. Blog CREAM. Catalunya necessita repensar la gestió de l'aigua, dels boscos i de l'agricultura, 2018 <http://blog.cream.cat/noticies/catalunya-necessita-repensar-la-gestio-de-laigua-dels-boscos-de-lagric>

33. Projecte LIFE Montserrat. <https://lifemontserrat.eu/>.

34. Els sistemes agroforestals. Dossier tècnic [juny 2019]. RuralCat. https://ruralcat.gencat.cat/documents/20181/5302088/Dossier+Tecnica+99_web.pdf/677bfaf2-1def-440d-8edf-4fa457193fbf.

35. Els sistemes agroforestals moderns. Què són i quin és el seu fonament? Jaime Coello Gómez, enginyer de forests i investigador del programa de gestió forestal multifuncional. CTFC. Dossier tècnic, núm. 99. RuralCat. https://ruralcat.gencat.cat/documents/20181/5302088/Dossier+Tecnica+99_web.pdf/677bfaf2-1def-440d-8edf-4fa457193fbf.

Pel que fa a l'objectiu de mitigar els efectes dels grans incendis i la seva recurrència en un marc de canvi climàtic, s'obren pas estratègies, com el projecte Agroforesta³⁶ i el projecte Life Montserrat, orientat a la gestió silvopastoral per afavorir la biodiversitat i prevenir grans incendis forestals.³⁷

El projecte Agroforesta, desenvolupat pel Grup de Natura Freixe³⁸ amb la col·laboració de la Fundació Enrique Montoliu (Fundem), sòcia del projecte, a Flix i la Pobla de Benifassà,³⁹ té com a objectiu revertir els problemes derivats de l'abandonament de conreus tradicionals — especialment oliveres centenàries —, que s'han transformat en zones forestals recobertes amb pi blanc i arbustos.

En aquestes zones, la important presència de vegetació comporta més consum d'aigua, més evapotranspiració, menys transferència d'aigua al subsòl, barrancs, rieres i tolls, menys biodiversitat i més risc d'incendi, entre d'altres.

L'estratègia passa per reduir massa forestal, recuperar conreus d'oliveres i de cereals de secà, augmentar la disponibilitat d'aigua en escenaris de menys pluviometria, fer créixer la biodiversitat i prevenir la propagació d'incendis forestals.

Pel que fa al projecte LIFE Montserrat, en la introducció de l'informe LAYMAN es diu:

“Paisatge i biodiversitat, un binomi d'èxit a la Mediterrània. La muntanya mediterrània és un espai amb una llarguíssima tradició d'assentament i aprofitament humà.

Els seus ecosistemes i paisatges han evolucionat durant segles de bracet de l'activitat humana que, mitjançant la combinació d'agricultura, ramaderia extensiva i gestió forestal, ha consolidat un paisatge característic: el mosaic agrosilvopastoral mediterrani.

Taques disperses de bosc, camps i pastures, de mida molt variable, conformen les peces d'aquest mosaic i creen una successió d'ambients i espais de transició entre els uns i els altres que aporten una gran diversitat al sistema. Fins al punt que actualment associem el mosaic agrosilvopastoral amb els màxims nivells de biodiversitat a l'entorn mediterrani. I més enllà del seu valor ambiental, a aquest binomi paisatge-natura cal afegir-hi, també, un significatiu valor social i econòmic.

Amb el temps s'ha produït una identificació cultural i estètica de la població amb aquests paisatges de gestió activa i ordenada que fa que els percebem com a desitjables, i que enforteix el vincle entre el territori i la seva gent. Un bon equilibri entre l'activitat humana i els valors naturals i paisatgístics és una combinació d'èxit per al

futur de qualsevol territori i el mosaic agrosilvopastoral mediterrani n'és un bon exemple.”

Joan Nogué, director de l'Observatori del Paisatge (2004-2017), en el pròleg de la publicació *Paisatge i salut*, assenyala que el paisatge “és un element important de la qualitat de vida de les poblacions, tant dels medis urbans com dels medis rurals”,⁴⁰ de manera que les polítiques de paisatge “que no atenguin la diversitat social i cultural i que no pretenguin incidir positivament en la millora de la qualitat de vida de la ciutadania estan condemnades, tard o d'hora, al fracàs”. A més, apunta que un dels pilars de la qualitat de vida és la salut “entesa com un estat dinàmic de ben-estar complet”⁴¹.

La relació entre espais agraris, paisatge, salut i qualitat de vida⁴² agafa força i és un dels valors dels espais agraris.

Persones gaudint d'una activitat de Descoberta de patrimoni agrari a Torrebesses.
Autor: Eduard Trepal.

36. Projecte AGROFORESTA <https://www.freixe.cat/projectes/agroforesta-mosaico-agroforestal-i-cambio-climatico/>.

37. Projecte LIFE Montserrat. <https://lifemontserrat.eu/wp-content/uploads/2019/07/00-Layman-Report-CAT-DIGITAL.pdf>.

38. Reserva natural de Sebes, gestionada pel grup Natura Freixe <http://www.sebes.cat/>

39. Les zones d'actuació són a l'entorn de Flix i la Pobla de Benifassà (Castelló), en una àrea amb problemàtiques similars. Hi va col·laborar la Fundació Enrique Montoliu (Fundem), sòcia del projecte.

40. Paisatge i salut. Reflexions 1. Observatori dels Paisatges. Departament de Salut, 2008, col·l. Plecs de paisatge.

41. Organització Mundial de la Salut.

42. Tercer congrés internacional El potencial dels boscos en la salut [7-10 d'octubre de 2019], Girona - la Garrotxa (Catalunya) www.selvans.org/congress2019. Té com a objectiu una actualització de l'evidència científica de la recerca biomèdica sobre els beneficis fisiològics i psicològics que les passejades pel bosc produeixen en les persones.

Ducan Fuller, Claire Haggett i Helen Dunsford fan unes aportacions al concepte *paisatge, tranquil·litat i salut*⁴³ amb què posen sobre la taula els beneficis que, per a la salut pública, representa la contemplació de paisatges, la qual fa augmentar el benestar emocional i redueix l'estrès. I no tan sols això: els autors, en centrar-se en els efectes de la natura sobre les persones i les circumstàncies que s'esdevenen, demostren —per exemple— que la vegetació i la natura reforcen l'atenció espontània, relaxen l'aparell sensorial i infonen una energia renovada.

En aquest punt, cal esmentar que, entre els dies 7 i 10 d'octubre, es va celebrar a Girona el tercer congrés internacional sobre el potencial dels boscos en la salut,⁴⁴ en el qual, entre altres aspectes, es van tractar qüestions com la recerca sobre el binomi *bosc i salut*, la integració de la teràpia forestal en el sistema de salut pública i els serveis de benestar social i família o els banys de bosc com a nou producte d'ecoturisme.

El darrer aspecte clau en què es posen en valor els espais agraris està relacionat amb l'estratègia de la reducció de la vulnerabilitat davant el canvi climàtic i la reducció de les emissions de gasos amb efecte d'hivernacle. Més concretament, està relacionat amb:

- a) El foment prioritari de les mesures adreçades a la intensificació de les modernitzacions de regadius que comportin un aprofitament de l'aigua millor, més racional, amb la màxima eficiència energètica.
- b) La valoració d'espècies o varietats pròpies, principalment autòctones, que tinguin més capacitat per adaptar-se a les noves condicions climàtiques d'acord amb treballs genètics i ecofisiològics.
- c) La utilització progressiva de fertilitzants d'origen orgànic en substitució dels fertilitzants de síntesi química.

- d) L'adequació de la dimensió de la cabanya ramadera a la capacitat de càrrega ambiental del territori i la minimització de les emissions derivades de les dejeccions ramaderes per mitjà dels diferents tipus de gestió, incloent-hi l'obtenció d'energia i d'adobs orgànics d'alt rendiment.
- e) La promoció dels productes agroramaders ecològics i de proximitat per mitjà de les eines de suport que té el Govern per aconseguir una agricultura i una ramaderia que puguin desenvolupar varietats locals adaptades a les noves condicions climàtiques, i per avançar cap a un model de sobirania alimentària de qualitat altament eficient.
- f) L'elaboració d'un mapa de vulnerabilitats dels conreus i de les espècies animals d'interès productiu més susceptibles de patir els impactes climàtics previstos.
- g) El foment dels sistemes de conreu mínim, la ramaderia extensiva i la pastura, inclosa la pastura del sotabosc, i les pràctiques agrícoles que n'incrementin la capacitat d'embornal.
- h) L'establiment de mesures que evitin la degradació dels sòls i facilitin l'emmagatzematge de carboni als sòls per mitjà d'una millora de la gestió de la matèria orgànica, les cobertes vegetals i el conreu de conservació.

En resum, cal aprofitar l'oportunitat que, per a la protecció i la conservació dels espais agraris (agrícoles, ramaders i forestals), representa entendre que “els valors dels espais agraris⁴⁵ van més enllà d'assegurar la producció d'aliments i matèries primeres”, i que l'aposta estratègica de futur dels espais agraris passa també per incorporar altres tipus de valor, com ara el paper clau que aquests espais exerceixen en la regulació del cicle de l'aigua, en la conservació de la biodiversitat, en la millora de la salut pública i en la mitigació del —i adaptació al— canvi climàtic.

I de quina manera es poden protegir aquests valors de l'espai agrari? Vegem què en diu la llei d'espais agraris.

Fruiters en floració a Aitona. Autor: Eduard Trepal.

43. “Paisatge, tranquil·litat i salut”. Paisatge i salut. Reflexions 1. Observatori del Paisatge i Departament de Salut. 2008, col·l. Plecs de Paisatge.

44. Tercer congrés internacional El potencial dels boscos en la salut [7-10 d'octubre de 2019], Girona - la Garrotxa (Catalunya) www.selvans.org/congress2019. Té com a objectiu una actualització de l'evidència científica de la recerca biomèdica sobre els beneficis fisiològics i psicològics que les passejades pel bosc produeixen en les persones.

45. Vegeu la taula 7.

VALORS DE L'ESPAI AGRARI	
Producció d'aliments i matèries primeres.	Política alimentària basada en la producció local d'aliments i en la gestió sostenible del medi. ^{46 47} Agricultura, ramaderia, gestió forestal, pesca. Indústria associada.
Regulador del cicle de l'aigua. ⁴⁸	Capçaleres de rius, rieres i torrents, majoritàriament de caràcter forestal. Gestió forestal i agrícola orientada a afavorir la infiltració i reduir l'evapotranspiració. Aquífers. Cabals ecològics rius, rieres i torrents.
Conservació de la biodiversitat. ^{49 50}	Estratègia de conservació d'hàbitats i espècies de flora i fauna. Serveis ecosistèmics.
Contribució a la salut pública. ^{51 52}	Millora de la qualitat de l'aire. Bany de bosc. Espai de lleure i oci. Paisatge i salut. Espai on hi ha molts elements culturals i patrimonials. Ermites. Elements de pedra seca, etc.
Mitigació del —i adaptació al— canvi climàtic. ⁵³	Relacionat amb la gestió i la regulació del cicle de l'aigua i dels sediments associats. El foment dels sistemes de conreu mínim, la ramaderia extensiva i la pastura, inclosa la pastura del sotabosc, i les pràctiques agrícoles que n'incrementin la capacitat d'embornal. ⁵⁴ Espai litoral. Sistemes dunars.

Taula 7. Els valors de l'espai agrari.

46. Estratègia marítima de Catalunya 2030. http://agricultura.gencat.cat/web/.content/08-pesca/politica-maritima/enllacos-documents/fitxers-binari/ESTRATEGIA-MARITIMA-2030-Pla-2018-2021_CATALA.pdf.
47. Consell Català de l'Alimentació. <http://agricultura.gencat.cat/web/.content/04-alimentacio/consell-catala-alimentacio/enllacos-documents/fitxers-binari/infografia-impulsem-consell-catala-alimentacio.pdf>.
48. CREAf. Catalunya necessita repensar la gestió de l'aigua, dels boscos i de l'agricultura, 2018. <http://blog.creaf.cat/noticies/catalunya-necessita-repensar-la-gestio-de-laigua-dels-boscos-de-lagric>.
49. Projecte LIFE Montserrat. <https://lifemontserrat.eu/>
50. Estratègia del patrimoni natural i la biodiversitat de Catalunya 2030. Juliol 2018. Govern de la Generalitat de Catalunya. <http://territori.gencat.cat/ca/detalls/Article/Estrategia-del-patrimoni-natural-i-la-biodiversitat-de-Catalunya>.
51. Paisatge i salut. Reflexions 1. Observatori del Paisatge. Departament de Salut. 2008, col·l. Plecs de Paisatge.
52. Tercer congrés internacional El potencial dels boscos en la salut [7-10 d'octubre de 2019], Girona - la Garrotxa (Catalunya) www.selvans.org/congress2019. Té com a objectiu una actualització de l'evidència científica de la recerca biomèdica sobre els beneficis fisiològics i psicològics que les passejades pel bosc produeixen en les persones.
53. Projecte MEDACC <http://medacc-life.eu/ca>.
54. Llei 16/2017, d'1 d'agost, del canvi climàtic, article 14. Agricultura i ramaderia. <https://portaldogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/7426/1629244.pdf>.

L'article 6 diu que "el Pla territorial sectorial agrari és l'instrument d'ordenació"⁵⁵, i l'article 5 assenyala que té com a finalitat "la identificació dels espais d'alt valor agrari, [...] la integritat i la naturalesa dels quals es consideri necessari preservar d'acord amb els valors, les característiques i l'interès general que tinguin per a l'equilibri territorial o per al manteniment i la continuïtat de la producció agrària; el valor social, històric i ecològic; l'emplaçament en zones d'agricultura periurbana o en àrees afectades significativament per grans infraestructures que poden ésser qualificades de sistemes generals, i la funció de creació de mosaic agroforestal per a la prevenció d'incendis forestals".

Aquest és, ara, el següent pas a fer, elaborar el Pla territorial sectorial agrari, un pas necessari i urgent que ha de permetre fer l'efectiva posada en valor dels espais agraris.

És el moment del treball conjunt, d'integrar producció i conservació i protecció de la biodiversitat⁵⁶ i de deixar ja enrere el vell anacronisme de camp i ciutat.

Bibliografia

"Els espais agroforestals", *RuralCat*, 2019, dossier tècnic, núm. 99. https://ruralcat.gencat.cat/documents/20181/5302088/Dossier+Tècnic+99_web.pdf/677bfaf2-1def-440d-8edf-4fa457193fbf.

"La futura llei d'espais agraris de Catalunya. Jornades de reflexió, participació i debat", *Agroteritori*. Girona, 2008. *Documenta Universitària* 2009.

"Ordenació i gestió del paisatge a Europa", *Plecs de Paisatge. Eines 2*. Observatori del Paisatge. 2009.

"Paisatge, tranquil·litat i salut. Paisatge i salut", *Plecs de Paisatge. Reflexions 1*. Observatori del Paisatge i Departament de Salut, 2008.

"Percepcions de l'espai agrari periurbà", *Agroteritori*, 2013.

Adaptant la Mediterrània al canvi climàtic. Projecte MEDACC. <http://medacc-life.eu/ca>.

BUREL JACQUES BOUDRY, Françoise (2002). *Ecología del paisaje. Conceptos, métodos y aplicaciones*. Ediciones Mundi-Prensa.

Estratègia del patrimoni natural i la biodiversitat de Catalunya 2030 [juliol 2018]. <http://territori.gencat.cat/ca/detalls/Article/Estrategia-del-patrimoni-natural-i-la-biodiversitat-de-Catalunya>

FERRAN, ANTONI; CASAS, CARMEN (COORD.). (2008). *La cultura del no. El conflicte ambiental i territorial a Catalunya*. Eumo Editorial.

Fundació del Món Rural. Espais agraris. <http://espais.fmr.cat>

Llei 16/2017, d'1 d'agost, del canvi climàtic. 2017. <https://portal-dogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/7426/1629244.pdf>.

Llei 3/2019, de 17 de juny, dels espais agraris. 2019. <https://portal-dogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/7900/1749651.pdf>.

Muñoz San Martín, Sigrid. *Agricultura i natura? Anatomia d'un conflicte. Claus i perspectives de futur del Canal Segarra-Garrigues* [novembre 2010]. Diputació de Lleida.

Objectius de Desenvolupament Sostenible. Nacions Unides.

Paisatges en transformació. Intervenció i gestió paisatgístiques. Col·lecció Estudis. Sèrie Territori. Diputació de Barcelona. 2009.

Projecte AGROFORESTA <https://www.freixe.cat/projectes/agroforestal-mosaico-agroforestal-i-cambio-climatico/>.

Projecte LIFE Montserrat. <https://lifemontserrat.eu/>

55. Llei 3/2019, de 17 de juny, dels espais agraris. <https://portal-dogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/7900/1749651.pdf>

56. Millorar la contribució de les polítiques agrícoles, ramaderes i forestals a la conservació del patrimoni natural i la biodiversitat. Estratègia del patrimoni natural i la biodiversitat de Catalunya 2030.

Art, patrimoni i cultura rural

La importància dels espais naturals ben conservats per a un desenvolupament rural de qualitat a Catalunya

Josep Maria Mallarach

mallarach@silene.org

Doctor en biologia i medi ambient,
consultor ambiental independent i
membre de la comissió d'ètica de
la Xarxa de Conservació
de la Natura.

RESUM

S'exposen els valors i la importància que tenen els espais naturals ben conservats a Catalunya i se'ls diferencia de la resta d'espais naturals. S'examinen els múltiples beneficis i serveis que aporten a la societat present i futura, les pressions i amenaces de què són objecte i les tendències que segueixen. Més enllà dels valors d'ús directe, es considera el ventall de serveis ambientals que ofereixen, des d'aspectes fonamentals, com la regulació del balanç hídric, la purificació de l'aire i l'aigua, o la biodiversitat, fins a usos culturals, recreatius i de lleure o vinculats a la salut. També se'n consideren els valors intrínsecs, els quals, vinculats a llocs i paisatges, configuren una gran part de la nostra identitat col·lectiva. Des d'aquesta perspectiva integradora, s'examina la importància que tenen aquests valors per al desenvolupament rural de Catalunya, i es pronostica que el seu valor creixerà a mesura que ens afectin les tendències de canvi global en què ens trobem immersos, d'entre les quals el canvi climàtic és una de les més significatives. En vista dels estudis sobre els beneficis que aporten actualment els espais naturals de protecció especial de Catalunya, es plantegen propostes que permetrien revitalitzar el desenvolupament rural, amb atenció equilibrada a la justícia social i ambiental, repoblant territoris abandonats d'una manera que faci possible regenerar paisatges i aturar la pèrdua de patrimoni natural i cultural que pateix la nostra terra. Se n'esmenten alguns exemples creatius, inspirats en una ètica de la sostenibilitat forta i que s'estan desenvolupant en paisatges rurals representatius de la gran diversitat del país.

Paraules clau: espais naturals, desenvolupament rural, patrimoni, canvi climàtic.

RESUMEN

Se exponen los valores y la importancia que tienen los espacios naturales bien conservados en Cataluña y se los diferencia del resto de espacios naturales. Se examinan los múltiples beneficios y servicios que aportan a la sociedad presente y futura, las presiones y amenazas de que son objeto y las tendencias que siguen. Más allá de los valores de uso directo, se considera el abanico de servicios ambientales que ofrecen, desde aspectos fundamentales, como la regulación del balance hídrico, la purificación del aire y el agua, o la biodiversidad, hasta usos culturales, recreativos y de ocio o vinculados a la salud. También se consideran los valores intrínsecos, que, vinculados a lugares y paisajes, configuran una gran parte de nuestra identidad colectiva. Desde esta perspectiva integradora, se examina la importancia que tienen tales valores para el desarrollo rural de Cataluña, y se pronostica que su valor crecerá a medida que nos afecten las tendencias de cambio global en el que nos encontramos inmersos, de entre las que el cambio climático es una de las más significativas. A la luz de los estudios sobre los beneficios que aportan actualmente los espacios naturales de protección especial de Cataluña, se plantean propuestas que permitirían revitalizar el desarrollo rural, con atención equilibrada a la justicia social y ambiental, repoblando territorios abandonados de modo tal que sea posible regenerar paisajes y detener la pérdida de patrimonio natural y cultural que sufre nuestra tierra. Se mencionan algunos ejemplos creativos, inspirados en una ética de la sostenibilidad fuerte y que se están desarrollando en paisajes rurales representativos de la gran diversidad del país.

Palabras clave: espacios naturales, desarrollo rural, patrimonio, cambio climático.

ABSTRACT

This article addresses the value and importance of well-conserved natural spaces in Catalonia and differentiates them from the rest of natural spaces. It examines the multiple benefits and services these areas contribute to our present and future society, the pressures and threats they are subject to, and trends they follow. Beyond their values of direct use, natural spaces provide a range of environmental services, from fundamental aspects -- such as regulating the water balance, purifying the air and water, and biodiversity -- to cultural, recreational and health-related uses. They also have an intrinsic value which, associated with places and landscapes, comprises a large part of our collective identity. From this holistic perspective, this paper will examine the importance of these assets for Catalan rural development, predicting that their value will increase as the global trends we find ourselves immersed in, among which climate change is one of the most significant, continue to affect us. In light of studies on the benefits currently provided by natural spaces under special protection in Catalonia, it is clear that certain measures could revitalize rural development with equal attention to social and environmental justice, repopulating abandoned regions in a way that makes it possible to regenerate landscapes and stop the loss of natural and cultural heritage suffered by our land. The present paper mentions a few creative examples, inspired by the strong sustainability ethic currently on the rise throughout the rural landscapes that represent this country's great diversity.

Key words: natural spaces, rural development, heritage, climate change.

*El restabliment del conreu ecològic de vinya al repeus de la serra, reforça la diversitat i el valor paisatgístic i natural del Parc natural de Montserrat (Priorat).
Font: Josep Maria Mallarach.*

Sobre els canvis i el desenvolupament del món rural a Catalunya

Actualment, el concepte *desenvolupament rural* és tan ambigu que pot designar gairebé qualsevol cosa. Per això, en aquest article considerem que només **és** digne d'aquest nom el desenvolupament rural veritablement sostenible, és a dir, aquell que és socialment i ambientalment just, tant per a la generació present com per a les futures.

El procés d'industrialització, unit a la pèrdua gradual dels oficis rurals i els seus coneixements, fruit de la mecanització generalitzada i la globalització dels mercats internacionals, ha tingut uns impactes d'enormes conseqüències en el món rural en general, i en el del nostre país en particular. A Catalunya, a partir de la dècada de 1970, s'accentua un fort despoblament, que deixa centenars de pobles i milers de masos abandonats; es trenca la transmissió, no sols d'usos i costums agraris, sinó també de valuosos coneixements ecològics tradicionals, i es perden varietats vegetals i races d'animals que s'havien seleccionat i transmès durant generacions; alhora que es generalitza la mecanització, impulsada per combustibles fòssils barats, declina l'eficiència energètica, i amb la nova maquinària pesant, es modifica apressadament la configuració del parcel·lari agrari i s'estenen regadius en comarques senceres.

Les transformacions dels sistemes productius agraris han tingut moltes repercussions, de les quals escau assenyalar ara: l'augment de la dependència de les importacions i les subvencions; la reducció de la població rural activa des d'un 7% fins a un 1,5%, i l'abandonament d'unes 6.300 ha de conreus cada any de mitjana (ICGC, 2017). Si a tot això hi afegim la davallada de la renda agrària, que, des d'inici de segle, ha caigut gairebé a la meitat, la situació resultant afecta la majoria d'explotacions petites i mitjanes, sostingudes en models familiars que aquestes condicions han minat i contribuït a desfer.

Actualment, l'autosuficiència alimentària de Catalunya s'ha reduït fins al 40%, de manera que, si segueixen les tendències poblacionals dels darrers decennis i apareixen els efectes pronosticats de l'emergència climàtica, augmentarà la dependència alimentària exterior fins a un punt de vulnerabilitat, atès que l'escenari tendencial considera que els aliments esdevindran un punt crític mundial a mitjans de segle (Queralt, 2017).

Tres efectes particularment greus d'aquesta transformació del món rural són: la pèrdua de biodiversitat; l'erosió i l'empobriment dels sòls, i la pèrdua d'eficiència del paisatge rural. Com que són poc coneguts, escau glossar-los breument. La

pèrdua de biodiversitat és un efecte derivat —principalment— de la intensificació agrícola i ramadera, que ha comportat la concentració parcel·lària, i l'ús **generalitzat de biocides que han eliminat gran part de la flora arvense i la fauna associada. El fort declivi que la diversitat biològica ha patit a Catalunya durant els darrers decennis ha estat més greu en els espais agrícoles intensius, com ho mostra el declivi de les poblacions d'ocells comuns i de papallones (ICO, 2018).** L'erosió del sòl es vincula a la intensificació dels conreus i les pràctiques agrícoles —sobretot de conreus llenyosos— i ramaderes. La pèrdua d'eficiència prové dels canvis ocorreguts en la composició i l'estructura del paisatge ecològic, els quals han tingut com a resultat un deteriorament del rendiment energètic dels sistemes agraris (Marull et al, 2006). A finals del segle XIX, cada unitat d'energia invertida en els conreus generava 1,7 unitats energètiques de biomassa alimentària, mentre que, a inicis del segle XXI, el rendiment s'ha reduït fins a 0,2 unitats. És a dir, avui s'inverteixen, de mitjana, unes 4,5 unitats d'energia externa (del tipus que sigui, generalment fòssil) per generar una unitat d'energia de biomassa de conreus vegetals (Cussó et al, 2006).

Ara bé, els canvis que afecten el món rural no són només paisatgístics, socials o econòmics, sinó que el clima també es veu alterat com a efecte de l'augment exponencial de les emissions de gasos hivernacle. La primavera s'ha avançat i l'arribada de l'hivern s'ha endarrerit, motiu pel qual el període vegetatiu s'ha ampliat gairebé un mes en els darrers 50 anys. Les nevades s'han reduït molt, fins a desaparèixer de moltes comarques on eren abundoses, i alguns hiverns no n'hi ha hagut fins i tot en cims de la serralada pirinenca. Com que la sensibilitat o vulnerabilitat de les espècies als canvis

La fageda de Gresolet, al costat del santuari homònim, és un bosc comunal singular, d'alt valor natural, situat al peu del massís del Pedraforca, gestionat per la tradicional junta de capmassers (Berguedà).

Font: Josep Maria Mallarach.

del clima és molt diversa, els canvis climàtics no sols afecten les espècies domesticades, sinó que també modifica la composició de comunitats i hàbitats silvestres i en canvia la distribució. Segons l'Observatori Pirinenc del Canvi Climàtic, el 2030, la temperatura màxima respecte al període de referència 1961-1990 haurà augmentat 2,7 graus de mitjana, alhora que la recàrrega dels aqüífers haurà minvat un 20% a mitjans de segle, i el límit del bosc, que ja s'ha enfilat uns 35 m, haurà crescut uns 40 m **més de cota, amb la reducció corresponent de la superfície de pastures alpines (OPCC, 2018).**

Atesa aquesta situació —les tendències en què el món rural es troba immers i les incerteses que hi estan associades—, escau demanar-se: ¿com seria un món rural ecològicament sostenible? Cal mirar de definir-ho amb claredat, perquè s'abusa del terme *sostenibilitat* per justificar polítiques o pràctiques agràries, forestals o turístiques inqüestionablement insostenibles. I la confusió —gens innocent— entre sostenibilitat econòmica, social, i ecològica ha acabat d'embolicar la troca. Com que la Terra ens sosté a tots, i la societat és la que genera economia, és evident que l'economia hauria d'estar al servei de la societat i aquesta, de la Terra, i no pas a l'inrevés, com passa avui. Per tant, un món rural ecològicament sostenible seria aquell que fos capaç d'assumir la responsabilitat de preservar la integritat dels sistemes ecològics interdependents (sòls, atmosfera, hidrosfera, biosfera i litosfera) i que assumís totes les responsabilitats per reduir, fins a eliminar, l'externalització dels enormes impactes negatius que el nostre estil de vida i de consum causa en altres parts del món. En el context de canvis accelerats que vivim, l'orientació cap a un desenvolupament rural sostenible hauria de permetre l'adaptació als canvis

de l'entorn ambiental, social i econòmic al mateix temps, és dir, hauria de tendir a la resiliència.

Per transformar el model de desenvolupament rural actual en aquesta direcció, un pas fonamental i indispensable és valorar adequadament tot el que aporten a la societat els espais naturals ben conservats. Si no es comprèn i valora prou bé l'abast de la seva aportació, resultarà impossible entendre la necessitat de conservar-los o, allà on escaigui, restaurar-los. D'entre les polítiques que s'han de reformar, aquelles sobre les quals caldria actuar prioritàriament són les que malmeten o afecten la integritat dels ecosistemes dels quals no sols depèn la productivitat agrària, sinó també el nostre benestar col·lectiu. I això, que aviat és dit, i que crec que ningú no pot rebatre, té unes immenses conseqüències. Tantes, i tan profundes, que no serà possible fer-ho sense una transformació radical de l'ètica i dels valors que sostenen les polítiques agràries i ramaderes, forestals i pesqueres i d'altres de sectorials que incideixen significativament en el model de desenvolupament, des de les energètiques fins a les turístiques. El principi inspirador comú, que hauria d'estar arrelat en la consciència de la nostra interdependència amb la natura, hauria de ser el de la responsabilitat. Aquest principi ens hauria de fer assumir plenament les implicacions, immediates i llunyanes, de les nostres accions amb vista a canviar creativament les inèrcies negatives i a aturar els processos autodestructius, si és que volem que els nostres descendents tinguin un futur digne. Feta aquesta introducció justificativa, necessària per entendre el punt de vista adoptat, podem entrar ara a examinar els espais naturals que configuren el nostre patrimoni comú i els principals beneficis que aporten a la societat.

Els espais naturals de Catalunya

Comencem aclarint què entenem per *espai natural*. Una definició bàsica d'espai natural seria aquella que engloba tots els espais que no són essencialment transformats, és a dir, que no són urbans o urbanitzats, que no estan coberts per edificis o infraestructures, ni excavats per mines o pedreres, ni afectats directament pels uns o pels altres —com ara els espais intersticials que resten entremig de les xarxes viàries. D'acord amb aquesta definició (que concorda, a grans trets, amb la que estableix la llei 12/1985 d'espais naturals de Catalunya), els espais naturals cobririen gairebé el 94% de la superfície terrestre de Catalunya (ICC, 2012). Ara bé, una definició més útil, des del punt de vista d'aquest article, seria la que considera *espais naturals* aquells que es mantenen d'una manera natural, és a dir, sense aportació d'energia externa fòssil, i que conserven alhora una considerable diversitat natural. Serien, doncs, els espais naturals que tenen un grau de naturalitat més alt i que són sostinguts per l'acció dels elements naturals i de la pastura extensiva (que substitueix l'acció dels herbívors silvestres), tot i que, en el món en què vivim, inevitablement, uns i altres siguin afectats per activitats humanes, properes o llunyanes, en més o menys mesura. L'acumulació, en les truites dels estanys pirinencs, de compostos químics orgànics, procedents de la contaminació atmosfèrica originada a les àrees metropolitanes de Barcelona i Tolosa de Llenguadoc, n'és una prova clara.

D'acord amb aquesta definició, els espais naturals cobririen aproximadament el 65% del país, mentre que el 29% restant serien els espais rurals que són artificialitzats, en graus diversos, i que estan disposats, gairebé tots, a les terres planeres. En formarien part la majoria de les formacions forestals i arbustives autòctones, els prats pasturats en règim extensiu, així com els rius i llacs, penyals, roquissars, codolers i sorral·ls fluvials i algunes platges. Cal remarcar que aquesta proporció d'espais naturals duplica de llarg la superfície actual del sistema d'espais naturals protegits (que abasta el 30% de la superfície terrestre) i conforma una matriu natural més extensa que els engloba en gran mesura i de la qual sovint és difícil diferenciar-los. És, doncs, dels espais naturals de més qualitat —que cobreixen dos terços del nostre territori— que parlarem a partir d'ara.

Catalunya és un país muntanyenc, però la majoria de les activitats més transformadores que han intensificat l'agricultura i la ramaderia s'han concentrat a les terres planeres, on hi ha la major part de les explotacions ramaderes industrials i gairebé tots els regadius. Per això, la majoria d'espais naturals ben conservats es troben en relleus muntanyencs, adés suaus, adés abruptes, solcats de cingleres i espadats, que s'esglaonen des de la terra baixa cap als estadis montans i altimontans, fins a superar els 3000 m d'alçada a l'Alt Pirineu. Algunes comarques de muntanya, com la Val

d'Aran, el Pallars Sobirà o l'Alt Urgell, tenen bona part de la superfície per damunt del límit del bosc, en el domini dels rasos alpins. En moltes valls muntanyenques, les polítiques agràries europees, tal com s'han aplicat, unides als processos de la globalització dels mercats i del mal anomenat lliure comerç, han fet que el rendiment econòmic de la majoria de les finques agràries es reduís fins al punt d'esdevenir inviables. Això ha fet que una gran part de la població rural les hagi abandonat i s'hagi desvinculat professionalment del sector primari, cosa que no vol dir que es desentengui de les seves propietats o que no tingui interès a conservar-les i millorar-les, quan és possible. Perquè un tret característic de la cultura catalana és que els vincles personals i col·lectius, emocionals i

identitaris, amb la terra d'origen perduren malgrat l'èxode rural, com ho palesen iniciatives socials que es mantenen en territoris despoblats, com ara els aplecs de muntanya.

Pel que fa a la propietat dels espais naturals, tot i que, en conjunt, predomina la privada, varia molt segons les comarques. En moltes comarques de muntanya són majoria les propietats comunals i les públiques. I, a banda del règim de propietat, escau tenir en compte el règim d'ús, que pot ser diferent. Als Pirineus i els Ports, els usos ramaders comunals són decisius per conservar els millors paisatges pastorals del nostre territori i la seva biodiversitat, i s'estenen a molts boscos i prats públics i alguns de privats.

Quins valors tenen els espais naturals i què aporten a la societat?

Cal reiterar-ho un cop més: la meravellosa trama de la vida natural sosté la nostra vida i totes les nostres activitats. Els béns i serveis que ens proporciona la natura són vitals, en el sentit més estricte del terme, i no tenen substituïts artificials per a la societat ni per al desenvolupament social i econòmic present i futur. El concepte *servei ecosistèmic*, que es consolida i difon a partir de l'Avaluació dels Ecosistemes del Mil·lenni (MA, 2005), neix de la voluntat d'integrar totes aquelles dimensions decisives per al sosteniment de la vida que el pensament reduccionista i utilitarista de la natura, inherent a indicadors econòmics com el PIB, havia exclòs.

Els serveis ecosistèmics que la natura ofereix a la societat s'agrupen en quatre conjunts: els serveis de suport, els de proveïment, els reguladors i els culturals. Els serveis de proveïment són el més directes, i molts han entrat en el mercat, com l'aigua, els aliments, la majoria de combustibles, la fusta o les fibres. Els serveis de regulació abasten els que regulen el clima i les precipitacions, els del cicle de l'aigua, els de reciclatge natural dels residus, els de purificació de l'aire, els d'autoregulació de flagells, etc. Els serveis de suport, igualment indispensables però menys aparents, inclouen la formació del sòl, la fotosíntesi, els cicles dels nutrients, la pol·linització i molts altres que sostenen el creixement i la producció de les plantes i els animals que ens sostenen a nosaltres. Finalment, el grup dels serveis culturals es correspon a aquells que proporcionen bellesa, inspiració, valors recreatius i de lleure, i que contribueixen al nostre benestar i a la nostra salut.

L'ús del terme *serveis* pot resultar enganyós, o pot obrir oportunitats, segons com es miri. De fet, els tres darrers conjunts de serveis ecosistèmics —indispensables per a garantir la vida— funcionen sense cap aportació humana ni tecnològica i han estat sempre a la nostra lliure disposició, sense estar subjectes a mercats ni a preus, motiu pel qual l'economia neoclàssica imperant mai no els ha inclòs en les seves estimacions econòmiques, en les seves anàlisis de cost-benefici ni en els indicadors econòmics de progrés. Això demostra fins a quin punt és irrealista i està desconnectada de la natura. A més, som molt lluny de comprendre la complexitat dels serveis i beneficis que ens aporta la natura, i, pel que fa als seus sistemes d'autoregulació, no passa un any sense que se'n descobreixin de nous, tant o més importants que els coneguts, de manera que l'única manera assenyada d'actuar és aplicar el principi de precaució

L'Institut de Recerques Holístiques de Montserrat (IREHOM), ha recuperat el paisatge agrari en mosaic de la vall d'Artiques, amb conreus, pastures i boscos mediterranis adevesats, creant llocs de treball en paral·lel amb noves activitats culturals i socials (Bages). Font: Josep Maria Mallarach.

sistemàticament i preservar al màxim la integritat dels ecosistemes naturals.

Pel que fa als tres primers grups de serveis ecosistèmics, el consens ha anat creixent i els debats actuals fan referència a la seva quantificació i, sobretot, a la conveniència o no de traduir-los en termes monetaris a fi de tenir-los en compte en les anàlisis cost-benefici o cost-eficàcia, opció que ha estat radicalment contestada per la majoria de detractors de l'economia de mercat finance-

ra i especulativa. Ara bé, els *serveis ecosistèmics culturals* que es refereixen als “beneficis no materials que la humanitat obté dels ecosistemes a través del desenvolupament cognitiu, la reflexió, l’activitat científica o recreativa o l’enriquiment espiritual” (Daniel et al. 2012) ha estat objecte de molts debats, arreu del món, tant pel que fa al seu abast i aplicació com, sobretot, a la seva justificació (Kirchhoff, 2012). Una raó és que, segons la majoria de les cosmolgies de la humanitat, els *serveis* cabdals d’aquest grup no deriven d’ecosistemes (un descriptor propi de les ciències modernes occidentals materialistes), sinó de nivells de realitat immaterials. Són cada vegada més nombroses les veus que argumenten que cal recuperar els valors intrínsecs de la natura si volem resoldre els problemes derivats del reduccionisme materialista, que és la ideologia que ha generat la crisi global.

En una societat essencialment urbana, on la major part de la població viu en entorns contaminats, sorollosos i congestionats, l’augment de les patologies derivades d’un dèficit de natura, de calma i tranquil·litat no sols afecta la salut física, sinó també la psíquica i l’espiritual. La necessitat de fomentar la prevenció, en contacte amb espais naturals ben conservats, és reconeguda cada vegada en més llocs, i s’obre pas a Catalunya, com va posar de manifest la declaració sobre la interdependència de la salut i la natura, promoguda per la Xarxa de Custòdia del Territori (ara Xarxa de Conservació de la Natura) el gener de 2019 i subscrita per centenars d’organitzacions públiques, socials i privades. Gràcies a la consciència creixent de la importància que els espais naturals tenen a l’hora de mantenir la salut integral, s’han impulsat progra-

mes com *Parcs saludables, gent saludable* en nombrosos països occidentals, iniciatives que comencen a ser objecte d’atenció al nostre país, on el Departament de Salut, que absorbeix gairebé la tercera part del pressupost del govern, destina menys del 5% del pressupost a la prevenció.

Els boscos cobreixen gairebé el 40% de la superfície de Catalunya. Si ara considerem breument què aporten els serveis ecosistèmics al país, trobem, en primer lloc: la retenció de sòls, generació d’oxigen, purificació de la contaminació atmosfèrica, purificació de l’aigua, regulació del balanç hídric i laminació de revingudes, estabilitat de vessants, regulació climàtica. En segon lloc, tots els serveis culturals de lleure i turisme, l’educació i la contemplació, la cacera i d’altres. En tercer lloc, els serveis productius amb valor de mercat, des dels bolets, la biomassa, la fusta i el suro fins als productes de les abelles i les plantes culinàries i medicinals. Segons aquesta visió integral dels serveis que ofereixen els boscos, quin seria el seu valor econòmic total? El Centre Tecnològic Forestal de Catalunya va realitzar un càlcul, extrapolant criteris de països europeus similars, que va permetre estimar que els serveis ecosistèmics socials, que no tenen valor de mercat, suposen entorn del 80% del valor total dels boscos a Catalunya, mentre que dels beneficis econòmics monetaris, el 20% restant del valor, els més importants no provenen de la fusta ni la biomassa, sinó dels bolets —amb una gran diferència (Plana, 2004). El percentatge de valors socials tendeix a créixer cada any amb iniciatives tan diverses com les escoles del bosc, les cabanes-refugi dalt dels arbres, etc.

La riquesa i diversitat dels espais naturals en declivi

La diversitat natural, de paisatges, hàbitats i espècies, que tenim a Catalunya és extraordinària, fins al punt que conté mostres —de petites dimensions, és clar— de gairebé tots els paisatges europeus, des de la tundra o la taigà fins al ventall de paisatges mediterranis, amb enclavaments de paisatges atlàntics o àrids. Les xifres parlen per si mateixes: s’hi han identificat un total de 217 hàbitats arbustius i herbacis diferents (des dels espartars o llistonars fins a les boixedes, les landes de bruguera, els pradells i gessets alpins); 117 hàbitats forestals autòctons (des de les garrigues, carrascars, alzinars o pinedes fins les fagedes o avetoses); 65 hàbitats d’aigües continentals (des dels llacs i estanys fins als rius i torrenteres); 45 hàbitats diferents de mulleres de l’altra muntanya; 35 hàbitats de roques, tarteres i coves, i una seixantena d’hàbitats agraris (Carreres et al, 2015). Són comptades les nacions europees que, en proporció a la seva superfície, puguin comparar-s’hi.

Si considerem les espècies, les xifres es disparen, com era d’esperar. A Catalunya s’han identificat més de 3.600 espècies de plantes vasculars, més de 2.100 espècies d’algues d’aigua dolça, prop de 17.000 espècies d’insectes, 415 espècies d’ocells, 312 espècies de mol·luscs continentals, 95 espècies de mamífers continentals, etc. D’alguns d’aquests grups, sobretot dels insectes, s’estima que les espècies identificades són moltes menys que les que existeixen (Generalitat de Catalunya, 2018). Algunes comarques —com la Garrotxa— tenen més biodiversitat de plantes vasculars que països europeus sencers —com el Regne Unit.

L’Observatori del Paisatge de Catalunya ha identificat i definit 135 unitats de paisatge diferents, amb personalitat pròpia, que s’han inserit en la planificació territorial, moltes de les quals tenen una gran diversitat a l’interior, com si fossin estructures fractals. La connectivitat entre aquesta extraordinària diversitat de paisatges, hàbitats i espècies és d’una complexitat enorme. Les poblacions de plantes i animals es relacionen entre si amb uns vincles extremadament diversos, des de la pol·linització o la simbiosi fins a la predació o la descomposició, tots els quals contribueixen a la seva autoregulació i resiliència, sempre que les interferències artificials no superin determinats llindars.

Així doncs, es pot assegurar sense cofoisme que el patrimoni natural i paisatgístic de Catalunya és dels més rics i diversos del continent europeu. Ara bé, malgrat les polítiques desplegades des de la recuperació de l’autogovern, el 1982, estem perdent diversitat i riquesa. Les pressions i amenaces que afecten els espais naturals són molt importants i segueixen creixent arreu del país. La qualitat de molts espais naturals pateix un empobriment i un deteriorament sostinguts, fins i tot en el cas d’aquells que són legalment protegits, tal com va palesar l’única avaluació realitzada de la seva efectivitat (Mallarach, 2008). El 52% dels hàbitats fluvials i aquàtics es troben en mal estat ecològic, sigui qualitatiu o quantitatiu, o ambdues coses alhora, i les espècies fluvials exòtiques invasores, sovint introduïdes de manera imprudent, creen estralls locals (Agència Catalana de l’Aigua, 2007).

El sistema d'espais naturals protegits que tenim avui a Catalunya no sols és extens, sinó també molt complex, amb una riquesa i una diversitat patrimonials excepcionals, sotmeses a unes pressions i impactes molt forts. És un model de conservació en què domina la governança governamental —malgrat que la majoria dels espais són de propietat privada o comunal—, la qual es regeix per un marc legal obsolet, amb unes estructures i procediments excessivament burocratitzats i amb poca participació de les poblacions locals. A més, té greus contradiccions, perquè sovint la conservació de la natura no preval davant les iniciatives d'activitats i serveis turístics, que generen uns efectes socioeconòmics molt positius, però freqüents impactes ambientals negatius. A més, és un model que ha patit els efectes d'una manca crònica de coordinació administrativa, que no ha disposat mai dels mínims recursos necessaris, que presenta moltes disfuncions internes, amb dèficits de seguiment i de recerca aplicada per fer front als reptes que té plantejats, i amb una escassa avaluació dels resultats i molt poca transparència (Mallarach, 2019).

La major part dels impactes negatius que reben els espais naturals de Catalunya són multifactorials, és a dir, són efectes combinats de pressions molt diverses: el capteniment de la població resident, que ja ha arribat als 7,5 milions; el turisme, que l'any passat va superar els 19 milions d'estrangers —als quals caldria afegir els espanyols i catalans— (IDESCAT, 2019) i els efectes secundaris —generalment indesitjats— de les polítiques sectorials que els donen servei, des de les polítiques agràries i ramaderes intensives fins a les d'infraestructures i urbanístiques, com ha palesat reiteradament el Consell de Protecció de la Natura, o les polítiques econòmiques i fiscals, que no han internalitzat les externalitats

negatives dels sectors productius. A la majoria de les comarques litorals i prelitorals, tot i que la capacitat de càrrega ja ha estat superada, perduren les inèrcies de creixement urbanístic i d'infraestructures insostenibles, amb greus impactes negatius sobre els espais naturals i el paisatge, que són el seu principal atractiu, tal com ha assenyalat la campanya *SOS Costa Brava*, amb suport de l'Institut d'Estudis Catalans (2017-18).

L'empitjorament sostingut de la biodiversitat va ser denunciat en la declaració en defensa del patrimoni natural que, l'any 2014, va subscriure el conjunt més nombrós de centres de recerca, col·legis professionals, entitats naturalistes, conservacionistes, ecologistes i excursionistes que mai s'ha aplegat a Catalunya. De les sis propostes urgents que aquella declaració plantejava, amb prou feines se n'han aplicat dues. La més important va ser la de l'any passat, quan el Govern de Catalunya va aprovar l'estratègia per a la conservació de la biodiversitat, que conté una colla de línies d'acció vinculades amb el món rural. En la diagnosi d'aquesta estratègia es van donar a conèixer els resultats del seguiment que, des de principis d'aquest segle, investigadors de l'Institut Ornitològic de Catalunya, Museu de Granollers i Associació Herpetològica Espanyola han dut a terme per calcular l'índex planeta viu (Living Planet Index), adaptat a Catalunya, un indicador sintètic que mostra l'evolució de la biodiversitat i que està basat en el seguiment de les tendències poblacionals de 258 espècies vertebrades i invertebrades representatives del país. Per al període comprès entre el 2002 i el 2016, l'índex mostra un declivi del 22% en el conjunt de les poblacions avaluades, una veritable catàstrofe si tenim en compte que tots els estats europeus es van comprometre, el 2005, a aturar les pèrdues de biodiversitat.

La restauració de l'antic llac d'Ivars (Pla d'Urgell) és una de les actuacions de restauració ecològica més existoses realitzades a les terres de ponent, que ha afegit valor natural, cultural i econòmic a la contrada. Font: wikipèdia.

Com adaptar-se al canvis predits i millorar la resiliència?

Els reptes més importants als quals s'haurà d'enfrontar el món rural els propers anys no són els econòmics, sinó els derivats de les múltiples facetes problemàtiques del canvi global, començant per l'emergència climàtica (que el govern de Catalunya va declarar el passat 15 de maig) i per la inestabilitat política creixent i les repercussions socials, econòmiques i polítiques que tindrà. El darrer informe sobre el canvi climàtic a Catalunya alerta que, cap al 2050, la disponibilitat d'aigua es reduirà un 9% per al conjunt de Catalunya, i que a les comarques litorals —on viu la majoria de la població—, la disponibilitat hídrica pot arribar a reduir-se entre un 70 i un 75%, alhora que les temperatures dels mesos d'estiu, que s'allargaran, augmentaran entre 5 i 7°C de mitjana, cosa que farà créixer l'evapotranspiració de la vegetació, tant de la silvestre com de la domèstica, fins a valors propers als de l'estrès hídric (Queralt, 2017).

¿Quines polítiques caldria doncs impulsar per tendir cap un territori rural més sa, just, bell i resilient? Com que la civilització on vivim és extremadament complexa, com més va més fràgil i interdependent, els remeis als problemes esmentats s'han d'aplicar sistemàticament, és a dir, des de diversos àmbits de manera simultània. En podem destacar set: una nova governança del territori; una economia orientada al bé comú; una justícia ambiental efectiva; unes eines legals i de planificació més senzilles, adaptables i efectives; una avaluació periòdica amb gestió adaptativa; una cooperació internacional responsable i, finalment, com a requisit necessari i resultat alhora, una consciència ecològica generalitzada en la societat. Tot seguit exposem els trets que ajuden a entendre'n l'abast i la incidència.

a. Una governança rural més justa. La governança hauria de superar el model burocratitzat i ineficient i regir-se per criteris funcionals, de simplificació, equitat, representativitat i transparència, i hauria de fomentar la imaginació i l'emprenedoria al servei del bé comú. La simplificació hauria de permetre eliminar àmbits administratius redundants (com les diputacions) i ajustar les unitats administratives als àmbits funcionals. S'hauria de crear l'anunciada agència del patrimoni natural, que s'hauria d'organitzar en àmbits bioregionals i que hauria de garantir una efectiva coordinació administrativa en els espais naturals i una gestió coherent de les propietats públiques, inclosos els dominis fluvials, les zones humides i la xarxa de camins i vies pecuàries que tant abandonó han patit, amb unes polítiques efectives i ben dotades, que permetin reequilibrar desequilibris territorials amb models col·laboratius i revitalitzar sistemes comunitaris, tant pel que fa als usos comunals de les propietats privades o públiques com a la gestió dels territoris comunals. En l'àmbit de la gestió privada, hauria de fomentar els acords de custòdia, amb un seguiment i assessorament científic independent. Aquest nou model hauria d'atendre preferentment els col·lectius més febles i amenaçats, les famílies, les comunitats o sectors exclosos, marginats, i tenir cura prioritària dels elements del patrimoni natural i cultural més fràgils i vulnerables, com les espècies en vies d'extinció, els boscos madurs o els espais naturals de més vàlua per a la salut, la identitat i l'espiritualitat de la societat, així com la xarxa de camins històrics que els relliguen.

b. Una economia basada en el bé comú. La reforma del sistema econòmic actual, sotmès a la perversa especulació financera, és una condició indispensable si es vol impulsar una nova cultura del territori. La cura responsable dels espais naturals serà molt difícil si no es disposa d'eines que abonin l'economia real; si no se sostreuen de l'àmbit especulatiu el preu dels sòls, els habitatges, els sòls agraris de qualitat i tots aquells altres elements que cobreixen necessitats bàsiques de la població; si no es fixen uns preus que reflecteixin adequadament els costos ambientals i socials i, per tant, si no s'estableixen uns impostos que gravin els danys ambientals i socials en lloc de la creació de riquesa real. Al mateix temps, caldria corregir l'assignació de recursos públics a les administracions locals de manera que els recursos que percebin no siguin només proporcionals als habitants, sinó que també cobreixin els serveis ambientals, socials i ecosistèmics que faciliten els seus territoris. Això ha de permetre corregir les disfuncions de les regles econòmiques vinculades al territori per reduir el deute ecològic que hi està associat, així com una part del deute econòmic, la que no és resultat d'artefactes dels mecanismes especulatius. Per fer possibles aquests canvis, caldria que les decisions polítiques es basessin en indicadors que reflecteixen el benestar integral comunitari, el repoblament dels territoris abandonats i la restauració i la regeneració dels espais naturals degradats, així com la salut dels ecosistemes afectats, i caldria també substituir indicadors econòmics tan fragmentaris i enganyosos com el PIB per altres de més realistes, assenyalats i orientats a una economia circular, com ara l'indicador de progrés genuí.

c. Unes eines legals més simples i efectives. El sistema legal hauria d'assumir transversalment els principis de precaució i responsabilitat pel que fa a la conservació de la salut, la bellesa i la integritat ecològica territorial, dins i fora del nostre país, cosa que comportaria ampliar la normativa d'avaluació ambiental estratègica a les normes i a les polítiques i regular l'avaluació ambiental de manera que esdevingui impossible aprovar una acció pública que causi pèrdues significatives al patrimoni natural i cultural associat. Alhora, caldria impulsar una revisió sistemàtica de les polítiques i normes que provoquen impactes negatius al territori i modificar-les en conseqüència per eliminar disfuncions i sinergies negatives. L'aplicació del concepte *infraestructura verda* pot ajudar a desfragmentar les xarxes de comunicacions i promoure una integració superior de la planificació territorial amb la sectorial forestal, agrària, ramadera, etc., en pro d'una conservació integral del patrimoni natural sostinguda per una visió ecosistèmica funcional i no per criteris abstractes.

d. Una justícia ambiental propera, àgil i efectiva. La seva instauració demanaria millorar el seguiment de la informació ambiental del territori i els mitjans per accedir-hi, especialment pel que fa als vincles entre la salut ambiental i la salut humana, l'aire, l'aigua, els sòls, els aliments, els hàbitats humans i naturals, a fi de socialitzar el compliment de la normativa vigent a cada moment. S'hauria de millorar la

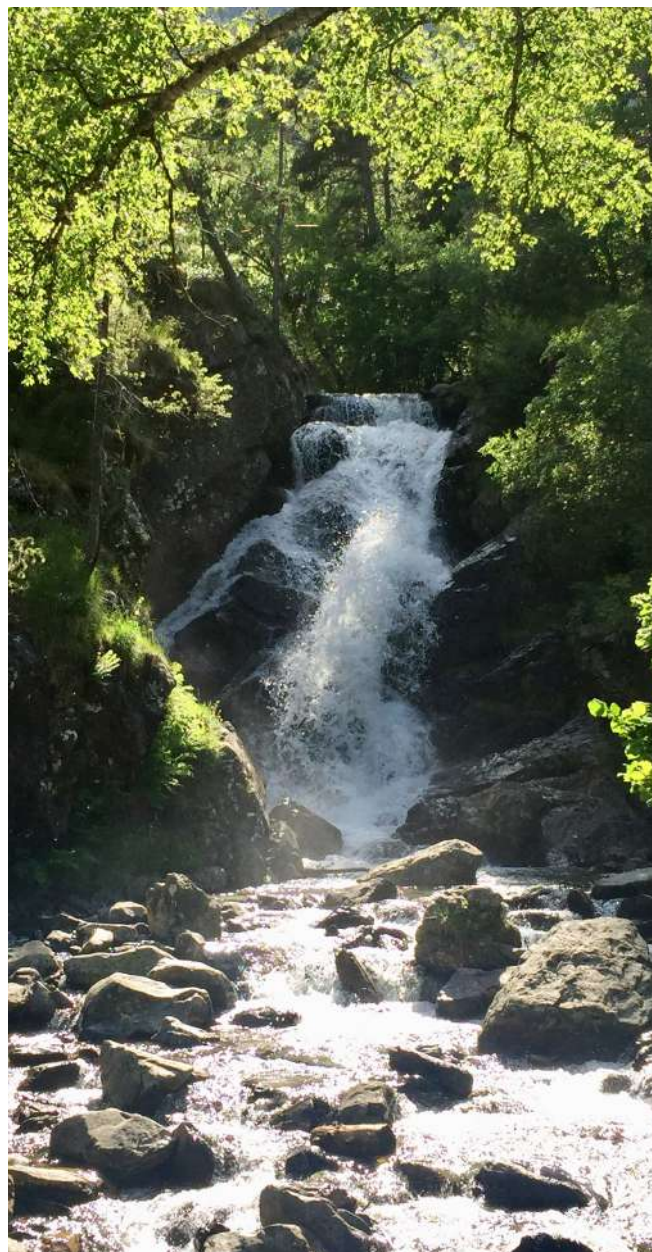
justícia en matèria territorial i ambiental, prioritzant la mediació i la reconciliació, i alhora caldria simplificar i millorar la regulació dels delictes territorials i ambientals comesos al país i fora. Caldria dotar la fiscalia de medi ambient, els agents rurals i altres unitats dels mitjans necessaris per fer front als delictes ambientals greus, i facilitar que totes les organitzacions orientades al bé comú puguin accedir àgilment a la justícia i fer complir les normes vigents i les que s'hagin d'aprovar per impulsar el canvi social indicat.

e. Una política de cooperació internacional responsable. Un model de desenvolupament rural veritablement sostenible no pot acceptar que la responsabilitat s'acabi en les fronteres del nostre país (sigui un dia estat federal, associat o bé independent), sinó que ha d'assumir plenament la responsabilitat que tenim en l'escena global, i d'una manera particular, amb tots els territoris veïns i amb aquells on recau l'impacte de la nostra desmesurada petjada ecològica. Caldria, doncs, en aquest sentit, adoptar mesures per reduir anualment la petjada ecològica i donar compliment a tots els tractats ambientals, cosa que implicaria modificar les polítiques que siguin necessàries, incloses les agràries, territorials, energètiques i de mobilitat. Ensenms, caldria assumir el lideratge de les polítiques transfrontereres de conservació del patrimoni natural junt amb els territoris veïns, tant en l'àmbit terrestre com en els àmbits fluvials i marins, i, en particular, la cooperació transfronterera en les conques hídriques externes, i impulsar polítiques previsores i decidides per facilitar l'adaptació dels espais naturals i les activitats agrícoles, ramaderes i forestals al canvi climàtic.

f. Avaluat el progrés de les polítiques sectorials cap a la sostenibilitat forta. Pel seu caràcter transversal, s'hauria de garantir una avaluació independent, sostinguda pel govern, que reti comptes periòdicament de la salut dels espais naturals i del patrimoni integral associat, així com de les seves tendències, avaluació que caldria acompanyar d'una interpretació honesta de les causes de les tendències negatives. Aquestes avaluacions les haurien de dur a terme totes les unitats responsables de les polítiques sectorials amb incidència en el territori, a les escales pertinents, i s'haurien de contrastar a fi d'oferir una visió de conjunt fiable i acurada. Cada unitat, doncs, hauria d'avaluar regularment el seu àmbit d'acció, explicar i fer públics els resultats, amb el compromís de promoure una gestió adaptativa clara i amb el propòsit ferm de reduir els impactes negatius, propers i llunyans, directes, indirectes i acumulatius, des de l'escala dels projectes fins a la de les polítiques, per mitjà de mesures acordades en un debat democràtic i transparent. En aquest sentit, seria necessari fomentar l'avaluació honesta de les polítiques, a més de la dels plans i programes —com es fa, de forma poc efectiva, quan s'examinen de manera particular els impactes sobre la salut—, cosa que demanarà un esforç de formació i capacitació d'unitats avaluadores en totes les unitats on escaigui.

g. Una consciència ecològica compartida per tota la societat. Els canvis esmentats anteriorment no podran esdevenir una realitat sense que es produeixin canvis profunds en la societat, que es podrien resumir en “una presa de consciència que ens comprometi amb el bé comú, des de la

coherència ètica entre el que pensem, el que diem i el que fem, que fomenti la reverència per la vida, l'acció prudent envers els cicles naturals, amb responsabilitat i solidaritat envers les generacions futures”, en paraules del Pla Nacional de Valors 2015. Aquest canvi de consciència hauria d'abastar tots els agents que actuen en el territori, des dels òrgans polítics i les administracions públiques fins a les organitzacions empresarials i del tercer sector, algunes de les quals, com la Xarxa de Conservació de la Natura o l'escola de pastors —per esmentar-ne dues de ben diferents—, podrien tenir un paper important, per tal com ja operen d'acord amb els valors del paradigma de la cura i la responsabilitat. Per aconseguir-ho, la millor manera és promoure una reconexió pregonada amb la natura, fomentant totes les alternatives que hi contribueixin i posant traves a totes aquelles que difonguin valors oposats. Aquesta consciència amatenent a les implicacions que les decisions territorials en espais naturals tenen sobre el bé comú actual i sobre el de les generacions futures s'hauria d'encarnar en un lideratge que impulsi els canvis esmentats, en xarxa, des de tots els sectors i àmbits compromesos, i s'hauria de difondre en el teixit social com a resultat de la seva aplicació.

Viabilitat i iniciatives inspiradores

Hom es pot preguntar: és viable un desenvolupament rural com el que es proposa? Es podria respondre amb una altra pregunta: ateses les tendències i els pronòstics més solvents que tenim damunt la taula, ¿és viable un altre model de desenvolupament rural que no vagi en aquesta direcció a mitjà termini? D'una manera més directa, es pot assenyalar que la seva viabilitat ve avalada pel fet que moltes d'aquestes iniciatives ja s'estan desenvolupant en diversos països, municipis o territoris del nostre entorn. És cert que gairebé sempre s'han hagut d'obrir pas a contracorrent, i que demanen compromisos i sacrificis a curt termini, però, a mesura que desenvolupen sinergies positives entre elles, els resultats positius —tant socials com ambientals— han superat sovint les expectatives.

Escau recordar les campanyes demagògiques que, durant anys, es van fer contra les propostes d'establir espais naturals protegits, i en què es pronosticava que destruirien llocs de treball i ensorrarien les economies locals. La veritat ha estat justament la contrària: un estudi de l'activitat socioeconòmica dels espais naturals de protecció especial (parcs nacionals, naturals) de Catalunya que va avaluar la importància que tenen en la dinamització de les economies locals va posar de manifest que els 16 parcs estudiats havien generat uns 192 milions d'euros anuals en forma de valor

afegit brut, associat a les activitats del sector serveis (83%), a la gestió dels mateixos espais (9%) i a les activitats agrícoles (8 %). Pel que fa als llocs de treball, aquests 16 parcs n'havien generat més de 5.000: uns 3.900 en el sector serveis, uns 730 en la gestió dels espais i uns 480 en les activitats agrícoles. I una dada molt significativa: per cada euro que l'Administració pública va invertir en la seva gestió, es van generar prop de 9 euros en forma de valor afegit brut en les diverses activitats econòmiques locals (Institut Cerdà, 2015).

Les iniciatives que caldrà impulsar en l'àmbit forestal, per fer front als reptes previsibles, hauran de ser molt creatives. No n'hi haurà prou de replantejar criteris o models de gestió, sinó que també caldrà reconsiderar la governança i la propietat. A les comarques de muntanya s'hauria de replantejar la governança pública i revitalitzar la governança comunal. S'hauria de promoure la capacitat i el voluntariat forestals a una escala molt més àmplia del que imaginem, segurament. S'hauria d'augmentar el finançament de les comarques i municipis amb més boscos, i de les capçaleres hidrogràfiques, proporcionalment als beneficis ecosistèmics que aporten. S'hauria d'optar per la renaturalització dels boscos per augmentar-ne la resiliència.

*La restauració de Santa Maria de la Serra com a centre cultural ha afegit un nou equipament vinculat al Centre d'Art i Natura de Farrera (Pallars Sobirà).
Font: Josep Maria Mallarach.*

La restauració d'hàbitats i de paisatges, que fins ara ha estat una mesura excepcional, com la restauració de l'estany dessecat d'Ivars (Pla d'Urgell), la desurbanització de la platja de la Pletera (Baix Empordà), la demolició del Club Mediterrannée al cap de Creus (Alt Empordà) o la supressió o permeabilització de rescloses del riu Ter, s'hauran de multiplicar. Per abordar aquestes propostes, una qüestió essencial que cal resoldre és l'administració dels fons del segon pilar de la PAC, és a dir, els plans de desenvolupament rural

(PDR) agroambientals, que haurien d'anar destinats al foment dels models extensius i ecològics dels quals parlem, cosa que sovint no ha passat. Tot i que les enquestes socials mostren que la majoria de la població de Catalunya està a favor de la conservació de la natura i de la qualitat del medi ambient, les polítiques de conservació han tingut, i segueixen tenint, uns dèficits greus, i part dels fons agroambientals es destinen a projectes que causen impactes negatius, motiu pel qual els objectius bàsics continuen sense ser

assolits i la tendència a l'empobriment de la biodiversitat no s'ha revertit, alhora que augmenta l'expansió de les espècies exòtiques invasores. Els poders públics de Catalunya, embolicats com estan en el conflicte amb l'Estat espanyol, ¿tindran la visió i el coratge necessaris per impulsar els canvis de model en les polítiques agràries, forestals i pesqueres a fi de millorar els beneficis ecosistèmics i aturar l'empobriment de la biodiversitat i la pèrdua de resiliència?

En els espais naturals que considerem, els canvis que el principi de precaució demanaria impulsar abasten des de la gestió forestal i de les pastures, amb una visió d'infraestructures verdes, fins al foment de conreus orientats al proveïment d'aliments de proximitat i de qualitat. Afortunadament, d'iniciatives alineades amb aquests valors ja fa uns anys que en sorgeixen per totes bandes, des dels horts socials fins a les noves cooperatives ecològiques; des del conreu de tòfones en espais que faciliten discontinuïtats en masses forestals fins a l'associació de criadors de poltre del Pirineu; des del model d'escoles del bosc fins als centres de capacitació d'oficis rurals vinculats a la reinserció social; des de l'aprofitament local de la biomassa per a la calefacció local i les fires agroecològiques de productors locals fins a les xarxes de consumidors responsables; des dels bancs de llavors locals fins a la recuperació de prats de dall o de pastura montans, i un llarg etcètera.

Tanmateix, en els indrets on es redueixen més les precipitacions i on els sòls forestals siguin més prims, alguns dels boscos que hi ha actualment segurament no podran sobreviure. Una gestió prudent demanaria promoure'n la transició cap a formacions forestals més adaptades —que serien molt diverses segons les zones i altituds— reduint la densitat arbòria i afavorint les espècies que millor poden resistir les secades. Les condicions més extremes de temperatura que s'han previst, amb menys humitat, també apunten a un augment del nombre d'incendis forestals de gran extensió; en sorgiran en regions on ara no són habituals o fora del període d'estiu. La prevenció, novament, hauria de ser l'estratègia preferent: recuperar conreus i pastures per crear discontinuïtats paisatgístiques en les àrees més piròfiles, i reduir la densitat arbòria, com s'està fent, per exemple, al parc rural de

Montserrat establert a l'entorn del parc natural de la muntanya de Montserrat.

En els altres espais naturals, aproximadament el 25% del país, avui, ocupats per models d'agricultura i ramaderia intensives, de gran despesa energètica i hídrica i amb un alt consum de productes fitosanitaris i veterinaris, els canvis adaptatius hauran de ser més creatius i valents. Com que el sector agrari consumeix entorn del 75% dels recursos hídrics gestionats del país (i, en gran part, subvencionats), un repte prioritari serà millorar l'eficiència en l'ús de l'aigua en tots els sistemes de regadiu, i afavorir alhora els conreus, les races i les varietats que més be s'adaptin a medis amb escassetat hídrica, cosa que ha d'ajudar a fer la transició cap a un model d'agricultura de conservació amb vistes a augmentar la sobirania alimentària i fomentar una agricultura i ramaderia ecològiques més diversificades, les quals cada vegada tenen més demanda. Un altre repte és la reducció dels adobs nitrogenats i altres contaminants procedents dels purins, l'excés dels quals contamina i empobreix grans superfícies de sòls, molts aqüífers, sistemes fluvials i zones humides, i que, a més, contribueix al canvi climàtic amb l'emissió de GEH, especialment de N_2O (Queralt, 2017)

Cap a on duria el model de desenvolupament rural que preconitzem? Cap a un territori amb uns usos del sòl més endregats, amb menys disfuncions i externalitats negatives, cosa que permetria recuperar i mantenir un mosaic de paisatges rurals sans, bells i diversos, i recuperar així població rural activa. Cap a uns paisatges que, defugint la mediocritat i la banalitat, conservarien la seva identitat i reforçarien el sentiment de comunitat, de pertinença. Cap al foment de la responsabilitat que tenim de custodiar-los i transmetre'ls en bon estat a les generacions futures. És a dir, ens duria cap a un país amb una distribució del poblament i les activitats més equilibrada que la que tenim avui, més resilient davant els reptes del present i dels propers decennis. I, per tant —i això és cabdal—, ens ajudaria a transformar la societat en la direcció d'uns vincles més sans i amorosos amb la terra, el mar i els paisatges que li pertoquen, vincles que permetrien gaudir-ne i tenir-ne cura amb responsabilitat i equitat envers el present i les generacions futures.

A tall de recapitulació

El món rural de Catalunya està immers en un conjunt de tendències insostenibles —compartides amb la majoria de països del nostre entorn— que contribueixen a crear desequilibris territorials i socials i una petjada ecològica desmesuradament gran. Per reduir-la, els dos sectors que cal prioritzar, els que més incidència hi tenen, són l'energètic i l'alimentari. L'alternativa de fons que es presenta al model del món rural és, doncs, desnaturalitzar-se o renaturalitzar-se. És a dir, pot allunyar-se encara més d'unes pràctiques conciliadores amb l'entorn natural o bé fer camí cap al retrobament, amb unes conductes harmonitzades amb els fluxos i dinàmiques de la natura, amb el benentès que el camí per fer-ho no està marcat, ja que la situació actual i els reptes que haurem d'afrontar són inèdits. Tan irrealista seria pensar que es podran superar amb un retorn a un passat idealitzat com fiar totes les solucions a les noves tecnologies sense emprendre un canvi de paradigma, és a dir, de valors i creences. Davant dels immensos rep-

tes i incerteses que hem d'afrontar, només la saviesa de la natura, i de les persones i les comunitats que millor la coneixen —perquè hi mantenen vincles profunds i realistes—, ens pot aportar criteris per discriminar les solucions tècniques que són *aliades* —com les biomimètiques— d'aquelles que pertorben els ritmes, cicles i equilibris naturals.

Cap societat no pot aspirar a la salut ni al benestar —físic, anímic o espiritual— si no viu en un entorn natural íntegre i sa. La riquesa i la diversitat dels espais naturals més ben conservats de Catalunya, sotmesos a extraordinàries pressions i amenaces com estan, seguiran minvant, s'afebliran i tindran més dificultats per adaptar-se als canvis climàtics si no s'impulsa una transformació del model de desenvolupament rural que integri a fons criteris de sostenibilitat forta, amb honestat i transparència.

La gestió de les closes, amb inundació periòdica d'aigua dolça i pastura extensiva, és cabdal per mantenir un paisatge de gran qualitat i diversitat al Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà (Alt Empordà). Font: Josep Maria Mallarach.

Les causes de la situació actual són molt complexes i operen a diverses escales, però escau remarcar-ne tres que caldria abordar: un marc legal obsolet, una administració inadequada i l'absència d'una ètica de la sostenibilitat forta en les polítiques sectorials —agrícoles, ramaderes, forestals i turístiques— que més incideixen en els espais naturals. Per fer-hi front calen uns models de governança més equitatius, participatius i efectius, models de cogestió i de gestió comunitària, noves estratègies de custòdia del territori i unes aliances creatives amb les organitzacions de la salut i sostingudes per una economia i una fiscalitat ambiental a l'altura dels reptes actuals, entre d'altres.

Mentrestant, caldria adoptar mesures urgents per salvaguardar els hàbitats dels espais naturals més amenaçats del país, des de les zones humides fins als boscos madurs. Convindria reformar la manera com s'apliquen les polítiques europees, per orientar-les a la conservació i la restauració, i adequar-les a escala local. Caldria revitalitzar el model agrari tradicional i adaptar-lo a la societat contemporània; facilitar la informació i la formació, com fa l'escola de pastors del Pallars, i potenciar les pràctiques adreçades al manteniment dels valors naturals, socials i culturals del territori. Caldria també diversificar el sector agrari per millorar-ne la competitivitat, i cercar la qualitat (ambiental i social) i la singularització dels productes (Sánchez, 2014).

La capacitat que la societat rural i civil del país ha demostrat al llarg de la història ens permet tenir esperança. L'arrelament a la terra és un element consubstancial amb la nostra identitat. Tenim organitzacions creatives i estan sorgint nous models cooperatius

i comunitaris, avalats per experiències reeixides i compromesos amb el bé comú, que permeten donar respostes innovadores i efectives als reptes de conservació que no poden afrontar els governs ni les iniciatives privades. Hi ha un gran camp d'oportunitats basades en la visió ecosistèmica de la natura, que caldria promoure a fi de fer front al canvi climàtic i a molts altres problemes que hem d'abordar. És el camp de les alternatives basades en la natura, que sorgeixen de síntesis fèrtils entre els coneixements ecològics tradicionals, el coneixement científic aplicat i una gran complicitat social, camp que hauria d'abastar els col·lectius més compromesos amb la regeneració del món rural. Per impulsar-les, cal tenir en compte els valors insubstituïbles dels serveis ecosistèmics que ens aporten els espais naturals, i definir les maneres de remodelar les polítiques econòmiques, fiscals i agràries a fi d'afavorir uns models rurals més humans, arrelats i ecolò-

gics, que preservin la pagesia i fomentin el retorn al camp, donant oportunitats perquè les terres siguin per als qui les treballen (Costa, 2019).

Això demana reintegrar l'economia a l'esfera de la biosfera i orientar-la cap al benestar col·lectiu, no pas cap a l'individual. I per a això, ens cal una nova manera de veure i entendre el món (Pigem, 2011). Nova, en el sentit que ha de donar resposta a reptes inèdits, però antiga, o potser intemporal, ja que ha de recolzar-se en la saviesa més resilient de la humanitat, perquè la resiliència és, en darrera instància, sàvia adequació a la realitat (Palmer & Finaly, 2003). Les societats occidentals tecnològiques ens hem desconectat de la natura i hem perdut de vista moltes realitats bàsiques. Ara hem de tornar a aprendre a escoltar la Terra i els seus portaveus. El nostre futur depèn del fet que aquestes veus de saviesa esdevinguin els nostres referents, si volem aturar i corregir el pensament economicista tecnocràtic destructor, i mantenir tota la riquesa cultural, espiritual i biològica del món (Posey, 1999). Hem d'impulsar les transformacions necessàries per honorar —amb fets— la declaració dels drets dels camperols que acaba d'aprovar l'ONU (Hubert, 2019).

El patrimoni natural no és només un llegat que tenim el deure de conservar i transmetre als nostres fills, sinó que és també una part essencial de la nostra llar, o més ben dit, de la nostra vida. Perquè la seva salut i la nostra són interdependents —en el sentit més profund del terme. Ara que l'himne dels *defensors de la terra* sona més que mai, ¿serem capaços de copsar, finalment, el compromís real que comporta, avui, defensar la terra i aturar la irresponsable tendència autodestructiva de la vida que ens sosté?

Referències

- AGÈNCIA CATALANA DE L'AIGUA - ACA (2005). Caracterització de masses d'aigua i anàlisi del risc d'incompliment dels objectius de la directiva marc de l'aigua (2000/60/ce) a Catalunya (conques intra i intercomunitàries) Informe digital.
- CARRERES, Jordi (ed.) (2015). Manual dels hàbitats de Catalunya. Volum VI. 4. Boscos. Generalitat de Catalunya, Departament de Territori i Sostenibilitat, 307 p.
- COL·LEGI D'AMBIENTÒLEGS DE CATALUNYA (ed.) (2014). La conservació del patrimoni natural a Catalunya: problemàtica, anàlisi i oportunitats. Jornada de reflexió i debat sobre la situació del patrimoni natural a Catalunya. DL: B 15422-2014.
- COSTA, M. (2019). "Agricultura i ramaderia davant del canvi". A: CASTELL, C.; TERRADES, J. (ed.). Som Natura. El repte de l'Antropocè. p. 164-170. Barcelona: Generalitat de Catalunya i Museu de Ciències Naturals de Barcelona.
- CUSSÓ, X.; GARRABOU, R.; OLARIETA, J.R.; Tello, E. (2006). "Balances energéticas y usos del suelo en la agricultura catalana: una comparación entre mediados del siglo XIX y finales del siglo XX", Historia Agraria, núm. 40, p. 471-500.
- DANIEL, T.C. et al. (2012). "Contributions of cultural services to the ecosystem services agenda", Proc. Natl. Acad. Sci. USA, núm. 109, p. 8812-8819.
- DEFENSA DEL PATRIMONI NATURAL A CATALUNYA (2017). Els reptes d'una nova governança del patrimoni natural a Catalunya. Conclusions de la jornada. <<https://defensapatrimoninatural.wordpress.com/2017/04/28/jornada-per-afrontarels-reptes-duna-nova-governanca-del-patrimoni-natural/>>.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2018). Estratègia del patrimoni natural i la biodiversitat de Catalunya 2030. Servei de Planificació de l'Entorn Natural. Direcció General de Polítiques Ambientals i Medi Natural. Secretaria de Medi Ambient i Sostenibilitat del Departament de Territori i Sostenibilitat.
- HUBERT, Coline (2019). "The United Nations Declaration on the Rights of Peasants: A Tool in the Struggle for our Common Future. Geneva, Switzerland © Centre Europe – Tiers Monde (CETIM)", PubliCetim, núm. 42.
- ICGC-INSTITUT CARTOGRÀFIC I GEOLÒGIC DE CATALUNYA (2013). Mapa d'usos i cobertes del sòl de Catalunya 2009, a escala 1:25.000.
- ICO-INSTITUT CATALÀ D'ORNITOLOGIA (2018). Report núm. 16 del Programa SOCC [maig 2018], p. 8-9.
- IDESCAT-INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA (2019). Turistes estrangers segons procedència. <https://www.idescat.cat/indicadors/?id=anuals&n=10532>.
- INSTITUT CERDÀ (2015). Impacte econòmic i social dels espais naturals protegits a Catalunya. Barcelona: Obra Social "La Caixa". 2 v. Només disponible en format digital. https://obrasocialcaixa.org/documents/10280/586356/impacto_economico_y_social_espacios_naturales_protegidos_catalunya_ca.pdf/7b-ba22d9-8563-483b-9eee-9325bcd44c5.
- KIRCHHOFF, T. (2012). "Pivotal cultural values of nature cannot be integrated into the ecosystem services framework", Proc. Natl. Acad. Sci. USA, núm. 109 (46): E3146.
- MALLARACH, J.M. (coord.) (2008). Protegits, de fet o de dret? Primera avaluació del sistema d'espais naturals protegits de Catalunya. Barcelona: Institució Catalana d'Història Natural. Fundació Territori i Paisatge, 303 p.
- MALLARACH, J.M. (2019). "Els espais naturals protegits de Catalunya: evolució durant els darrers quaranta anys, estat actual, diagnòstic i propostes a mitjà termini", Natura, ús o abús? 2018. Institut d'Estudis Catalans. Edició en línia https://natura.llocs.iec.cat/wp-content/uploads/sites/21/2019/03/5b_espais_protegits.pdf. DOI: 10.2436/15.0110.22.21.
- MARULL, J.; PINO, J.; TELLO, E.; MALLARACH, J.M. (2006). "Análisis estructural y funcional de la transformación del paisaje agrario en el Vallès durante los últimos 150 años (1853-2004). Relaciones con el uso sostenible del territorio", Áreas, núm. 25, p. 59-72.
- MILLENNIUM ECOSYSTEM ASSESSMENT - MA (2005). Ecosystems and Human Well-Being: Synthesis. Washington: Island Press, 155 p.
- PIGEM, J. (2011). "Entendre la natura. Fonaments d'una cultura de la sostenibilitat", Papers de Sostenibilitat, núm. 17. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible.
- POSEY, D.A. (ed.) (1999). Cultural and Spiritual Values of Biodiversity. A Complementary Contribution to the Global Biodiversity Assessment. UNEP. Global Environmental Facility. Nairobi. Kenya. 731 p.
- PUIG, J.; SANS, R. (2018). "La transició energètica del segle XXI (TE21): una oportunitat per al món rural", Temes Rurals. Fundació Món Rural, núm. 1-2018, p. 57-73.
- QUERALT, A. (ed.) (2017). El canvi climàtic a Catalunya: resum executiu del tercer informe sobre el canvi climàtic a Catalunya. Generalitat de Catalunya. Institut d'Estudis Catalans.

WEBGRAFIA (darrer accés, 25 de juliol 2019)

https://ichn.iec.cat/Avaluacio_Espais.htm

<https://defensapatrimoninatural.wordpress.com/antece-dents-de-declaracions/declaracio/>

http://mediambient.gencat.cat/web/.content/home/ambits_dactuacio/patrimoni_natural/estrategia_patrimoni_biodiversitat/ESNATURA.pdf

https://conservaciocat.files.wordpress.com/2016/03/doc_plaaccioc81_patrimoni_natural_catalunya.pdf

http://www.catpaisatge.net/docs/mapa_paisatges_portada.jpg

L'arquitectura tradicional i la construcció dels paisatges a Catalunya

Fabien van Geert

fabien.van-geert@sorbonnenouvelle.fr

Universitat Sorbona Nova-París 3

RESUM

Aquest article pretén proposar un camí de reflexió original per a la comprensió dels paisatges, de les seves construccions, dels seus aspectes i de les percepcions socials que se'n tenen, a partir de l'estudi de l'arquitectura tradicional. Amb la voluntat d'anar més enllà de l'estudi de les seves característiques arquitectòniques i estètiques, aquest article es proposa comprendre de manera holística l'esmentada arquitectura. De fet, per la complementarietat de les seves dimensions —familiar, social i productiva—, aquestes construccions són uns miralls de la societat tradicional i de les seves peculiaritats, de manera que tenen un paper central en la humanització de l'entorn i la constitució d'allò que anomenem “paisatges”.

Paraules clau: paisatges, arquitectura tradicional, Catalunya.

RESUM

Este artículo pretende proponer un camino de reflexión original para la comprensión de los paisajes, de sus construcciones, de sus aspectos y de las percepciones sociales que se tienen de ellos, a partir del estudio de la arquitectura tradicional. Con la voluntad de ir más allá del estudio de sus características arquitectónicas y estéticas, este artículo se propone comprender de manera holística dicha arquitectura. De hecho, por la complementariedad de sus dimensiones —familiar, social y productiva—, estas construcciones son unos espejos de la sociedad tradicional y de sus peculiaridades, por lo que juegan un papel central en la humanización del entorno y la constitución de lo que llamamos “paisajes”.

Palabras clave: paisajes, arquitectura tradicional, Cataluña.

ABSTRACT

This article hopes to propose an original path of reflection for the understanding of landscapes, their buildings, their features and the social perceptions had of them, based on the study of traditional architecture. With the aim of going beyond the study of its architectural and aesthetic features, this article proposes understanding the aforementioned architecture in a holistic way. In fact, for the complementarity of their dimensions —family, social and productive—, these constructions are mirrors of traditional society and its peculiarities, playing a central role in the humanization of their surroundings and the constitution of that which we call “landscape”.

Key words: landscapes, traditional architecture, Catalonia.

Segons la Generalitat de Catalunya, “la diversitat de paisatges és una de les característiques més notables del territori de Catalunya i un element constitutiu del seu patrimoni”.

¹Concebuda d’una tal manera per l’Administració, aquesta diversitat, presentada com una de les més importants d’Europa, contribuiria a l’atractivitat turística del país, format per un mosaic de territoris diferents, que van del mar a la muntanya, passant pel delta i les planes de l’interior. Aquesta idea constitueix, de fet, un dels eixos de la promoció turística pública, com ara la campanya *Catalunya Experience*,² i és també utilitzada per molts operadors turístics privats.³

Però, més enllà de l’existència de diversos ecosistemes al territori català, hem de preguntar-nos què s’entén aquí per paisatge. ¿Es tracta d’una realitat objectiva i identificable com a tal, com ho

suggereixen aquestes promocions turístiques, o és més aviat una visió de la ment que implica un observador i un determinat punt d’observació sobre un territori? En el primer cas, ¿seria possible analitzar i entendre de manera científica el paisatge més enllà del seu aspecte estètic? En el segon cas, ¿quins serien els elements que en caracteritzen la visió, quins en serien els principals elements constitutius? Per respondre aquestes preguntes, en un primer moment és necessari problematitzar el concepte de paisatge per entendre la seva modalitat de construcció. Per fer-ho, en un segon temps ens centrarem especialment en l’arquitectura tradicional a partir d’un enfocament antropològic que ens permet definir les maneres en què contribueix a construir l’aspecte dels territoris. Finalment, intentarem comprendre com s’entén i es podria entendre actualment aquesta arquitectura, en un moment en què la percepció del paisatge està fortament influïda per una perspectiva patrimonial i turística.

Una tipologia del concepte de paisatge

Actualment, hi ha una gran polisèmia entorn del concepte de paisatge, en part a causa de la ruptura professional i acadèmica de les diferents disciplines que han fet del paisatge el seu camp d’estudi i d’intervenció. De fet, el paisatge és avui un objecte per als paisatgistes, els arquitectes o els jardiniers, però també per als sociòlegs, antropòlegs, historiadors, filòsofs de l’art, geògrafs, ecòlegs o fins i tot literats, cadascun dels quals amb unes referències intel·lectuals i unes concepcions específiques de la idea de paisatge. Com va afirmar Gérard Lenclud, el paisatge designaria, així, al mateix temps, “una realitat, la imatge d’aquesta realitat i les referències culturals a partir de les quals es forma aquesta imatge” (citat a Dubost i Lizet, 2013: 226-228). Basant-nos en els estudis de paisatge més recents, com els de Besse (2009) i Descola (2013), és possible distingir almenys cinc possibles *entrades* en la concepció del paisatge, cadascuna de les quals forma un pol teòric a partir del qual es desenvolupen els discursos sobre els paisatges.

En primer lloc, des del camp de l’estètica i la història de l’art, el paisatge es pot percebre com el producte d’una representació cultural i social. Aquesta concepció es basa en el postulat segons el qual l’observador té una concepció del paisatge, abans de la visió d’un entorn, basada en models estètics transmesos principalment a Occident a través de la pintura i la literatura, i reactivada per filtres culturals específics a cada moment històric, tal com indicava Gombrich (1953) en un text fundador. El paisatge correspondria d’aquesta manera a una mena de xarxa mental i cultural que l’ésser humà col·loca entre ell i el món, en una operació que produeix el paisatge. Dit d’una altra manera, el paisatge no existeix per ell mateix, alhora que les percepcions del paisatge, com a representacions culturals, ens parlen més de les societats, de les seves mirades i valors, que no pas del mateix món exterior.

En segon lloc, existeix un enfocament geogràfic i social dels paisatges que els considera uns territoris produïts per les societats al llarg de la història. Segons aquesta perspectiva, desenvolupada des de Paul Vidal de la Blache a principi del segle XX, els paisatges serien percebuts com uns territoris on s’han desenvolupat segles d’activitats humanes que hi han deixat les seves “empremtes” i han creat una “obra paisatgística de l’home” (Deffontaines, 1948: 5). El paisatge es veuria així com un territori configurat i practicat per l’acció social a partir de factors que combinen determinacions físiques, com l’orografia, la hidrografia, la vegetació i el clima, i hàbits culturals, sistemes de producció, opcions tècniques, formes d’habitat, etc., per transformar aquest territori en un espai habitable per un grup humà. Constituint l’extensió i el reflex d’una societat, el paisatge oferiria, a més a més, un punt de suport als individus per pensar-se a partir d’altres paisatges i societats (Sautter, 1979). L’adhesió a un determinat tipus de paisatge, de vegades anomenat “terroirs”, serviria així com a font per a la definició d’identitats locals o regionals.

Ampliant, en part, aquesta última concepció, alguns geògrafs conceptualitzaran el paisatge com un complex sistèmic que articula els elements naturals i culturals. Aquest tercer enfocament, que es pot descriure com a ambiental o geològic, percep el paisatge com un entorn material i viu de les societats que no es pot reduir al món humà ni a les empremtes que hi ha deixat. En l’estudi i l’anàlisi del paisatge, aquest enfocament dona primacia, doncs, als substrats naturals respecte a les ocupacions humanes que reben aquests substrats, alhora que la realitat de l’entorn físic es percep com una superació de les transformacions a les quals l’home pot sotmetre’l o dels significats que li pot donar (Bertrand, 2000; Mercier, 2010). Aquesta concepció del paisatge, el qual existiria, per tant, més enllà de la mirada que s’hi adreça, es troba sobretot en les

1. Vegeu: <https://cultura.gencat.cat/ca/anypatrimoni/temes/patrimoni-natural/> [Consulta: 15 de juliol 2019]

2. Vegeu: <https://www.catalunyaexperience.fr/paisatges-barcelona> [Consulta: 16 de juliol 2019]

3. És, per exemple, el cas de l’empresa Paisatges de Catalunya: <https://www.paisatgesdecatalunya.com>. [consulta, 16 de juliol de 2019].

ciències de la terra, la geologia, la geomorfologia, la climatologia, la botànica i les ciències ambientals, en les quals el paisatge es converteix en una unitat d'anàlisi d'estructures físiques. És sobretot aquesta última concepció la que trobem a la base de la realització dels atlas del paisatge impulsats pel Conveni Europeu del Paisatge signat a Florència l'any 2000. Per exemple, a Catalunya, l'Observatori del Paisatge va inventariar 135 paisatges en el seu mapa de paisatges, tenint en compte el clima, la forma del relleu, la vegetació, el tipus d'assentament, l'arquitectura i la vinculació que hi tenia cada població.

En quart lloc, alguns filòsofs i antropòlegs influïts per la fenomenologia de la percepció de Maurice Merleau-Ponty també han concebut el paisatge com una percepció sensible de l'espai. Basant-se en les teories de Gaston Bachelard desenvolupades en el llibre *Poètica de l'espai* (Bachelard, 1975), alguns teòrics intenten descriure com la relació entre els humans i el món passa no només per mediacions visuals, sinó també per altres facultats sensibles. Així, el paisatge seria més aviat una atmosfera o un ambient que evoca una trobada singular entre un individu i un lloc. El paisatge estaria format per estímuls que evocen els records. En aquest sentit, un tal enfocament del paisatge estaria fortament endeutat amb l'antropologia dels sentits, especialment desenvolupada als Estats Units des de finals dels anys vuitanta per autors com Paul Stoller, David Howes, Constance Classen i Steven Feld, que esti-

pulen que les cultures no es diferenciï tant per allò que els seus membres perceben com per les maneres de percebre-ho.

Finalment, en cinquè lloc, el paisatge es pot concebre com un projecte de transformació de la natura i del marc de la vida humana amb la voluntat de millorar-la. Aquesta concepció es remunta principalment a l'art dels jardins (o *landscape gardening*) dels segles XVII i XVIII, i es troba avui entre els arquitectes, els paisatgistes i els principals actors de la planificació espacial.

D'entre les diferents concepcions del paisatge esmentades, en aquest article ens basarem, principalment, en la segona, de manera que postularem que la diversitat de paisatges existents a Catalunya, tal com destaquen l'Administració i els relats turístics, resulta de l'acció i de la interacció de factors naturals i físics i de factors humans específics de cada territori. Segons aquesta perspectiva, des dels primers nuclis de poblament fins a les més recents polítiques de planificació, cada societat hauria transformat i condicionat els territoris per viure-hi, construint-hi elements que tenen una gran repercussió en el seu aspecte, juntament amb el relleu i la vegetació. Entre d'altres, és el cas de les construccions rurals i urbanes, relacionades amb la vida quotidiana dels homes i les dones comuns de la societat preindustrial, en la qual ens centrarem en la segona part d'aquest article per exemplificar la dinàmica de creació dels paisatges com a territoris habitables per un grup humà.

L'arquitectura tradicional i els paisatges

Entre els elements arquitectònics creats per la societat catalana preindustrial, trobem una gran diversitat de construccions. Poden ser elements de gran complexitat, com les masies, amb diferents edificis articulats i que tenen funcions molt diverses, però també construccions més simples, com marges de camps o uns simples murs de pedra seca per separar dos camps, passant per cabanes, botigues a la platja i cases de pobles. Tots aquests elements s'aixequen sobre el territori introduint-hi volums, formes, colors i textures, estructurant-lo i segmentant-lo. A més, tal com indicaven els diferents autors que van explorar aquesta segona concepció del paisatge, la permanència d'aquests elements arquitectònics més enllà de la vida de les persones contribueix al fet que siguin percebuts com una part essencial de cadascun dels territoris: les masies, amb els camps al costat, disperses pel territori; les cases dels pobles agrupades al voltant de l'església o del castell, que defineixen uns volums i uns perfils recognoscibles des de ben lluny; els murs de pedra que aguanten els bancals que s'enfilen pels vessants; els pous, les cabanes, els camins, etc., són vistos com uns components i unes fites imprescindibles dels territoris, d'una manera semblant a com ho són les muntanyes i les valls, els rius, els prats o els boscos. Les interaccions entre els factors naturals i humans contribueixen doncs a vincular sentimentalment les persones amb un territori, i tenen un paper important en la construcció de les seves identitats personals i comunitàries (fig. 1).

Des de fa més de 100 anys, arquitectes, geògrafs, historiadors, folkloristes i antropòlegs s'han interessat per aquest tipus d'arqui-

tectura, que ha estat etiquetada de tradicional, popular, vernacle, rural, sense arquitecte, sense pedigrí, anònima o preindustrial, entre altres qualificatius que transmeten èmfasis diferents. La diversitat de termes amb què s'ha denominat aquest tipus arquitectònic posa de manifest la dificultat d'identificar-ne uns trets comuns i de definir-ne el concepte d'una manera precisa. Sovint, l'arquitectura tradicional, popular o vernacle és definida negativament, és a dir, partint d'allò que no és més que no pas d'allò que és, i és presentada com un tipus d'arquitectura que té unes característiques oposades a les que es coneixen com a pròpies de les construccions civils, militars i religioses planificades i bastides per especialistes i per encàrrec de les minories dominants, i que són conegudes com a arquitectura culta, acadèmica, formal o d'autor. També es contraposa a l'arquitectura moderna o contemporània, dissenyada per arquitectes amb formació acadèmica i que incorpora processos industrials en la seva realització.⁴

En aquest text no discutirem els problemes que presenten cadascuna d'aquestes denominacions. De fet, el que ens interessa no és buscar una definició que permeti identificar amb precisió aquest tipus d'arquitectura, sinó reflexionar sobre com abordar-ne l'anàlisi per obtenir un coneixement complex i aprofundit, allunyat d'explicacions parcials, i per comprendre com contribueix a crear els paisatges. Per això, l'antropologia ens ofereix una perspectiva d'estudi interessant en concebre l'*arquitectura tradicional* com les construccions realitzades pels membres d'una societat seguint els models i les formes de construcció locals i

4. Per a un estat de l'art dels diferents estudis sobre l'arquitectura tradicional, vegeu Van Geert i Estrada (2017).

Figura 1: L'Agustí era un dels grans masos ramaders del Pla de la Calma, Tagamanent (Vallès Oriental) (2013). Autor: Ferran Estrada

que estan estretament relacionades amb el seu context. Són maneres de construir compartides pels membres de la comunitat local i que inclouen tant els coneixements i les tècniques com els models arquitectònics, les idees i els valors sobre l'espai construït i les maneres d'habitar. Aquestes tradicions constructives es transmeten d'una generació a la següent de manera pràctica i oral. Tot i aquesta transmissió, cal indicar que és una arquitectura en constant evolució, que s'enriqueix i es transforma a partir de l'experiència i l'aprenentatge personal dels constructors i els usuaris, de l'adaptació als canvis generals de la societat i de la influència d'altres tradicions arquitectòniques.

Vista des d'aquesta perspectiva, l'arquitectura tradicional no és més que el reflex d'una societat i d'una cultura, i constitueix el resultat d'un sistema complex marcat per les particularitats socioeconòmiques, polítiques, culturals i tècniques de cada territori. Per això les tècniques constructives, els materials emprats i els constructors varien segons la funció i la complexitat de les construccions, l'entorn on s'aixequen i l'estatus socioeconòmic dels seus propietaris. Argumentem, doncs, que, per analitzar aquesta arquitectura tradicional d'una manera profunda i complexa, no n'hi ha prou d'examinar els constreyniments físics del medi, la relació de les construccions amb l'entorn i els aspectes tècnics i formals de les edificacions. També cal interrogar-se sobre els valors i els significats que els usuaris i els constructors associen a aquests aspectes tècnics i formals, sobre les funcions i els usos dels espais construïts, sobre les relacions socials que s'articulen al voltant de la seva construcció i del seu ús, i sobre les idees i els valors lligats al fet d'habitar. Cal ampliar el focus de l'anàlisi des de l'arquitectura-objecte cap a les persones que l'han construït i l'utilitzen i el

context social i cultural on ho fan. En definitiva, es proposa una aproximació a l'arquitectura tradicional centrada en les persones.

Des d'aquest plantejament, entenem que les contribucions de l'arquitectura tradicional a la construcció dels paisatges s'han de comprendre a partir de la complementarietat entre la seva dimensió material i les seves dimensions d'ús com a espai viscut, espai simbòlic i espai productiu. Aquestes dimensions són les que condicionen les formes, les tècniques i els materials utilitzats en la construcció i en l'ornamentació dels elements arquitectònics. Per explorar aquesta idea, cal partir de la casa, institució bàsica de la societat preindustrial catalana, que conforma una realitat múltiple integrada per diversos elements. És un grup de persones —una família, sovint formada per tres generacions— que constitueix una unitat social organitzada segons el gènere, l'edat i la posició respecte a la transmissió del patrimoni familiar. A més, aquestes persones s'integren a la comunitat i al conjunt de la societat a través de la casa i com a membres de la casa, que també acostuma a ser una explotació agrícola i ramadera amb una producció diversificada, és a dir, constituïda per uns béns mobles i immobles dels quals viuen els seus membres: edificis, terres, bestiar i drets d'accés als recursos. Finalment, la casa també té un patrimoni simbòlic —el nom de casa, el prestigi, les relacions socials— que comparteixen tots els seus membres i que els identifica i els situa en la societat. Aquesta casa institució, integrada per persones, edificis, béns i relacions, es materialitza i es visualitza en la casa edifici, tant a les cases aïllades, com les masies, com a les cases de poble de muntanya, on els edificis que formen la casa estan agrupats i tancats per un barri.

L'arquitectura viscuda

Com a escenari de la vida familiar i de relació, l'interior i l'exterior de la casa acollien les activitats quotidianes dels seus habitants: dormir, cuinar, menjar, treballar, emmagatzemar la collita, aixoplugar els animals, passar estones de lleure, tenir cura de les persones, tenir intimitat, etc. La cuina era l'estança principal de la casa, l'espai calent on es trobaven tots els seus membres, amb el foc a terra com a element central. Era l'eix de la vida social de la família i es trobava a mig camí de la intimitat de les cambres, tancades als estranys, i el carrer, obert a tothom. En contrast amb la cuina, als dormitoris només s'hi accedia per dormir o en cas de malaltia, i estaven reservats als habitants de la casa; eren espais freds i amb poc mobiliari: un llit de bancs amb una màrrega, una caixa o arca per guardar-hi roba o tot tipus de grana i, més recentment, algun armari, calaixera, imatge o estampa religiosa, cistells, eines i alguna cadira.

A banda de la vida familiar, les activitats productives que calia acollir i les idees sobre la vida domèstica de cada moment històric han condicionat, també, la distribució i els usos de l'interior de les cases. L'ús dels espais que feien els membres era divers. En alguns casos, la distinció entre espais masculins i espais femenins era molt estricta —el safareig públic o el cafè—, però, sovint, les persones utilitzaven els espais interiors i exteriors d'una manera diversa en moments diferents. Aquest ús divers d'un mateix espai reflectia les diferències entre els membres de la família segons l'edat, el gènere —la divisió sexual del treball era molt marcada— i la posició d'autoritat.

Finalment, la posició econòmica de la família també repercutia en l'estructura, la distribució i els usos dels espais domèstics. Per exemple, l'interior de les cases de les famílies més humils estava poc especialitzat. Una única sala comuna servia per cuinar, menjar, dormir i fins i tot feia les funcions de rebost. En canvi, les cases benestants gaudien d'una especialització més elevada, amb espais separats per a la vida familiar i per al treball. Una distribució freqüent era destinar cadascuna de les plantes de l'edifici a un ús diferent. En general, a la planta baixa hi havia els espais agrícoles i

ramaders, l'entrada i la cuina. Al primer pis, els dormitoris, l'àmbit més íntim de l'habitatge, estaven situats al voltant d'una sala distribuïdora que també es feia servir com a menjador per a ocasions especials. El darrer pis era ocupat per les golfes, i el graner servia per als mals endreços i per emmagatzemar-hi els productes agrícoles (fig. 2).

Tot i això, si uns pocs espais s'especialitzaven en una única funció, la gran majoria eren polivalents. La separació entre l'interior i l'exterior, entre l'espai de treball i el d'habitatge, entre l'àmbit domèstic i el públic, sovint era difusa. L'entrada, a més de ser un espai d'acollida i d'accés a la casa, també servia per desar-hi les eines de treball o per passar-hi l'estona a la fresca durant l'estiu. Per exemple, a les cases de pescadors més modestos, els estris de treball es repartien per tot l'habitatge, de manera que freqüentment es trobaven palangres per pescar a l'únic dormitori de la casa, xàvegues dolentes guardades al celler o fil d'armar xarxes a la cuina. La funció i el significat de la cuina variaven també segons l'hora del dia i el moment de l'any. Durant el dia, era un espai femení, on les dones feien el menjar i desenvolupaven part de les activitats quotidianes. Durant els vespres d'hivern, era el lloc de trobada familiar al voltant del foc. En algunes cases d'alta muntanya, la cuina disposava d'un llit, dins d'un armari o en un racó, que durant la nit la convertia en un dormitori per als vells o per als infants. Els usos de la cuina eren molt variats: era l'espai on es cuinava i es menjava, on es coïa la calderada per als animals, on es reunia la família i es rebien les visites, on es treballava i es resava i, de vegades, tal com acabem de dir, fins i tot s'hi dormia. La varietat de funcions que acomplia la cuina es posa de manifest en la diversitat d'elements que s'hi podien trobar i que servien per fer totes aquestes activitats. És el cas de la llar de foc, l'escon i els escambells, l'aigüera, algun armari encastrat o uns prestatges, una taula amb bancs i cadires, el forn i la pastera, el cendrer o el bugader. Totes aquestes particularitats influeixen en les formes que prenen els elements arquitectònics, els quals constitueixen unes fites molt importants en l'aspecte dels paisatges.

Figura 2: Interior musealitzat de Casa Gassia, Ecomuseu de les Valls d'Àneu, Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà) (2012). Autor: Xavier Goñi.

L'arquitectura com a símbol

A banda del seu ús com a espai viscut, la casa és també el resultat de la cultura i de les relacions socials en un moment concret. Com hem dit, la casa edifici representava la família que n'era propietària i l'habitava, i les inscripcions amb la data de construcció o de la reforma de l'edifici i el nom del propietari feien visible la continuïtat de la família i la seva història. Els edificis, les seves formes i dimensions, els materials amb què estaven construïts i la decoració interior i exterior que presentaven mostraven també públicament el prestigi social i la posició econòmica de la família (fig. 3). Les diferències en la decoració de les cases pirinenques marquen, en aquest sentit, la distinció entre la façana principal, a través de la qual s'exposa la família, i les secundàries, i alhora simbolitzen la separació entre l'espai per a les persones, la casa, i l'espai per als animals, la borda.

De fet, tot i constituir la unitat de base de la societat catalana preindustrial, les cases no estaven aïllades i formaven part d'una comunitat i d'una societat més àmplies, amb formes d'organització social i política específiques: el veïnat, el poble, la parròquia, la vall, dins de les quals es mantenien relacions personals, familiars i veïnals que servien de base per a la cooperació i per a la vida quotidiana. Els aplecs, les festes i els mercats constituïen, per exemple, espais de trobada i d'intercanvi en què les relacions entre les persones i les cases es manifes-

taven i es reforçaven, de manera que esdevenien llocs d'expressió de la identitat local i comarcal. Aquests escenaris de relació també presenten espais construïts específics. Aquesta dimensió col·lectiva també influïa en l'arquitectura a través dels models arquitectònics locals, de les formes d'organització col·lectiva i de les normes escrites i consuetudinàries que regulaven les construccions i la seva disposició en el territori. Per això, l'arquitectura també ens parla de l'organització social i política del poble i de més enllà. La distribució de les construccions en el territori, l'urbanisme i la presència d'algunes construccions de propietat o d'ús col·lectius tradueixen arquitectònicament aquesta organització social i política.

Figura 3: Cortal Maceli, d'origen medieval, Sant Pere (Empordà) (2010). Autora: Núria Roura Armangué.

L'arquitectura productiva

A banda de les seves dimensions d'ús, com a espai viscut i simbòlic, la funció de l'arquitectura tradicional com a part integrant de l'economia productiva influeix també en la seva estructura i en les seves formes. Aquesta dimensió dona lloc a diferents elements construïts, dispersos pel territori segons la ubicació dels recursos i de les possibilitats d'explotar-los, que modelen el paisatge amb la seva presència i el seu ús. En aquest apartat, explorarem aquesta idea a partir de l'exemple de cinc àmbits territorials diferents que representen, sense voluntat d'exhaustivitat, alguns dels paisatges més rellevants de Catalunya.

En indrets com els Ports, el Montseny, el Solsonès, el Gironès, l'Empordà, Osona i la Catalunya Vella en general, el mas ha esdevingut, des de l'edat mitjana, la unitat bàsica d'ocupació del territori per raons econòmiques, socials i polítiques (Roigé i Estrada, 2008). Com a explotació agrícola, ramadera i forestal, un mas està

format per un edifici central —la masia— i unes construccions annexes amb finalitats productives i domèstiques: els estables i els corrals, la pallissa, el porxo per guardar el carro, la bassa, el pou, la font, el safareig i, als masos més benestants, la capella. El nombre, el tipus i les dimensions de tots aquests elements i la seva articulació i distribució pel territori varien segons l'orientació productiva i la capacitat econòmica del mas, i presenten una organització que pretén facilitar les feines en el transcurs de l'any. Per això, els diferents edificis i elements solien estar situats a l'entorn d'un espai obert (el pati o l'era), pavimentat amb terra premsada, còdols, pedres planes o rajoles, que actuava com a element d'unió de tots ells, com a espai de treball i relació. A més de les activitats agrícoles, ramaderes i forestals, cal indicar que els recursos disponibles al territori feien possibles altres activitats, com ara la fabricació de carbó o de gel, que requerien construccions específiques on es poguessin dur a terme i on es pogués emmagatzemar

la producció i allotjar els treballadors. En aquest sentit, els masos més importants van instal·lar molins i serradores al costat dels rius per aprofitar la força de l'aigua.

Per la seva banda, els territoris d'alta muntanya, com els dos Pallars i la Val d'Aran, presenten unes altres particularitats arquitectòniques i paisatgístiques. Caracteritzada històricament per un

patró concentrat de poblament, l'agrupació de cases que formen petits nuclis o pobles, sovint molt propers els uns dels altres, constitueix la unitat mínima dels assentaments (fig. 4). Els pobles es troben situats a prop dels camps del fons de les valls o dels plans, a mitja muntanya, i les cases s'agrupen formant carrers que segueixen el relleu, els rius i els camins (Roigé; Estrada i Beltrán, 1997). D'aquesta manera, es tracta d'un tipus de poblament que

Figura 4: Vista de Salardú, Gessies i Arties (Val d'Aran) (1989). Autor: Ferran Estrada.

mira d'apropar les persones als recursos que es troben dispersos pel territori i a diverses altituds —camps, pastures i boscos— i que, alhora, busca el lloc que els permeti el millor accés a tots ells. De fet, l'economia dels pobles d'alta muntanya es basava en l'agricultura, en l'aprofitament del bosc i, sobretot, en la ramaderia, cosa que donava lloc a elements arquitectònics específics. L'exploració dels recursos s'organitzava a partir de la casa i del poble. Per això, la casa ramadera (*auviatge* a la Val d'Aran) estava formada per un conjunt d'edificis —habitatge, bordes, paller i altres construccions auxiliars— que es distribuïen al voltant d'un pati o d'una era, i a l'hort es cultivava la fruita i la verdura per a consum propi. Segons el nivell econòmic de les famílies, aquestes cases podien configurar una unitat formalment separada de la resta per una tanca i amb un portal que donava accés al pati, o bé podien presentar uns edificis situats en diversos llocs de la població en el cas de les cases més humils.

Fora dels pobles, les cases també eren les propietàries i treballaven els camps de conreu i els prats de dall. Les bordes, construïdes al voltant, servien per emmagatzemar-hi l'herba i tancar-hi el bestiar durant la tardor i la primavera. En alguns casos també eren ocupades mentre duraven les feines de la recollida de l'herba o de la collita dels cereals i de les patates a l'estiu, de manera que constituïen petits assentaments temporals. En canvi, l'aigua, les pastures d'alta muntanya i els boscos solien ser de propietat comunal i el seu aprofitament s'organitzava d'una manera col·lectiva

(Beltrán i Vaccaro, 2014). Aquesta dualitat també es reflecteix en l'arquitectura i l'urbanisme, ja que sovint els pobles estan formats per un conjunt de cases aïllades les unes de les altres. L'organització comunal també impulsava construccions com ara les séquies, els abeuradors, les cledes, les cabanes de pastors, els molins, les serradores —que allotjaven una serra moguda per la força de l'aigua—, les porxades i altres espais de reunió dels veïns, on la fusta era molt utilitzada com a material constructiu i element decoratiu.

A la costa, el poblament està relacionat, d'una banda, amb la importància de la pesca, la navegació i les activitats econòmiques associades a aquests dos àmbits, i de l'altra, amb les particularitats de cada època històrica i la seguretat que podien tenir els assentaments situats a la vora del mar. L'articulació de factors com el tipus de costa —més baixa i sorrenca o més alta i rocosa—, les particularitats de cada regió i el grau d'especialització dels pescadors en contextos històrics concrets ha donat lloc a les diverses formes d'establiment de la població marítima. Així doncs, la gent de mar o amb professions que hi estaven associades podien viure dins dels nuclis urbans, als barris i als carrers més propers a la costa, o bé en nuclis específics fora de la població, com, per exemple, a la Costa Brava. Un dels trets característics i visualment més rellevants d'aquests pobles és que les cases solen tenir els paraments emblanquinats amb calç. Es tracta d'una tècnica que protegeix els edificis de la llum solar i de la humitat i que, això no obstant, deixa respirar tant la paret de maçoneria com l'edificació

en general. En altres indrets, com ara el delta de l'Ebre, els pescadors es van establir temporalment en barraques ubicades a prop del riu, del mar o de les basses on feinejaven, fora dels pobles, que eren a l'interior. Sovint, aquests assentaments temporals van acabar donant lloc a nuclis de població permanents. En aquests assentaments, les necessitats específiques de les tasques marítimes i la combinació, més o menys important, amb altres ocupacions, com ara les feines agrícoles, es reflecteixen en les cases i en altres construccions utilitzades.

Al marge d'aquesta dinàmica d'assentament, el paisatge de la costa està marcat també per la navegació i per la vida quotidiana i l'organització social de la gent de mar. L'activitat pesquera requeria construir elements arquitectònics arran de mar per desenvolupar algunes tasques més específiques: tenyidors de xarxes, drassanes, salins, estenedors, porxos, molls, amarradors, pilons, norais, pous, dolls, fonts, camins de ronda, muscleres o viviers. Per la seva banda, les botigues o barraques eren edificis polivalents d'ús comunal o privat que servien tant d'habitatge com de refugi, obrador o magatzem. Tot i la gran diversitat de formes, solien ser petites construccions, generalment d'una sola habitació, amb una porta ampla per entrar-hi el llagut i prou grans per guardar-hi les antenes i les veles de la barca, els remes, els caps i altres ormeigs i ginys de pesca. Hom hi treballava a estones en tasques auxiliars de la pesca: escar els palangres, adobar els sardinals o les xarxes, fer petites tasques de manteniment de l'embarcació o fabricar nanses. També funcionaven com a obradors per elaborar salaons de peix. Han estat, per tant, el refugi per excel·lència dels pescadors, un espai de treball i emmagatzematge, però també un lloc de sociabilitat, trobada i esbarjo (fig. 5).

A les terres de secà, com les comarques de la Segarra, el Priorat, la Conca de Barberà, les Garrigues, el Bages, el Garraf i part de l'Urgell, entre d'altres, els factors físics, polítics i defensius han fet que el poblament concentrat hi predominés. Els pobles aturonats o alineats a les valls, moltes vegades concentrats al voltant d'una església o d'un castell, i relativament allunyats els uns dels altres i dels camps de conreu, són un tret ben visible que configura el paisatge característic de les terres de secà. D'altra banda, la combinació de conreus —cereals, vinya, olivera i ametllers— amb un relleu accidentat i una pluviometria escassa han originat un paisatge integrat per bancals cultivats, bosc i matolls, alhora que la distància entre els nuclis de població i els recursos ha afavorit la construcció d'aixoplucs, habitatges temporals i masets al costat dels camps. El poblament concentrat també ha afavorit la sociabilitat i l'existència d'elements arquitectònics d'ús comunitari, com ara les basses, les fonts i els safareigs (fig. 6).

Per aquestes particularitats, a les terres de secà hi ha quatre grans tipus de construccions relacionades amb la producció agrícola. En primer lloc, les casetes de camp, les barraques i les cabanes, que es feien servir per guardar-hi les eines, perquè les persones i els animals de treball hi descansessin i, de vegades, com a habitatge temporal. Els pagesos les utilitzaven per aixoplugar-se quan les finques eren lluny del poble i les feines del camp requerien romandre-hi més temps, i, de la mateixa manera, els pastors les empraven com a refugi o habitatge temporal. Algunes d'aquestes barraques són al costat de corrals i pletes. En segon lloc, trobem els marges de pedra seca, que atalussen els pendents conformant bancals o feixes. D'aquesta manera s'aconsegueix guanyar terreny cultivable als vessants de les muntanyes, prevenir l'erosió i retenir l'aigua de pluja. Construïts amb la mateixa tècnica, també

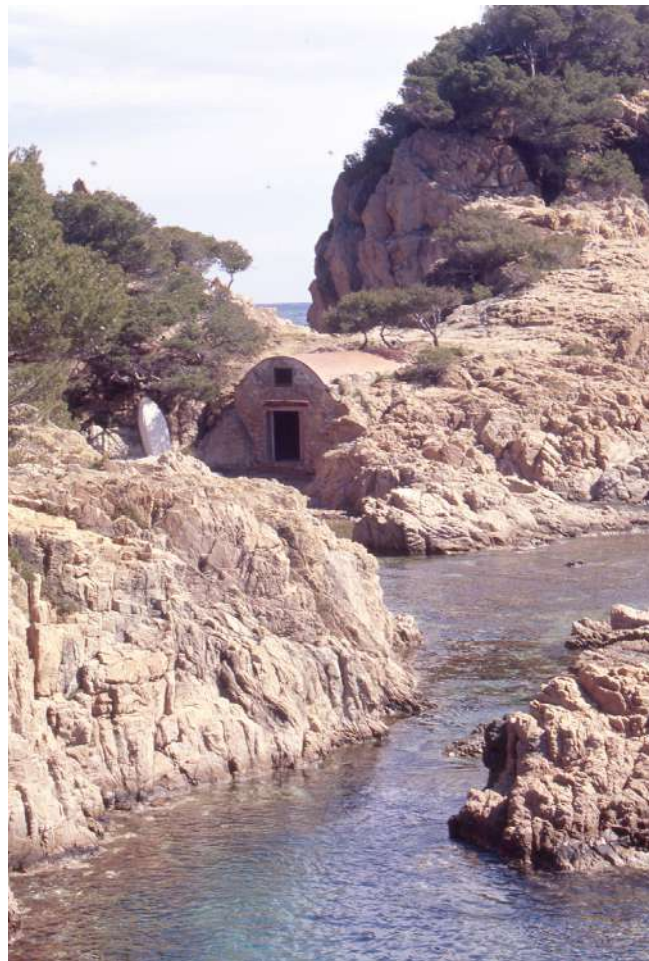

Figura 5: Barraca de ses Negres, Palafrugell (Baix Empordà) (1999).

Autor: Quim Esteve.

trobem els murs que separen les finques les unes de les altres i dels camins —en especial, els ramaders— i també els corrals per al bestiar. En tercer lloc, hi ha una sèrie de construccions relacionades amb el maneig de l'aigua, com ara els aljubs, les basses i les cadolles, pensades per recollir l'aigua de la pluja i de les fonts i emmagatzemar-la i transportar-la per regar petits horts, abeurar els animals i per al consum humà. L'aigua de pluja hi és recollida mitjançant reguers excavats als marges del voltant o per canalitzacions de la coberta de la cabana. Algunes d'aquestes infraestructures són d'una gran complexitat i requereixen organització col·lectiva tant per construir-les com per gestionar-les. Finalment, trobem els edificis i els espais per emmagatzemar-hi la producció i transformar-la: molins, cellers, trulls, cups i tines, situats en alguns casos al costat dels camps per facilitar el transport dels productes elaborats dels camps més llunyans (fig. 7).

Tot i la varietat de formes que adopta aquest paisatge a causa de les diferències de relleu, vegetació i cultius dominants, l'element que l'estructura és l'arquitectura de pedra seca. L'especificitat del sòl i l'aflorament de pedres als terrenys cultivables va afavorir que els pagesos desenvolupessin la construcció de pedra en sec, com succeeix en altres indrets de la Mediterrània. Aquesta tècnica consisteix a aixecar estructures pedra sobre pedra, sense cap tipus d'argamassa que les uneixi. Ocasionalment s'usa un jaç de terra argilosa o d'argila que absorbeix momentàniament les irregularitats de les juntes i que confereix impermeabilitat als murs. Tot i que en la majoria dels casos les pedres s'aprofiten gairebé sense

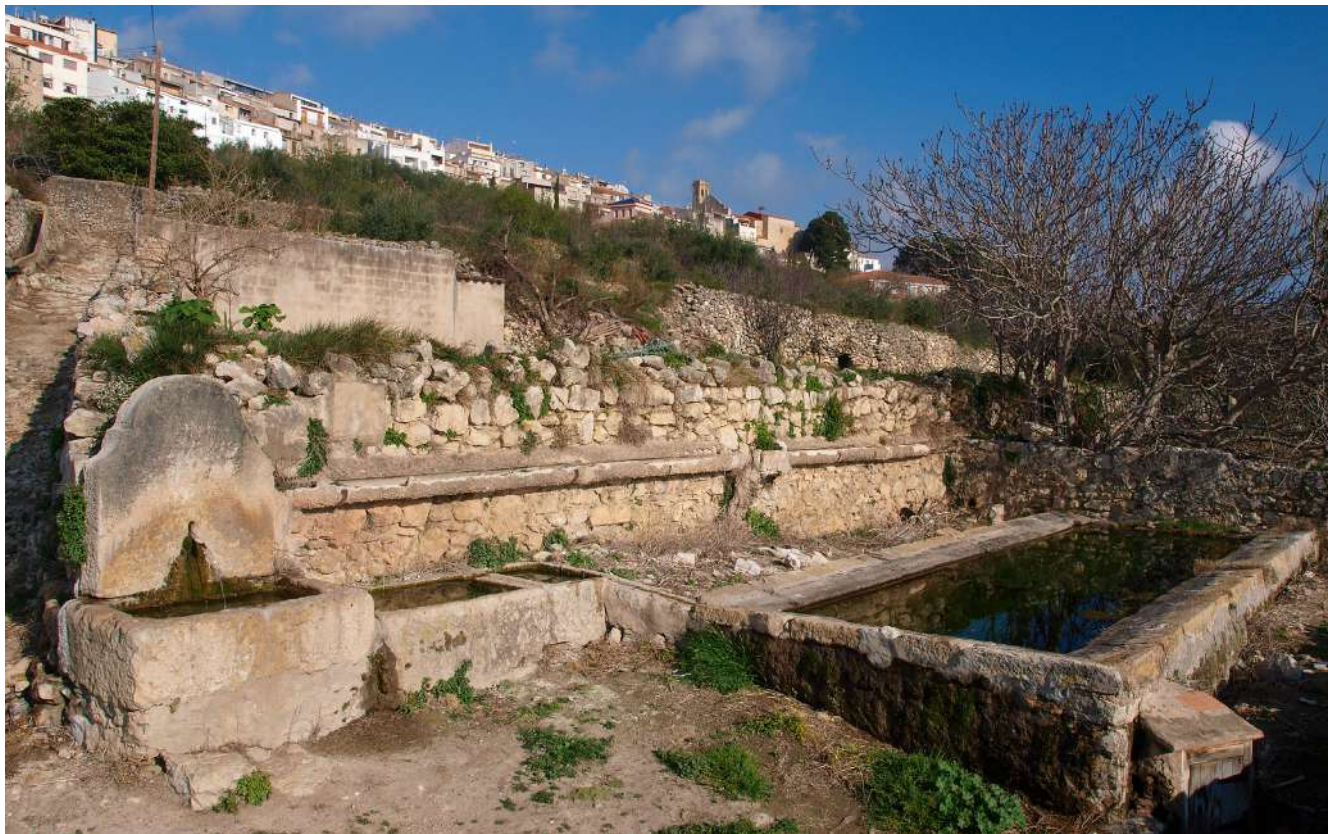

Figura 6: Font de les Piques, fora del nucli urbà del Mas de Barberans (Montsià) (2009). Autor: Josep Maria Ventura.

treballar-les, de vegades es tallen i s'escairen prèviament, sobretot a les cabanes de volta. Aquesta tècnica s'aplica a tot tipus de construccions, amb una multiplicitat d'usos i de solucions formals que ens informen sobre els gustos estètics a partir de les formes i la manera d'acoblar els materials, i ha esdevingut un component central de la identitat de les terres de secà. Aquestes construccions de pedra en sec presenten diferents graus de complexitat, des d'un petit marge fins a cobertes en forma de volta, passant per falses cúpules i murs d'edificis. Segons la dificultat tècnica, la construcció s'encarregava a un especialista, per exemple, a un margener, o la feia el mateix pagès. En altres construccions, com ara els molins, hi participaven els fusters per fornir les bigues dels trespols i les teulades. A la vora dels fusters, es feia imprescindible la participació dels ferrers, els serrallers, els teulers i, d'una manera indirecta, els fornars de calç i els de guix.

Finalment, a les hortes antigues dels rius o de les grans planes convertides en terres de reg d'ençà del segle XIX, com el delta de l'Ebre, el Pla d'Urgell, una part de l'Empordà, l'Horta de Lleida, el Segrià o el Baix Llobregat, el poblament ha estat concentrat en poblacions compactes, de manera semblant que a les terres de secà. En moments històrics de més estabilitat, aquest poblament s'ha combinat amb habitatges aïllats situats als camps que serveixen d'aixopluc o d'habitatge permanent. És el cas de l'horta de Lleida i de la plana d'Urgell, on la presència de torres i masies va augmentar després de la construcció del canal d'Urgell. També és el cas dels masos i cortals de l'Empordà o dels masos de les hortes de la vall de l'Ebre, on, a les terrasses fluvials, trobem explotacions agràries aïllades i integrades per un mas, unes séquies i una sinia. Finalment, les barraques aixecades en el context de la colonització arrossera de la darrer part del segle XIX i l'inici del segle XX van ser l'origen del poblament del Delta, que es caracteritza per l'absència d'un nucli urbà relativament consolidat.

Figura 7: Conjunt de construccions de pedra en sec, La Fatarella (Terra Alta) (2000). Autor: Xavier Rebés.

En aquestes terres de regadiu, el paisatge està conformat per uns elements comuns i productius que l'identifiquen: l'estructura geomètrica dels camps, formada per una xarxa de camins, i unes construccions associades al regadiu o per a l'aprofitament de l'aigua, per recollir-la, emmagatzemar-la, conduir-la i distribuir-la pels camps: rescloses, peixeres o assuts, basses, séquies i canals, comportes, ponts, aqüeductes i sínies. A més, constructivament, les zones de reg acostumen a tenir sòls formats per sediments sense pedres, cosa que repercuteix en el bastiment de les estructures. Les construccions es fan amb terra, fang i elements vegetals. També s'usen teules àrabs i toves. La tàpia i la construcció amb canyissos són les dues tècniques més emprades, si bé el seu ús no és exclusiu de les terres de regadiu. D'una banda, les barraques s'han convertit en el símbol de l'arquitectura del Del-

ta: de planta rectangular, les fabricaven els mestres barraquers a partir d'un esquelet de fusta, revestit de canyes, arrebossat amb fang i palla i pintat amb calç; la coberta, que era de doble vessant i es construïa amb materials vegetals, descansava sobre les parets o bé sobre el terra, i a les barraques més grans es construïa un pis amb travessers de fusta i canyís, espai on dormien els habitants. D'altra banda, la tàpia és una tècnica constructiva de gran antiguitat i tradició en molts indrets de Catalunya i la Medi-

terrània. A la plana d'Urgell —tot i que el seu ús era generalitzat abans de la construcció del canal— va continuar sent la tècnica predominant per construir tot tipus d'edificis i tanques: les cases dels pobles, les torretes dels camps i les eres, els coberts i els corrals. La construcció en tàpia consistia en una execució *in situ* dels tapiadors de murs a través de la compactació de la terra crua dins d'un encofrat, que s'anava desplaçant a mesura que el mur anava creixent.

Actualment, quines percepcions hi ha dels paisatges i de l'arquitectura tradicional?

Figura 8: Cases « araneses » a la Pleta de Garós (Val d'Aran) (1990). Autor: Ferran Estrada.

Com hem vist en aquest text, per la complementarietat de les seves dimensions material i d'ús, els elements arquitectònics tradicionals han contribuït a l'aspecte estètic dels territoris que podem observar actualment al país. Tanmateix, les transformacions en l'economia, en la societat i en les maneres de veure el món des del segle XX han comportat canvis importants en els usos i en les estructures de l'arquitectura tradicional, igual que l'aparició de noves construccions, que han tingut un impacte important en l'aspecte dels paisatges. Bona part d'aquestes construccions han perdut la seva funcionalitat des de llavors i avui es troben en molt mal estat de conservació. De fet, l'arquitectura tradicional va entrar en crisi durant el segle XX per la pèrdua de funcions i per les transformacions dels processos constructius. El despoblament, els canvis de

l'activitat agrària i l'aparició de normes arquitectòniques cada cop més restrictives han provocat el deteriorament o la desaparició de l'arquitectura tradicional, així com el creixement de la vegetació, cosa que ha transformat el paisatge. Només alguns elements tradicionals continuen tenint funcions econòmiques i domèstiques, tot i que hagin estat transformats des del punt de vista tècnic per donar resposta a les noves necessitats dels seus usuaris. Les funcions, els usos i les formes dels espais productius i domèstics de les cases tradicionals s'han adaptat, per exemple, a les noves maneres de treballar i viure i de pensar el confort, l'estètica i la intimitat. Tot i així, cal recordar que algunes construccions actuals que en aparença són molt lluny de l'arquitectura tradicional responen a la lògica d'aquest tipus d'arquitectura en l'ús i la reutilització

de materials locals de baix cost i en la readaptació constant dels espais a les necessitats productives i domèstiques.

Els canvis de la societat han provocat també canvis en la concepció estètica i d'usos de l'arquitectura tradicional. Alguns edificis s'han convertit en segones residències, en espais per al turisme rural o en elements patrimonials. De fet, el desenvolupament de l'excursionisme, de l'estiuatge i del turisme des de la fi del segle XIX ha afavorit el canvi en l'economia de les zones rurals i la reutilització de molts elements de l'arquitectura tradicional per a l'esbarjo. Al segle XIX i començaments del XX, diversos juristes, folkloristes i historiadors romàntics van començar a fer notar les especificitats de la masia i el pairalisme, als quals van atorgar la categoria d'elements constitutius de la manera de ser de Catalunya i dels catalans. La masia, envoltada de terra i proveïda de les instal·lacions agrícoles necessàries per a la subsistència de la família, es va convertir en un element simbòlic que arquitectes, excursionistes, literats i historiadors ben aviat van exaltar i considerar com a element central de la identitat catalana. A partir dels anys noranta del segle XX, l'arquitectura tradicional ha esdevingut un símbol d'un passat imaginat, relacionat amb unes formes de vida més autèntiques i naturals. Això ha donat peu a una reinterpretació de les formes i dels materials tradicionals a partir dels criteris urbans, de manera que els nous criteris estètics i d'autenticitat s'han aplicat tant a les construccions antigues com a les noves (fig. 8).

Paral·lelament a aquestes transformacions socioeconòmiques que han provocat una pèrdua i un canvi d'ús de l'arquitectura tradicional i de l'aspecte dels territoris, cal assenyalar també que la comprensió actual que es té dels paisatges ja no és la mateixa

que la de les persones de la societat tradicional (si és que han tingut una percepció paisatgística dels territoris, cosa que caldria demostrar). De fet, com hem indicat en la descripció del primer enfocament estètic del paisatge, molts investigadors el perceben com una creació cultural, com una xarxa mental que s'interposa entre nosaltres i el món. Així doncs, mentre la nostra societat s'ha transformat radicalment des del segle passat, també ha canviat la percepció actual del paisatge a partir de les especificitats socioeconòmiques actuals. Per exemple, els habitants de les ciutats ara es relacionen amb el bosc d'una manera diferent de com ho feien els catalans de finals del segle XIX, que el concebien com a font de llenya i carbó, o bé com a reserva de terra que es podia rompre i abancalar per plantar-hi vinyes.

Així doncs, en el context de la nostra societat terciària, l'interès social per garantir un desenvolupament respectuós del medi ambient condiona la nostra visió del paisatge, que ara requereix mesures de preservació per protegir-lo, gestionar-lo i planificar-lo de manera sostenible, tal com indica el Conveni Europeu del Paisatge del 2000 (Consell d'Europa, 2005). De fet, els paisatges són actualment percebuts com a facilitadors del desenvolupament econòmic dels territoris a través del turisme cultural, cosa que influeix la posada en marxa de mesures de protecció dels seus trets més significatius i característics. En aquest context, alguns dels elements d'arquitectura tradicional que han contribuït a crear els paisatges, per la seva dimensió material i d'usos, són ara vistos des d'una perspectiva patrimonial. De fet, en contraposició amb una arquitectura globalitzada i despersonalitzada, les construccions tradicionals posarien en evidència les diverses maneres d'habitar i construir els paisatges pròpies de cada societat i cultura. A més

Figura 9: Rehabilitació del Mas de Sant Bartomeu, Porqueres (Pla de l'Estany) (2008). Autor: Medir Cucurull.

a més, la diversitat de formes, mètodes i materials utilitzats és vista com una font d'aprenentatge per a l'arquitectura moderna i contemporània; en primer lloc, com un model de funcionalitat adaptada a les necessitats dels usuaris i lliure d'elements superflus i innecessaris, i, en segon lloc, de sostenibilitat econòmica i ecològica adaptada a cada territori i que preserva les característiques dels paisatges (fig. 9).

Aquesta visió ha afavorit la investigació i l'aparició de moltes entitats dedicades a l'estudi i la defensa de l'arquitectura tradicional, que han empès l'administració pública a promoure mesures de protecció i difusió de l'arquitectura tradicional i a definir bones pràctiques de restauració d'aquestes construccions. Així, el 2014, per exemple, cinc barraques de pedra seca de Mont-roig es van declarar Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) en la categoria de Zona d'Interès Etnològic —es tracta de les primeres construccions de pedra seca de Catalunya que van aconseguir aquesta catalogació. Consecutivament, l'art de la pedra seca (segons el nom de la candidatura) es va incloure el 2018 a la Llista Representativa de Patrimoni Cultural Immaterial de la Unesco després d'haver estat presentat per vuit estats europeus. Finalment, alguns dels elements d'arquitectura tradicional considerats més rellevants des de la perspectiva contemporània i identitària han estat reactualitzats a través dels museus i els centres d'interpretació.

Tanmateix, més enllà de la visió parcial —estètica, arquitectònica i turística— de l'arquitectura tradicional que aquest enfocament patrimonialista podria comportar, aquest article vol insistir en la importància de tenir en compte l'antropologia en l'estudi, la protecció i la divulgació proposada al voltant d'aquests elements arquitectònics. Com hem mirat d'explicar, aquesta ciència permet proposar als ciutadans unes claus de lectura i de reflexió holística sobre els paisatges, tenint en compte com el medi, les formes de vida, la tecnologia, les relacions socials i les maneres d'entendre el món es combinen per donar forma i sentit als elements arquitectònics que han esdevingut peces fonamentals dels nostres territoris humanitzats. Així, aquesta ciència proporciona informacions especialment rellevants per reflexionar al voltant de què volem fer amb les construccions que ens queden de la societat tradicional. En un context de posada en valor dels paisatges, insistim en el fet que un coneixement profund de les maneres per les quals aquests elements donen forma als territoris és essencial per articular una política eficient de conservació i planificació, la qual permetria, de fet, anar més enllà d'una aproximació basada en elements aïllats que trencaria amb el sentit i la lògica d'aquestes formes arquitectòniques i en complicaria, sens dubte, el coneixement futur.

Referències

- BACHELARD, G. (1975) [1957]. *La poética del espacio*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- BELTRÁN, O.; VACCARO, I. (2014). *Parcs als comunals. La patrimonialització de la muntanya al Pallars Sobirà*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.
- BERTRAND, G. (2000). "Le paysage et la géographie: un nouveau rendez-vous", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 50/15, p. 57-68.
- BESSE, J.M. (2009) (ed.). *Le Gout du monde. Exercices de paysage*. París: Acte Sud.
- DEFFONTAINES, P. (1948). "Introduction", *Revue de Géographie Humaine et d'Ethnologie*, núm. 1, p. 1-9.
- DESCOLA, P. (2013). "Anthropologie de la nature", *L'Annuaire du Collège de France*, núm. 112, p. 649-669.
- DUBOST, F.; LIZET, B. (2013). "Conclusion. Pour une ethnologie du paysage". A: VOISENAT C. (ed.). *Paysage au pluriel. Pour une approche ethnologique des paysages*. París: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 225-240.
- GOMBRICH, E. (1953). "Renaissance Artistic Theory and the Development of Landscape Painting", *Gazette des Beaux-Arts*, XLI, p. 335-360.
- MERCIER, D. (2010). *Le commentaire de paysages en géographie physique*. París: Armand Colin.
- MERLEAU-PONTY, M. (1993). *Fenomenologia de la percepció*. Madrid: Editorial Planeta DeAgostini.
- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F.; BELTRÁN, O. (1997). *La casa aranesa: antropologia de l'arquitectura a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu.
- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F. (2008). *El mas al Montseny: la memòria oral*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.
- ROMANÍ, J.M.; QUERALT, A. (eds.) (2005). *Conveni Europeu del Paisatge. Consell d'Europa* [en línia]. Barcelona: Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya: <http://cads.gen-cat.cat/web/.content/Documents/Publicacions/n8_text_pds_8.pdf> [Consulta: 17 de juliol 2019].
- SAUTTER, G. (1979). "Le paysage comme connivence", *Hérodote*, núm. 16, p. 40-67.
- VAN GEERT, F.; ESTRADA, F. (coords.) (2018). *Construint el territori: arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.

Persones i activitat econòmica

Els serveis de proximitat a la gent gran a les zones rurals, una oportunitat de desenvolupament local

Judit Pardos i Jordana
judit.pardos@raiels.cat

Ambientòloga especialitzada en desenvolupament rural. Raiels, iniciatives que arrelen

Núria Alamon i Beas
nuria.alamon@raiels.cat

Llicenciada en humanitats i especialitzada en desenvolupament rural. Raiels, iniciatives que arrelen

RESUM

L'envelliment de la població actual catalana és una tendència en creixement que incrementa la complexitat de les zones rurals a causa de determinats desavantatges afegits en la gent gran que envellix en aquests territoris. Menys infraestructures i més distància respecte als centres neuràlgics d'activitat econòmica, dificultats de mobilitat agreujades per un transport públic deficient i menys accés a serveis especialitzats, entre d'altres, són factors que estan condicionant la voluntat majoritària de la població gran que resideix als pobles: poder envellir a casa o al municipi d'origen. Com a societat, tenim al davant l'important repte d'oferir solucions innovadores que vetllin per un envelliment saludable, actiu i de qualitat, unes respostes que ens permetin dotar de serveis de proximitat la gent gran que viu a les zones rurals a partir d'una nova mirada, centrada en les seves necessitats, desitjos i inquietuds, i alhora generar una oportunitat d'ocupació per a professionals que resideixen en aquests territoris, la qual afavoreixi el desenvolupament local i rural i mitigui el despoblament i l'èxode juvenil. Paraules clau: espais naturals, desenvolupament rural, patrimoni, canvi climàtic.

Paraules claus: envelliment, gent gran, zones rurals, serveis, proximitat, desenvolupament rural i local

NOTA: Agraïm a Núria Poch i Carme Segarra la col·laboració en la redacció d'aquest article. Totes dues, a les comarques de les Garrigues i l'Urgell, respectivament, fan una gran tasca per contribuir a una millora de la qualitat de vida de la gent gran dels seus territoris.

RESUMEN

El envejecimiento de la población actual catalana es una tendencia en aumento que incrementa la complejidad de las zonas rurales debido a ciertas desventajas añadidas para la gente mayor que envejece en estos territorios. Menos infraestructuras y mayor distancia respecto a los centros neurálgicos de actividad económica, dificultades de movilidad agravadas por un transporte público deficiente y menos acceso a servicios especializados, entre otros, son factores que están condicionando la voluntad mayoritaria de nuestra población mayor residente en pueblos: poder envejecer en casa o en el municipio de origen. Tenemos por delante el importante reto, como sociedad, de ofrecer soluciones innovadoras que velen por un envejecimiento saludable, activo y de calidad, respuestas que nos permitan dotar de servicios de proximidad a la gente mayor que vive en las zonas rurales a partir de una nueva mirada, centrada en sus necesidades, deseos e inquietudes, y generar a la vez una oportunidad de empleo para profesionales que residen en estos territorios, la cual favorezca el desarrollo local y rural y mitigue la despoblación y el éxodo juvenil

Palabras clave: envejecimiento, gente mayor, zonas rurales, servicios, proximidad, desarrollo rural y local

ABSTRACT

The ageing of the current Catalan population is a growing tendency that proves more complex in rural areas due to certain added disadvantages faced by the ageing elderly population of these territories. Less infrastructure and a greater distance from the neuragic centres of economic activity, mobility difficulties worsened by deficient public transport and less access to specialized services are some of the factors which condition the predominant desire of elderly people who reside in towns: to be able to grow old at home or in their municipalities of origin. As a society, we face a major challenge: to offer innovative solutions that ensure healthy, active and quality ageing, responses that will allow us to provide proximity services to elderly people living in rural areas from a new perspective focused on their needs, desires and concerns, and simultaneously generate job opportunities for professionals residing in these territories, that favour local and rural development and aim to mitigate depopulation and youth exodus.

Key words: ageing, elderly people, rural areas, services, proximity, rural and local development

Font: Pixabay

Reptes de l'envelliment en els territoris rurals

El canvi demogràfic cap a una població cada cop més longeva és un dels grans reptes als quals s'enfronta Catalunya (i Europa, en general), ja que afecta l'equilibri econòmic, social i cultural, territorial o ambiental.

L'evolució demogràfica del nostre país ha estat ràpida i intensa, i ha comportat canvis, especialment, a dos nivells:

Demogràfic: la transformació de la piràmide de població com a conseqüència de la reducció de la natalitat i l'augment de l'envelliment per un increment de l'esperança de vida.

Distribució territorial: concentració cada cop més elevada de la població a les àrees urbanes i progressiu despoblament i envelliment de les zones rurals.

Segons dades de l'IDESCAT, l'any 2018, en el conjunt de Catalunya un 18,70% de la població és més gran de 65 anys, o el que és el mateix, 1.421.421 persones. I d'aquestes, un 16,61%, és a dir, 236.103, tenen més de 85 anys. Tot i així, si es fa un canvi d'escala i es miren aquestes mateixes dades en els àmbits comarcal i municipal, els indicadors estadístics canvien i es fa palès que les zones rurals i d'interior són, en conjunt, les més envellides. Les comarques del sud de la província de Lleida i les interiors de Tarragona, així com el Prepirineu, amb unes dinàmiques demogràfiques recessives, són les que concentren una proporció més elevada de població més gran de 65 anys (Fundació del Món Rural, 2015) (fig. 1).

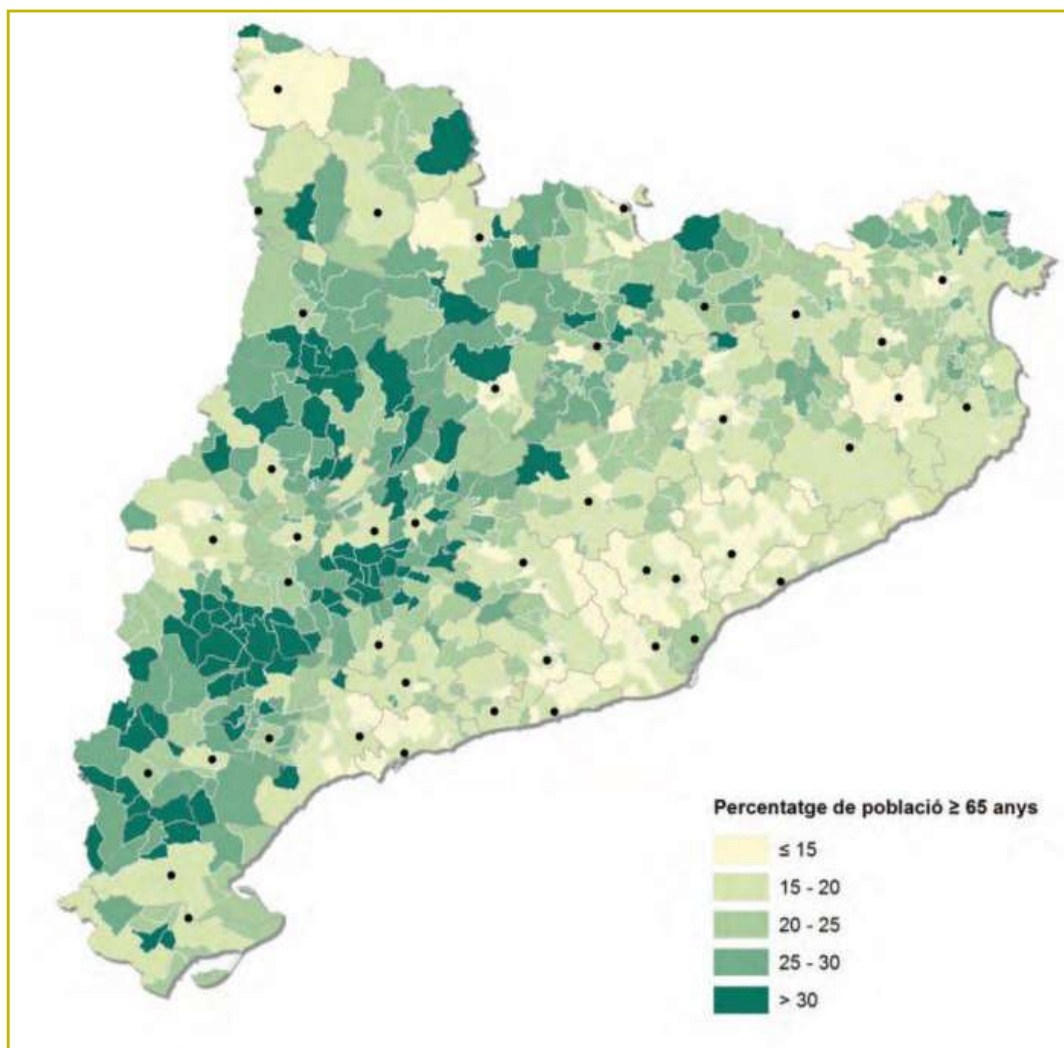

Figura 1. Percentatge de població de més de 65 anys. Any 2014. Font: L'actualitat del món rural: Fundació del Món Rural

[Aquesta situació fa que la gent gran sigui un dels col·lectius més vulnerables i un dels que mereixen més atenció, especialment en aquestes zones amb tendències recessives, atès que s'hi s'aguditzen, també, altres situacions, com l'èxode juvenil, la masculinització de la població, la reducció de la natalitat o l'amenaça de la pèrdua de serveis bàsics com les escoles.

Aquest punt de partida deixa la gent gran de les zones rurals en una situació de desavantatge per comparació a la de les àrees urbanes, atès que la seva qualitat de vida queda condicionada, veu que ha d'assumir més riscos,¹ com la solitud, la reducció de la mobilitat per la dependència del transport (el servei públic, en aquestes zones, és escàs o inexistent) o per la dificultat d'accedir als serveis de suport i atenció sociosanitaris pel fet que viuen en un entorn rural on escassegen els professionals qualificats d'aquest sector.

Les zones rurals presenten, en definitiva, una situació de desavantatge respecte a les àrees urbanes pel que fa a poder oferir un envelliment de qualitat en relació amb l'oferta dels serveis de proximitat.

Ahora, des del punt de vista del desenvolupament local, les zones rurals mostren un clar desavantatge en termes d'oportunitats: menys infraestructures i més distància respecte als centres neuràlgics d'activitat econòmica en disminueixen l'atractiu per desenvolupar-hi activitats econòmiques.

Tanmateix, moltes persones de les zones rurals expressen un fort desig de continuar vivint a casa seva i al seu lloc d'origen quan es fan grans, una voluntat que encaixa amb el concepte que els experts europeus anomenen *aging in place* ("envellir al poble") (UNECE, 2017).

1. UNECE. *Older persons in rural and remote areas. Policy Brief on Ageing*, núm. 18 [març 2017].

Aquest plantejament de l'envelliment al lloc d'origen i residència és molt beneficiós per a la gent gran, atès que els permet mantenir-se en entorns familiars reconeixadors que els aporten seguretat i tranquil·litat. A més, en aquest entorn proper també acostuma a haver-hi una xarxa social consolidada que ajuda a prevenir l'aïllament social de les persones grans i que els va bé quan requeixen suport i atencions puntuals. Cal tenir present que, com més edat, menys mobilitat, i, per tant, és important poder accedir a serveis propers per tenir una vida social plena i activa.

La tendència demogràfica apunta a un envelliment de la població cada cop més gran. El procés d'envelliment de la nostra societat no té aturador. Així doncs, per fer front a aquest repte és imprescindible, en primer lloc, prendre consciència d'aquesta realitat, i, en segon lloc, tenir clar que cal actuar de forma planificada i preventiva. Cada vegada viurem més, però és per aquesta raó que també caldrà que la gent gran compti amb més serveis, tant en l'àmbit urbà com en el rural, per poder tenir un millor envelliment.

Aquest escenari, que, d'entrada, planteja una situació complexa, especialment a les zones rurals, cal positivitzar-lo i afrontar-lo com una oportunitat de desenvolupament local i de generació de nous llocs de treball, tan imprescindibles per poder fixar i arrelar població (sobretot, jove) als nostres territoris rurals.

Els enfocaments *de baix cap a dalt* des d'una òptica de desenvolupament local són essencials per alinear les polítiques públiques i, alhora, afavorir la creació d'iniciatives privades amb capacitat per donar resposta a les necessitats de serveis de proximitat de la població gran de les zones rurals.

Estimular les economies locals amb l'objectiu de crear llocs de treball i ocupació de qualitat i, alhora, oferir serveis de proximitat a les persones grans (i a altres col·lectius que també se'n podrien beneficiar) podria contribuir a mitigar l'amenaça de la pèrdua de població i la consegüent pèrdua de serveis que afecta alguns dels pobles més rurals i allunyats.

Finalment, per aconseguir revertir aquest escenari de futur tan complex, és clau la col·laboració i la cooperació entre els agents clau del territori, tant públics com privats, per avançar plegats. Si treballem tots en la mateixa direcció i amb uns objectius clars, contribuirem a fer de les zones rurals comunitats més atractives per a totes les edats, especialment per a joves i dones com a col·lectius prioritaris, i amb possibilitats de creació d'ocupació digna i de qualitat.

Font: Pixabay

Nova mirada cap a la gent gran: passar d'una problemàtica a una oportunitat

Per fer front als reptes de l'envelliment a les zones rurals, és essencial aplicar una nova mirada cap al col·lectiu de la gent gran i entendre que d'una situació complexa poden néixer noves oportunitats.

En aquest context, destaquen tres premisses clau per reflexionar sobre les tendències de futur pel que fa a l'atenció a la gent gran (fig. 2).

Figura 2. Premisses clau de les tendències de futur associades a l'envelliment de la societat. Font: elaboració pròpia

1. La societat occidental està envellint i cada cop hi haurà més gent gran. Actualment, més del 17% de la població mundial té més de 55 anys, i el 2050 passarà a ser prop del 25%. El grup d'entre 55 i 69 anys creixerà un 34% fins al 2030, i el de més de 70 anys ho farà un 60%” (*Economia silver a Catalunya: Informe Sectorial*. Generalitat de Catalunya, Unitat d'Estratègia i Intel·ligència Competitiva d'ACCIÓ (2018). Si es té en compte aquesta primera premissa, és bàsic entendre que és imprescindible, i ho serà, una nova mirada cap al col·lectiu de la gent gran, atès que representaran cada vegada més un volum més ampli de la nostra població. Així, d'una banda, les polítiques socials s'han de repensar i alinear amb els canvis demogràfics i socials actuals i, sobretot, de futur, i, de l'altra, cal buscar el rol que tenen aquestes persones grans dins la nostra societat; se n'ha de fomentar l'apoderament vers una participació activa, escoltar-les, saber què volen i com ho volen perquè deixin de ser subjectes passius de les polítiques públiques i passin a ser subjectes actius, amb opinió, necessitats i demandes a les quals cal donar resposta.¹ En aquest sentit, cal concebre els serveis d'atenció a la gent gran com una oportunitat d'ocupació i de creació de nínxols d'ocupació al territori, sobretot per als col·lectius de dones i joves, i alhora per dignificar l'ocupació en aquest sector i atorgar-hi valor.² Finalment, en un context rural, la gent gran és, encara amb més motiu, un actiu i no un passiu. La seva experiència, coneixements i saviesa han de ser reconeguts i valorats socialment i cal, per tant, que les persones grans siguin incloses en els processos de participació i desenvolupament del territori.
2. La societat actual està envellint d'una forma molt diferent de com ho va fer la generació anterior. Aquesta segona premissa ens insta a reflexionar sobre el procés d'envelliment i els canvis en els patrons de vida dels últims trenta anys. L'International Longevity Center del Brasil va editar el 2015 l'informe *Envelliment actiu: un marc polític davant de la revolució de la longevitat*, en què s'indica que l'envelliment convergeix amb altres tendències globals que afecten els individus al llarg de la vida, com la revolució tecnològica, i dins d'aquesta, el desenvolupament de sistemes per a la gestió de la salut, l'autoatenció, l'atenció domiciliària i el foment de la vida activa per permetre i mantenir la independència i la participació. En aquest sentit, s'estan associant a aquests canvis en el procés d'envelliment nous conceptes, com, per exemple, l'*envelliment actiu* com a garantia d'envelliment de qualitat.³ Així, l'adopció d'hàbits saludables (alimentació, activitat física i activitat mental) esdevé un preventiu important amb vista a tenir un envelliment de qualitat. Un altre concepte és el *sènior*: els més joves d'entre els grans. Cada cop hi ha més perfils de gent gran *activa* amb unes necessitats de serveis diferents de les d'una persona gran de més edat (+80 anys) o amb menys autonomia.⁴ Així doncs, s'amplia la diversitat de situacions personals i de necessitats particulars; el col·lectiu de la gent gran ja no és homogeni, sinó cada cop més divers i amb un esperit més jove durant més anys. Els espais de relació que fins ara aglutinaven gran part del col·lectiu comencen a fragmentar-se, perquè ni el model clàssic dels casals d'avis ni les associacions de gent gran responen a les inquietuds i les necessitats de perfils de persones jubilades o jubilades amb molt bon estat de salut, amb interessos i inquietuds personals amplis i molt més actius del que ho eren els avis i les àvies de fa una generació. Certament, l'edat és un concepte cada cop més subjectiu. Avui dia hi ha moltes persones grans que gaudeixen d'una bona salut, són molt actives i tenen necessitats i inquietuds molt similars a les de la resta de la ciutadania més jove, independentment de l'edat que tinguin.⁵
3. Un envelliment diferent implica necessitats i respostes diferents, és a dir, veure l'envelliment com una oportunitat i no només com un problema. Aquesta tercera premissa ens empeny a sortir de la nostra zona de confort i cercar solucions innovadores davant els reptes de l'envelliment i la nova mirada que es mereixen les persones grans en aquest estadi vital.⁶ Si ens centrem, específicament, en

1. Un projecte de referència que posa en valor aquest enfocament és el projecte +60 Alt Empordà. Propostes per a un envelliment actiu (www.mes60.cat), en què es va impulsar un procés participatiu entre persones de més de 60 anys per identificar les seves necessitats i inquietuds.

2. El Pallars Jussà, com a comarca envellida que és, va ser de les pioneres en la dinamització del sector dels serveis de proximitat com a oportunitat per a les persones i el territori (Raiels, *Manual d'innovació social en bones pràctiques per transferir estratègies de serveis de proximitat en zones rurals*).

3. Són diversos els referents actuals a Catalunya en relació amb les noves pautes d'envelliment actiu, entre els quals el projecte *Envelliment actiu al Lluçanès*, a partir d'un programa de dinamització de la gent gran (<https://www.llucanes.cat/programa-envelliment-actiu/>) o *Espais activa't* i la Xarxa d'Envelliment Actiu de la Comarca d'Osona, impulsats des del Consorci de Serveis Socials d'Osona (www.osonaserveissocials.cat).

4. El concepte *sènior* se situaria entre els 55 i els 69 anys, un segment de població cada cop amb més voluntat de ser visibilitzat. Un referent interessant seria el projecte *Espacios Sénior*, de gent gran i desenvolupament local participatiu impulsat des d'ADESVAL (Asociación para el Desarrollo del Valle del Alagón), a Extremadura (www.adesval.org), en què es fa un enfocament cap a les persones grans considerant-les com un recurs i no com un problema, fent-les participants actives de la societat, i en què alhora es volen visibilitzar les zones rurals com a llocs amigables per a la gent gran, i fins i tot com a destinacions atractives per atraure nova població sènior que s'hi vulgui anar a jubilar.

5. Aquesta reflexió va ser compartida amb les persones responsables del Projecte SISA (comarca de la Garrotxa), quan, a partir d'una diagnosi de l'estat de les seves associacions de gent gran, es van donar de la necessitat de replantejar el tipus de suport i serveis de l'administració pública en relació amb els casals de la gent gran de la comarca. Mitjançant aquest estudi s'està treballant per una nova conceptualització de l'envelliment actiu des de l'òptica que l'edat passarà a ser un element subjectiu i els serveis i les activitats que necessitarà la gent gran seran molt diversos i transversals, compartits amb altres col·lectius del territori (Consorci d'Acció Social de la Garrotxa [www.casg.cat]).

6. El concepte oportunitat per a la innovació en aquest camp es veu reforçat a la guia publicada per la Comissió Europea *European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing*. Reference sites, en què s'exposen 32 bones pràctiques de 12 dels estats membres en relació amb la innovació per a una millor qualitat de vida en l'envelliment de la població.

com es pot donar resposta a les necessitats de la gent gran de les zones rurals, arribem a la conclusió que, d'una banda, si poden escollir, prefereixen envellir a casa i al seu poble per no perdre un entorn conegut, un paisatge familiar i una xarxa de relacions socials sòlida que contribueixi a un envelliment saludable, però, de l'altra, per poder envellir al poble, els serveis al món rural han de ser de proximitat, flexibles i molt adaptables a les necessitats reals. Hi ha multiplicitat de suports que permeten l'envelliment a casa, com ara els serveis a domicili (alimentació, assistència...), els de proximitat en centres de serveis, àpats compartits, higiene personal, bugaderia, perruqueria, etc., oferts des

dels centres de dia i/o residències, transport a la demanda (per anar al metge, a comprar, a fer gestions)⁷ i fins i tot l'habitatge compartit (*cohousing* sènior) ⁸.

Ara bé, per fer-ho possible cal replantejar el model territorial de prestació dels serveis a la gent gran per aproximar-lo cada cop més a la població i als seus municipis d'origen i personalitzar-los i adequar-los a les necessitats reals i a les característiques del territori. I caldrà fer-ho partint de polítiques de cooperació i solidaritat territorial entre municipis d'un mateix territori per poder compartir recursos i mancomunar serveis.

Possibles solucions. casos pràctics des de la iniciativa pública

A continuació s'exposen, a tall d'exemple i amb diferents estadis d'implementació, dos casos pràctics de coordinació des de la iniciativa pública i amb la col·laboració i la participació del teixit privat per cercar fórmules a escala supralocal i de manera coordinada a fi d'abordar el repte de l'envelliment de la població des d'una òptica de desenvolupament local.

Cada una d'aquestes experiències s'ha avaluat en funció d'una sèrie de paràmetres i indicadors similars per poder dur a terme una comparativa entre ambdues, malgrat que hi ha diferències metodològiques i de resultats, així com de situacions de partida i de grau de desenvolupament. Tanmateix, s'han escollit aquestes casos pràctics perquè comparteixen similituds en el seu context demogràfic i socioeconòmic, amb un marcat caràcter de ruralitat, i també perquè són experiències i iniciatives que arrelen, en les quals des de Raiels hem participat de forma activa, ja sigui en la gestació, el desenvolupament o el seguiment.

En aquest sentit, la informació relativa a la valoració de cada cas pràctic ha estat redactada de forma conjunta entre Raiels i les persones tècniques que, tant a la comarca de les Garrigues com a la de l'Urgell, han liderat i coordinat aquestes iniciatives en l'àmbit tècnic.

Ambdues experiències parteixen d'una planificació estratègica i de la constatació de l'existència d'un fort envelliment de la població,

especialment dels municipis més rurals d'ambdues comarques,⁹ i alhora de la identificació que una part de les necessitats d'aquesta població, la de més de 65 anys, no s'estava cobrint o hi havia mancances i deficiències en els serveis que se li oferia.

En el cas de les Garrigues, a partir d'aquesta reflexió, nascuda arran del procés de redacció del Pla Estratègic Territorial durant els anys 2015 i 2016, es van identificar, com una de les línies estratègiques de la comarca, els serveis a les persones. Per aquest motiu, l'any 2017 es va sol·licitar i concedir un projecte innovador i experimental que, després d'un any d'actuacions, va permetre aconseguir l'aprovació d'una agent d'ocupació i desenvolupament local com a persona tècnica per donar continuïtat i coordinar la implementació de la iniciativa el 2018.

En el cas de la comarca de l'Urgell, també va ser a partir d'una reflexió en relació amb la planificació estratègica territorial que es va constatar que el Pla Estratègic Comarcal vigent des del 2014 requeria una ampliació en la definició de les línies estratègiques per poder donar entrada a una realitat de despoblament i envelliment dels municipis més rurals de la comarca, incrementada els últims anys. Per aquest motiu, es va impulsar la redacció d'una diagnosi sectorial dels serveis de proximitat a la gent gran que ha derivat en un pla d'acció que defineix una estratègia, uns àmbits d'actuació i unes accions per desenvolupar a la comarca els propers cinc anys.

7. A escala espanyola, el Principat d'Astúries ha estat un dels pioners a l'hora d'estructurar serveis de proximitat per a la gent gran en territoris rurals. Destaca el consolidat programa *Rompiendo distancias*, impulsat des del 2001. Actualment, una de les comarques on s'aplica el projecte és la Sidra, amb la Mancomunitat Comarca de la Sidra (MANCOSI) al capdavant (www.mancosi.es).

8. Un dels principals referents en *cohousing* sènior és l'Associació Jubilares, una entitat sense ànim de lucre que té com a sòcies les cooperatives de gent gran que s'estan desenvolupant a Espanya (www.jubilares.es).

9. La població més gran de 65 anys a la comarca de les Garrigues representa el 25,37% del total, i a l'Urgell, el 19,66%, uns valors superiors als que presenta aquesta franja de població a Catalunya, que era el 18,63% l'any 2017. Pel que fa a l'índex d'envelliment, les Garrigues té un índex d'envelliment del 198% i l'Urgell, del 122%, uns valors clarament superiors als del conjunt de Catalunya (117%). Quant a l'índex de sobreenvelliment, tant a les Garrigues com a l'Urgell supera el 20%, mentre que a escala de Catalunya és del 16%. Tots aquests indicadors mostren la situació d'envelliment de la població a escala comarcal. No obstant això, aquests valors es desapareixen si s'analitzen en l'àmbit municipal. Hi ha determinats municipis que presenten uns índexs molt per sobre de la mitjana comarcal, i molt més per sobre de les mitjanes de Ponent i de Catalunya, respectivament, i que permeten evidenciar la problemàtica actual d'envelliment, sobreenvelliment, dependència i recanvi generacional dels pobles d'ambdues comarques. Són flagrant les situacions demogràfiques de Nalec, amb un índex d'envelliment que supera el 900%, o de Guimerà, superior al 500%, a l'Urgell; o l'índex d'envelliment superior al 800% al Vilosell, o al 500% a Bovera o a Bellaguarda, a les Garrigues, per esmentar alguns exemples de municipis d'interior d'aquestes comarques que presenten una situació demogràfica clarament recessiva, i amb un envelliment molt marcat de la població que hi resideix.

EMPIC, plataforma de serveis de proximitat a la gent gran de les Garrigues

Contextualització

La iniciativa de crear EMPIC, una plataforma de serveis de proximitat a la gent gran de les Garrigues, s'impulsa des del Consell Comarcal de les Garrigues amb la col·laboració dels municipis de la comarca i el suport de les principals entitats que treballen en el sector dels serveis a les persones, i com a resultat d'implementar un dels projectes previstos en el Pla Estratègic Territorial de la Comarca de les Garrigues 2015-2025. Foment del Desenvolupament Econòmic Local i l'Ocupació. La gestació de la Plataforma EMPIC es duu a terme durant l'any 2017 per mitjà del projecte innovador i experimental *Articulació de la Plataforma de Serveis de Proximitat a la Gent Gran de les Garrigues* amb finançament del SOC.

La situació socioeconòmica i demogràfica de la comarca de les Garrigues mostra diferents reptes que es cal abordar amb la posada en marxa de la Plataforma EMPIC, serveis de proximitat a la gent gran de les Garrigues. El repte principal és donar suport als ajuntaments de la comarca que tenen greus problemes de despoblament, i alhora d'envelliment de la població, i èxode juvenil associat per la manca d'oportunitats i de serveis. Aquest repte, però, porta intrínseca una oportunitat associada: generar nous llocs de treball en l'àmbit de l'ocupació blanca que donin resposta a aquest increment de la demanda de serveis de proximitat per part d'una població cada cop més envellida.

Objectius

La missió de la Plataforma EMPIC consisteix a millorar la qualitat de vida de les persones grans de la comarca amb la prestació de serveis per facilitar-los autonomia i alhora generar ocupació qualificada.

Els objectius d'EMPIC són:

- Oferir serveis i activitats de forma coordinada mitjançant centres de serveis distribuïts en diversos municipis de la comarca.
- Anticipar situacions de dependència i resolució de problemàtiques socials.
- Donar suport a les juntes de les associacions de gent gran de la comarca.
- Garantir un envelliment saludable, respectuós i actiu.
- Generar ocupació i reconeixement dels professionals.

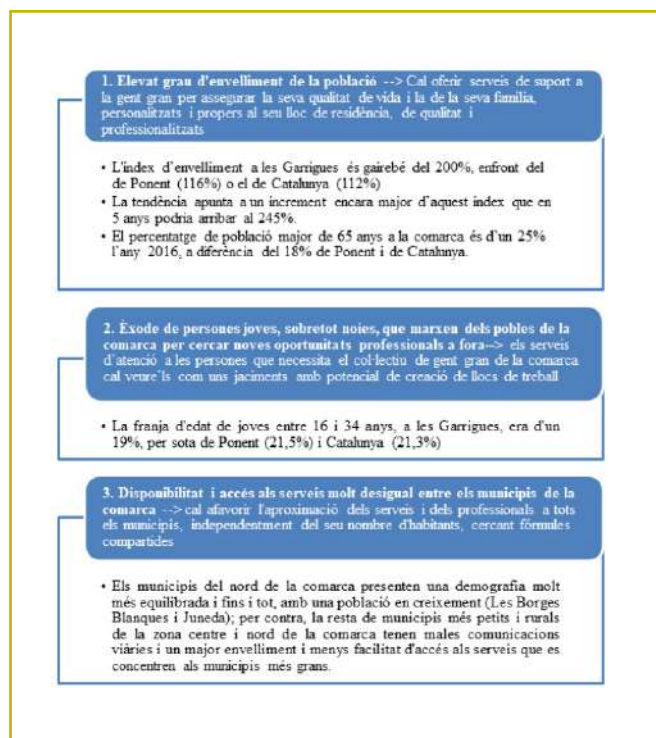

Figura 3. Reptes socioeconòmics i demogràfics de la comarca de les Garrigues.
Font: elaboració pròpia

empic

Plataforma de Serveis de Proximitat a la Gent Gran de les Garrigues

Logo de la Plataforma EMPIC Font: Consell Comarcal de les Garrigues

Metodologia seguida per implementar la iniciativa

Durant el 2017 es va desenvolupar la conceptualització del projecte i la fase pilot per establir-ne les bases, i a partir de l'any 2018 es va posar en marxa la plataforma.

La base inicial del projecte va ser fer una diagnosi de les necessitats d'atenció actuals i futures de la gent gran de les Garrigues, element imprescindible per tal d'adequar-se de forma precisa al tipus d'equipament i de serveis que calia oferir. També va ser molt important la informació extreta dels grups de debat i entrevistes individuals amb professionals del territori pertanyents a l'àmbit del servei a les persones. Aquestes accions, juntament amb unes jornades específiques i de grups de treball, van fer possible que la gent de la comarca s'impliqués en el projecte.

Les actuacions que es van dur a terme el 2017 per dissenyar una estratègia encaminada a fer front als reptes identificats van ser les següents:

1. Campanya de presentació de la iniciativa als municipis i als principals agents locals i associacions de gent gran.
2. Diagnosi de les necessitats d'atenció a la gent gran i detecció d'oportunitats d'ocupació.
3. Jornada d'intercanvi d'experiències sobre models d'iniciatives locals de prestació de serveis a la gent gran.
4. Disseny dels centres de serveis de proximitat per treballar en xarxa.
5. Definició del model de negoci de la plataforma i estudi de viabilitat.
6. Formació específica d'atenció domiciliària i dinamització comunitària de la gent gran.
7. Creació de la plataforma web (www.empic.cat) i catàleg de serveis.
8. Jornada de presentació de la plataforma de serveis de proximitat als agents locals.
9. *Manual d'innovació social: bones pràctiques per transferir estratègies de serveis de proximitat en zones rurals.*

D'altra banda, l'any 2017 també es va definir el nom de la plataforma, EMPIC, que fa referència a una locució adverbial que s'utilitza oralment de forma molt comuna a la comarca de les Garrigues, *en pic*, amb el significat de "tan bon punt", i amb què es vol expressar que, *en pic* les persones contactin amb la plataforma, se'ls oferiran els serveis que necessitin, o bé que, *en pic* en formin part, milloraran la seva qualitat de vida.

L'estudi de viabilitat de la Plataforma EMPIC va determinar que el projecte hauria d'avançar d'acord amb les següents fases de treball:

Fase 1. Disseny i posada en marxa (desembre 2017-desembre 2018). La plataforma ja ha d'estar en funcionament i l'han de conèixer a tota la comarca, tant els usuaris com els professionals. Cal activar el funcionament web de la plataforma, definir-ne els criteris d'atenció i els mínims requerits per a l'acceptació de les empreses i els professionals, homologar les empreses i els professionals que oferiran els serveis a la plataforma, elaborar un pla d'acollida dels professionals i dels beneficiaris i ampliar l'oferta de serveis i activitats.

Fase 2. Consolidació (desembre 2018-desembre 2019/20). Pensada per anar aconseguint volum d'usuaris i professionals, així com per ampliar els municipis que s'hi adhereixen.

Fase 3. Sostenibilitat (desembre 2019/20-desembre 2021/22). La plataforma ja s'ha desplegat completament a tota la comarca i es compta amb aportacions d'usuaris i municipis per avançar vers la sostenibilitat de la iniciativa.

Funcionament

El funcionament d'EMPIC es determina d'acord amb les necessitats i els interessos de cada municipi adherit, al qual s'aproximen uns determinats serveis i activitats acordats amb les persones usuàries i les prioritats locals en matèria de serveis.

Els municipis adherits posen a disposició de la plataforma un centre de serveis o algun equipament municipal en funció del tipus d'activitats prevista i de les possibilitats de cada municipi.

Els serveis i les activitats de proximitat que ja s'estan oferint es poden anar consultant a la seva pàgina web: <https://empic.cat/>.

[Foto 4. Una de les caminades periòdiques que s'organitzen des del Centre Cívic i de Serveis de Vinaixa. Font: Centre Cívic i de Serveis de Vinaixa]

[Foto5. Presentació de la programació trimestral de serveis i activitats de la plataforma EMPIC. Font: Consell Comarcal de les Garrigues]

Actualment, els principals serveis que es demanen són els següents:

Noves tecnologies:

- Coneix el teu mòbil
- Informàtica

Salut i benestar:

- Gimnàstica suau
- Entrenament de la memòria
- Musicoteràpia

Activitats manuals

- Treballs manuals

Serveis de proximitat

- Podologia
- Fisioteràpia
- Banc de productes de suport
- Servei informatiu a la gent gran i a les famílies
- Suport i assessorament a les associacions de gent gran

A banda d'aquests serveis, n'hi ha d'altres de potencials que es poden anar ampliant en funció de la demanda de les persones usuàries i dels professionals del territori, com ara el seguiment de la medicació mitjançant coordinació mèdica, el dinar en companyia o a domicili, dutxa assistida, el servei d'acompanyament o el servei de bugaderia.

Agents clau

La implicació dels diferents agents del territori ha estat clau per poder endegar una iniciativa com EMPIC, i en la figura següent se n'exposa el perfil:

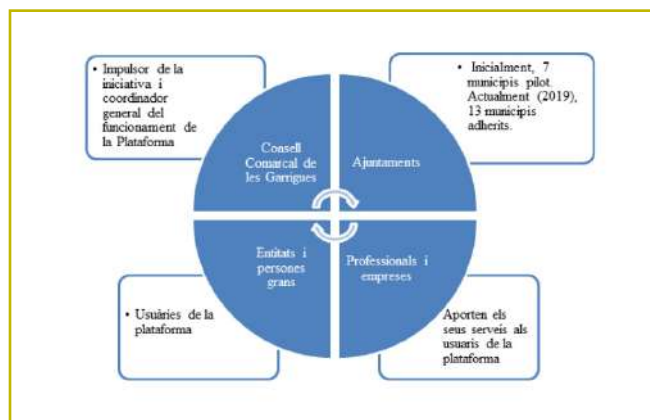

Figura 4. Agents de la plataforma EMPIC. Font: elaboració pròpia

Recursos

La fase 1, *Disseny i posada en marxa de la Plataforma EMPIC*, es va desenvolupar en el marc de la convocatòria *Projectes innovadors i experimentals* del Servei d'Ocupació de Catalunya (SOC), cofinançada pel Fons Social Europeu (FSE) que va impulsar el Consell Comarcal de les Garrigues.

La fase 2, *Consolidació*, compta amb suport econòmic de la Diputació de Lleida, el Consell Comarcal de les Garrigues i els ajuntaments, que hi contribueixen amb el pagament per quotes en funció del nombre d'habitants i/o en funció de l'activitat de cada municipi.

Val a dir que un impuls important al projecte ha estat l'aprovació d'un agent d'ocupació i desenvolupament local (AODL) en la convocatòria 2018 del SOC quant a aportació dels recursos necessaris al Consell Comarcal de les Garrigues per consolidar el lloc de treball de la persona coordinadora de la plataforma.

De fet, el funcionament d'EMPIC i part del programa d'activitats s'assumeixen mitjançant fons públics, però hi ha determinats serveis i activitats que requereixen un copagament per part de les persones usuàries.

Impacte

Respecte a les dades d'impacte de la iniciativa al territori, podem identificar indicadors de les dues fases desenvolupades fins ara:

Fase 1. Disseny i posada en marxa (desembre 2017-desembre 2018)

Diagnosi de detecció de necessitats en 24 pobles de la comarca (la totalitat), amb la participació de 235 persones (90 homes i 145 dones).

Identificació de 9 perfils professionals: dinamitzador/a comunitari/ària, auxiliar d'atenció sociosanitària, assistent personal, psicòleg/oga, fisioterapeuta, podòleg/oga, musicoterapeuta, perruquer/a i monitor/a d'activitats específiques.

Un total de 41 persones van participar en la *Jornada sobre experiències de serveis de proximitat*, a la qual van assistir responsables de serveis socials d'altres comarques veïnes interessats en la iniciativa, com ara el Pallars Jussà o el Segrià, polítics locals (alcaldes/esses i consellers/es) i professionals de l'àmbit sociosanitari (psicòlegs/ogues, treballadors/es socials, cuidadors/es, etc.).

Un total de 10 participants en la formació especialitzada en atenció domiciliària i dinamització comunitària de gent gran.

Fase 2. Consolidació (desembre 2018-desembre 2019/20)

El nombre d'ajuntaments adherits a la plataforma ha anat creixent, així com els centres de serveis i els espais de realització de les activitats. Actualment, hi ha 2 centres de serveis en funcionament (Vinaixa i l'Albi) i 9 municipis on s'aprofiten equipaments municipals perquè les persones usuàries rebin els serveis de proximitat.

La taula següent mostra una evolució positiva en el grau d'impliació tant de les entitats públiques com de potencials usuaris i professionals i empreses del sector en relació amb la Plataforma EMPIC:

AJUNTAMENTS ADHERITS		USUARIS/ES DE LA PLATAFORMA	PROFESSIONALS/EMPRESSES VINCULADES A LA PLATAFORMA
2017	7	-	-
2018	11	107	7
2019- juny-	13	220	10

Taula 1. Evolució del grau d'implicació públic-privada amb la Plataforma EMPIC (2017-2019) Font: Consell Comarcal de les Garrigues

Balanç de l'experiència

Punts forts

- Visió de futur del projecte amb capacitat de creixement.
- Grup de professionals de la comarca altament implicats en el projecte.
- Voluntat i possibilitat de dignificar i fer aflorar els serveis prestats en economia submergida a través de la plataforma de forma legalitzada.
- Evolució positiva del grau d'implicació dels ajuntaments de la comarca en la plataforma (al començament, en el que es va concebre com a prova pilot, s'hi van adherir 7 ajuntaments i ara ja són 13).
- Millora de la qualitat de vida dels usuaris actuals dels centres de serveis en funcionament.

Punts febles

- Alta sensibilitat al preu per part d'alguns/es usuaris/àries.
- Competència de serveis en l'economia submergida.
- Poca predisposició, encara, **a l'ús dels serveis per part de la gent gran.**
- Dificultats de mobilitat de la gent gran entre municipis per les deficiències del transport públic i perquè molts no tenen capacitat pròpia per moure's amb facilitat.

Grau de replicabilitat

Les possibilitats de replicabilitat de la iniciativa són elevades, ja que, malauradament, la realitat que viu la comarca de les Garrigues no és excepcional a la Catalunya rural, cada cop més des poblada i envellida.

Algunes de les claus, però, que s'identifiquen per poder establir les bases d'una iniciativa similar són conèixer bé les mancances de serveis adreçats a la gent gran de cada territori a partir d'un contacte directe amb les persones que en són potencials usuàries i escoltar-ne les demandes i inquietuds, així com les propostes d'activitats i serveis perquè siguin part activa del projecte, i no només passiva.

També cal tenir en compte el perfil d'usuaris als quals s'enfoca el projecte i els usos que fan dels espais com a centres de serveis. L'anticipació a situacions de dependència i problemàtiques socials és un dels objectius que permetran guiar les famílies i els usuaris cap al servei més idoni.

Finalment, és essencial entendre que sense la cooperació de tots els agents i la solidaritat entre els ajuntaments que possibiliten mancomunar serveis i activitats, la Plataforma EMPIC i qualsevol iniciativa d'aquest tipus no serien possibles.

Pla d'acció sectorial dels serveis a la gent gran de la comarca de l'Urgell

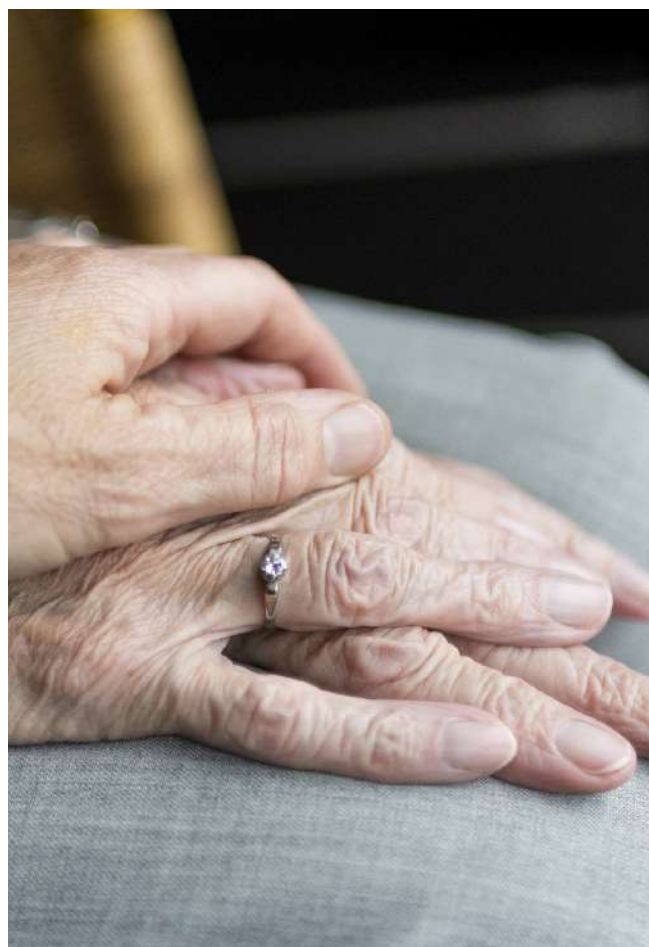
Contextualització

La iniciativa d'elaborar el Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran de la comarca de l'Urgell s'impulsa des del Consell Comarcal de l'Urgell amb el suport dels ajuntaments de la comarca i les principals entitats que treballen en el sector dels serveis a les persones arran d'identificar una nova prioritat socioeconòmica a la comarca a la qual cal donar resposta i que s'incorpora com a línia estratègica en el Pla Estratègic per al Desenvolupament Local i l'Ocupació a l'Urgell.

Aquesta línia estratègica es basa en l'atenció a les persones grans com a nínxol d'ocupació i com a millora de la qualitat de vida de la població local d'edat avançada.

Per dur a terme el Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran de la comarca de l'Urgell, es compta amb el finançament del SOC i, durant l'any 2018, s'implementa el procés de redacció. En el moment de considerar com enfocar-ne l'elaboració, es planteja l'àmbit dels serveis a la gent gran des de dues òptiques: d'una banda, i de manera prioritària, en relació amb els serveis als pobles que el col·lectiu de la gent gran necessita, ateses les característiques de població envellida de la comarca, i, de l'altra, des de l'òptica de l'ocupació, atès que els serveis poden ser una oportunitat laboral en l'àmbit sociosanitari, i especialment per a dones i joves de la comarca, col·lectius clau sobre els quals cal enfocar les estratègies.

Segons dades de 2016, la comarca de l'Urgell presenta uns indicadors demogràfics recessius, amb una població clarament envellida i dependent. La taula 2 mostra que l'Urgell té uns índexs d'envel·liment, sobreenvelliment, dependència global i dependència de la gent gran superiors tant respecte a l'àmbit territorial de Ponent com al de Catalunya.

Font: Pixabay

	% 0-15 ANYS	%16-64 ANYS	%> 65 ANYS	ÍNDEX ENVELLIMENT	ÍNDEX SOBREEN- VELLIMENT	ÍNDEX DEPENDÈNCIA GLOBAL	ÍNDEX DEPENDÈNCIA DE LA GENT GRAN
Urgell	17,05	63,28	19,67	122,9	20,03	55,5	30,6
Ponent				118	19	53	28,5
Catalunya				116	16	52,4	28,1

Taula 2. Estructura d'edats de la població i indicadors demogràfics de l'Urgell. Any 2016 Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'IDESCAT

Val la pena analitzar aquests mateixos indicadors demogràfics per municipis, atès que n'hi ha uns de concrets (com Tàrraga, Bellpuig, Anglesola, Tornabous, Vilagrassa, etc.) que presenten unes dinàmiques demogràfiques clarament diferenciades respecte a la resta de municipis de l'Urgell que tenen tendències recessives; aquests municipis distorsionen la realitat, clarament preocupant en termes demogràfics, d'alguns municipis de la comarca. En aquest sentit, la comarca de l'Urgell té una realitat demogràfica molt diferenciada. D'una banda, hi ha un seguit de municipis (pocs) que guanyen població amb els anys, mentre que la resta de municipis de la comarca (el 70%) perden població i la població que hi resideix és molt envellida. Hi ha determinats municipis que presenten uns índexs molt per sobre de la mitjana comarcal, i encara molt més per sobre de les mitjanes de Ponent de Catalunya, i que permeten evidenciar la problemàtica actual d'envelliment, sobreenvelliment, dependència i recanvi generacional dels pobles de l'Urgell, com es pot observar en la taula 3. Els pobles que s'han de destacar, respecte a aquesta problemàtica, són Belianes, Ciutadilla, Guimerà, Maldà, Nalec, els Omells de Gaia, Sant Martí de Maldà, Vallbona de les Monges, tots a la vall del Corb, i alguns del nord, com Ossó de Sió, Preixana, Puigverd d'Agramunt, o del centre, com Verdú.

Objectius

L'objectiu general del Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran és el següent:

Determinar el marc d'actuació coordinada a la comarca de l'Urgell per aportar solucions de millora a fi de potenciar i reforçar la prestació de serveis a la gent gran als municipis de l'Urgell; contribuir a la millora de la qualitat de vida del col·lectiu de la gent gran i potenciar l'ocupació laboral de qualitat en el sector de serveis d'atenció a la gent gran mitjançant la identificació de noves oportunitats laborals, especialment per a persones vulnerables, com ara dones o gent jove.

A més, el Pla planteja els següents objectius específics:

- Caracteritzar l'oferta actual de serveis a la gent gran, així com els equipaments existents i els perfils professionals que actualment presten aquests serveis als 20 municipis de la comarca de l'Urgell.
- Diagnosticar les necessitats i mancances existents, quant a prestació de serveis a la gent gran, als 20 municipis de la comarca.
- Definir els perfils professionals necessaris per cobrir la demanda de serveis d'atenció a la gent gran a l'Urgell a curt i mitjà termini.
- Afavorir i estimular la coordinació i la cooperació entre els diferents sectors públics i privats.

	ÍNDEX ENVELLIMENT	ÍNDEX SOBREENVELLIMENT
Agramunt	120,95%	21,85%
Anglesola	171,79%	19,70%
Belianes	280,65%	19,54%
Bellpuig	113,13%	20,87%
Castellserà	234,96%	16,96%
Ciutadilla	388,24%	12,12%
La Fuliola	139,05%	23,29%
Guimerà	547,62%	21,74%
Maldà	257,69%	28,36%
Nalec	975,00%	17,95%
Omells de na Gaia	488,89%	25,00%
Ossó de Sió	214,29%	25,00%
Preixana	293,48%	25,19%
Puigverd d'Agramunt	190,32%	23,73%
Sant Martí de Maldà	287,01%	15,38%
Tàrraga	88,38%	18,86%
Tornabous	198,29%	25,00%
Vallbona de les Monges	414,29%	17,24%
Verdú	258,88%	25,99%
Vilagrassa	107,14%	20,00%
Urgell	123,38%	20,39%

Taula 3. Índex d'envelliment i de sobreenvelliment dels municipis de l'Urgell. Any 2016. Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'IDESCAT

Metodologia seguida per implementar la iniciativa

Durant el 2018 es va desenvolupar la fase de disseny i redacció del Pla, que ha inclòs una diagnosi sectorial dels serveis de proximitat adreçats a la gent gran actualment presents a la comarca de l'Urgell. I, alhora, s'ha dut a terme un procés participatiu per escoltar la veu de representants públics (ajuntaments i consell comarcal), professionals i persones usuàries a través de diferents grups de discussió, entrevistes grupals i tallers participatius.

Tota aquesta informació analitzada ha permès identificar una sèrie d'àmbits de treball i estratègies que han donat peu a un pla d'acció que conté propostes d'actuacions concretes i quantificades

econòmicament, i també ha permès detectar perfils i oportunitats laborals.

El Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran de l'Urgell, segons es planteja, té una vigència de 5 anys (període 2020-2024) i s'estructura en 10 àmbits d'actuació o línies estratègiques i en 22 accions.

Durant el 2019 s'ha iniciat la fase de posada en marxa del Pla per mitjà de la identificació del perfil del personal tècnic que durà a terme la coordinació d'aquesta implementació.

Funcionament

En primer lloc, el Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran de l'Urgell proposa posar en marxa un model territorial de serveis de proximitat a la gent gran de l'Urgell basat en els següents principis (fig. 5):

Principis en relació amb la tipologia de serveis:

- Centrats en les persones
- Considerant la gent gran com un subjecte actiu i no passiu
- Diversos i amb una mirada àmplia, atenent a les diferents necessitats i interessos del col·lectiu
- Propers als municipis de residència

Principis en relació amb la prestació d'aquests serveis:

- Considerant la visió supralocal (àmbit territorial superior d'intervenció)
- Mancomunant serveis, tot cercant la col·laboració i cooperació entre els municipis
- Descentralitzant la prestació dels serveis
- Aplicant el principi d'equilibri i solidaritat territorial
- Amb una visió de desenvolupament local i d'ocupació

Figura 5. principis sobre els quals es fonamenta el model territorial de serveis a la gent gran de l'Urgell.
Font: Elaboració pròpia

El model territorial de serveis de proximitat a la gent gran de l'Urgell que es preveu impulsar planteja la distribució de la prestació dels serveis en 5 eixos territorials d'intervenció. La delimitació d'aquests eixos d'intervenció es basa en les dinàmiques naturals de la població per accedir als serveis i equipaments per a la gent gran en un determinat radi d'acció, i s'aproxima també a les distribucions geogràfiques que es fan des de l'àrea de serveis socials del Consell Comarcal. La figura 6 mostra els eixos d'intervenció, marcats en blau, que actualment es tenen en compte per al model territorial de serveis de proximitat a la gent gran de l'Urgell:

Eix 1. Agramunt i municipis de l'entorn

Eix 2. Tàrraga i municipis de l'entorn

Eix 3. Bellpuig i municipis de l'entorn

Eix 4. Verdú i municipis de l'entorn

Eix 5. Maldà i municipis de l'entorn

Ahora, el model també considera nous possibles eixos d'intervenció, marcats amb color groc en la figura 6, que es podrien activar a partir de la posada en marxa de nous equipaments residencials i de l'ampliació notable dels actuals.

Finalment, cal dir que alguns d'aquests eixos d'intervenció no es concreten només dins dels límits administratius comarcals, sinó que també s'estableixen radis d'acció amb municipis de comarques veïnes (la Noguera, el Pla d'Urgell o les Garrigues).

Pel que fa al funcionament, el Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran de la comarca de l'Urgell s'articula en 10 àmbits d'actuació, i per a cada àmbit d'actuació s'identifiquen els perfils professionals que es poden veure reforçats o que fins i tot es poden arribar a crear.

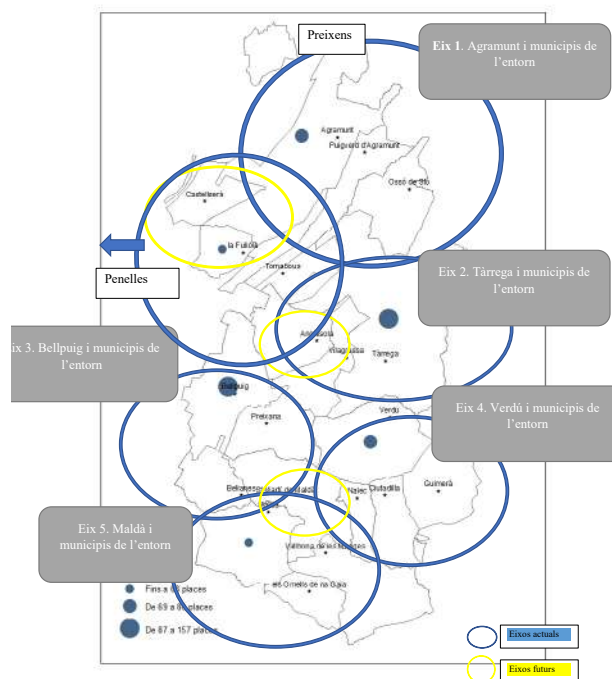

Figura 6. eixos d'intervenció territorial per radis d'acció dels serveis a la gent gran de l'Urgell. Font: Elaboració pròpia

ÀMBITS D'ACTUACIÓ DEL PLA D'ACCIÓ SECTORIAL DELS SERVEIS A LA GENT GRAN DE L'URGELL

PERFIS PROFESSIONALS

1. Coordinació	Dinamitzador/a comunitari
2. Mobilitat	Taxista - Taxista acompanyant
3. Professionalització de serveis de proximitat	Gerontòleg/a - Auxiliar d'atenció sociosanitària a domicili - Assistent personal o acompanyant - Treballador/a familiar
4. Envel·liment actiu	Gerontòleg/a
5. Alimentació saludable	Nutricionista - Dietista - Cuiner/a - Educador/a social - Monitor/a
6. Habitatge	Professional del sector de la construcció - Professional del sector del manteniment de la llar (electricista, lampista, fontaner, etc.)
7. Comerç	Botiguer/a o comercial
8. Cura de la persona	Fisioterapeuta - Osteòpata - Psicòleg/a - Auxiliar d'atenció sociosanitària - Educador/a social - Terapeuta - Monitor/a d'educació física
9. Dinamització de col·lectius	Dinamitzador/a comunitari
10. Dinamització d'espais	Dinamitzador/a comunitari

Taula 4. àmbits d'actuació. Font: Elaboració pròpia

Agents clau-sociograma

La participació d'agents públics i privats ha estat un valor afegit de la iniciativa, ja que era el primer cop que es donava l'oportunitat d'iniciar un procés de reflexió sobre el model de prestació de serveis de proximitat a la gent gran de l'Urgell. En la següent figura es pot observar la multiplicitat d'agents identificats amb el sector dels serveis a la gent gran de l'Urgell:

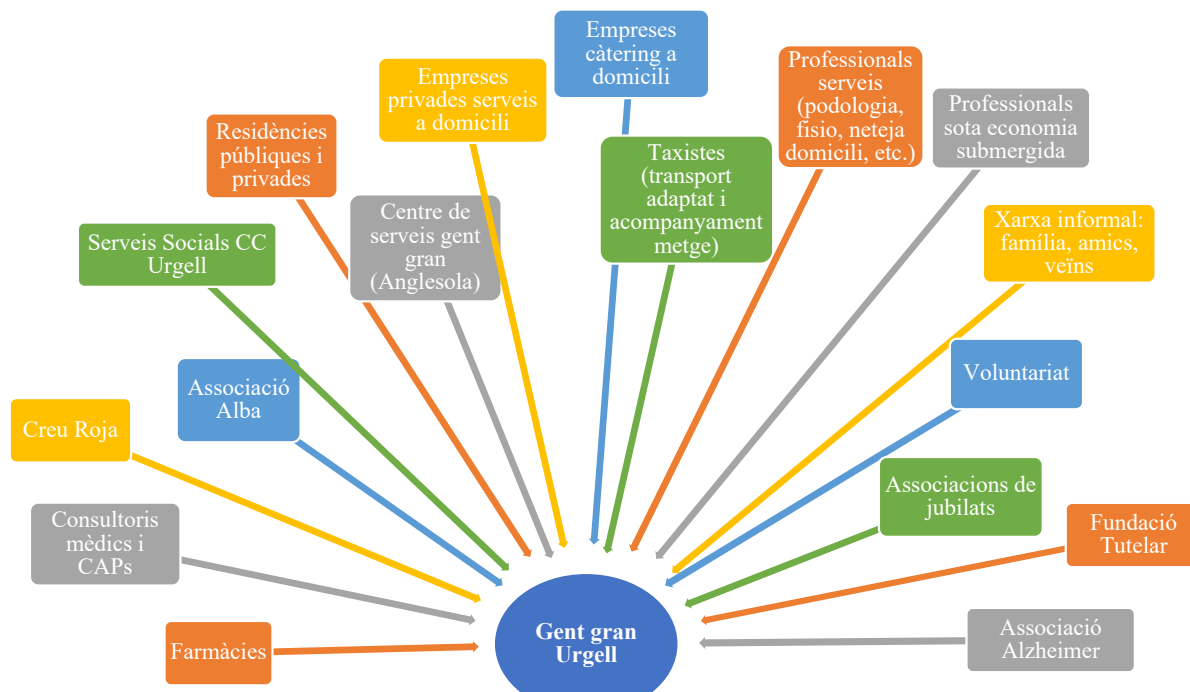

Figura 7. mapa d'agents relacionats amb la gent gran a l'Urgell. Font: Elaboració pròpia

Recursos

Per a la redacció del Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran a la comarca del l'Urgell, el Consell Comarcal de l'Urgell va comptar l'any 2018 amb una subvenció dels Programes de Desenvolupament Local del SOC.

El 2019, des del Consell Comarcal de l'Urgell s'està treballant per aconseguir una persona de perfil tècnic que es pugui encarregar de la implementació del Pla en coordinació amb l'àrea de Serveis Socials del mateix Consell Comarcal. Una de les opcions que fins ara s'han explorat és el programa Enfeina't, que finança la contractació de recursos humans, però no s'ha trobat una persona que encaixi amb el perfil buscat, raó per la qual s'ha descartat aquesta via. En el moment actual, el Consell Comarcal de l'Urgell ha presentat un projecte a la convocatòria de Projectes Innovadors i Experimentals del SOC com a possible via per obtenir recursos humans i econòmics per a l'execució del Pla.

Impacte

En el procés d'elaboració del Pla d'Acció Sectorial del sector dels serveis a la gent gran de la comarca de l'Urgell que va tenir lloc l'any 2018 van prendre part els agents públics i privats rellevants en l'àmbit sociosanitari de la comarca, especialment, entorn dels serveis a la gent gran del territori.

Per una banda, hi han participat 89 persones de diferents perfils: polítics, tècnics, empresarial, del món associatiu, funcionaris, gent gran en general, entre d'altres.

Per altra banda, s'han dut a terme 25 grups de discussió corresponents als 20 municipis de la comarca més 5 nuclis de població d'alguns d'aquests municipis. En total, en aquests grups de discussió amb persones grans hi han participat 273 persones de més de 65 anys.

En total, en les diferents fases del procés de redacció del Pla han participat unes 362 persones de la comarca.

Balanç de l'experiència

Punts forts

- Presa de consciència i debat en l'àmbit local sobre la prioritat d'intervenir per a la millora i aproximació de la prestació de serveis a la gent gran.
- Hi ha la possibilitat d'agrupar serveis i professionals per àmbits territorials d'intervenció.
- La comarca disposa d'una eina de planificació que determina un model de serveis a la gent gran basat en l'aproximació dels serveis i els professionals i en la col·laboració i cooperació entre municipis i amb els agents professionals.
- La participació de les diferents entitats que treballen en el sector ha estat molt satisfactòria, i també el seu interès que es pugui implementar aquest Pla.

Punts febles

- Es requereix una persona tècnica que pugui encarregar-se de la coordinació i la implementació del Pla d'Acció Sectorial; en aquests moments, s'està a l'espera de la publicació de la convocatòria d'AODL per fer una sol·licitud.
- Les eleccions municipals han comportat canvis en alguns ajuntaments i també suposaran canvis de composició en l'ens comarcal. Serà necessari tornar a explicar els resultats del Pla d'Acció Sectorial i continuar treballant en el camí de la cerca de col·laboracions a escala dels ens locals per a la implementació del Pla d'Acció Sectorial.
- Encara cal seguir treballant per sensibilitzar alguns ajuntaments sobre la necessitat que les polítiques socials tinguin un paper rellevant en l'agenda política i en els pressupostos de les administracions i animar-los a coparticipar en la implementació del Pla d'Acció Sectorial.

Font: Pixabay

Grau de replicabilitat

Elaborar una eina de planificació és el primer pas per prendre consciència dels reptes que presenta un territori o un sector i definir l'estratègia que es vol seguir per abordar-los i superar-los en clau de resiliència.

En aquest sentit, la iniciativa desenvolupada a la comarca de l'Urgell consistent en la redacció del Pla d'Acció Sectorial dels serveis a la gent gran de l'Urgell és totalment replicable i alhora necessària per afrontar el repte del progressiu i creixent envelliment de la població, sobretot en les zones rurals i més allunyades dels nuclis urbans, i la necessitat de garantir un envelliment de qualitat mitjançant una oferta de serveis professionals propers i personalitzats.

Al mateix temps, és especialment interessant que la iniciativa sigui replicada amb una visió territorial supracomarcal, ja que la realitat de recessió demogràfica i envelliment creixent és compartida per bona part de les comarques catalanes. En aquest sentit, es considera estratègic vehicular un model territorial d'aproximació dels serveis a la gent gran a partir de la col·laboració i la cooperació entre municipis i comarques, buscant fórmules per mancomunar serveis i compartir professionals. Un dels principals reptes per a la replicabilitat passa per projectar i materialitzar una estratègia compartida per tot un àmbit territorial d'escala superior.

Conclusions

La selecció de les iniciatives exposades en aquest article és tan sols una mostra de les propostes que s'estan començant a implementar en els territoris rurals per aportar un nou enfocament i una nova mirada cap a la gent gran i cap a les seves necessitats, opinions i inquietuds.

Es tracta d'una mostra que permet il·lustrar l'orientació de les polítiques públiques i privades cap a la innovació en l'àmbit dels serveis a les persones, especialment al món rural, per poder fer front a noves realitats socioeconòmiques i noves tendències de futur davant una societat cada cop més envellida i amb una esperança de vida també cada cop més elevada.

L'anàlisi de les experiències permet identificar una sèrie de punts clau que n'assenyalen el caràcter innovador i, alhora, el grau de replicabilitat en altres territoris rurals amb unes característiques similars:

- ➔ Una nova mirada cap al col·lectiu de la gent gran és imprescindible. Les polítiques socials s'han de repensar i alinear amb els canvis demogràfics i socials actuals i, sobretot, de futur.
- ➔ Les persones grans han de passar a ser considerades un subjecte en lloc d'un objecte. S'ha de fomentar el seu apoderamentament vers una participació activa en la societat, escoltar la seva veu, saber què volen i com ho volen.
- ➔ La gent gran són un actiu i no un passiu. Al món rural, els recursos humans són escassos i, per tant, no es pot prescindir de l'experiència, els coneixements i les opinions de les persones grans en tots els nivells de la societat, també en els processos participació i de desenvolupament del territori.
- ➔ Les seves necessitats són una oportunitat. Cal concebre els serveis d'atenció a les persones grans com una oportunitat d'ocupació al territori que cal dignificar i valorar, especialment entre les dones i els joves, com un jaciment de feina per a aquests dos col·lectius.
- ➔ La creació de nous serveis i activitats al territori pot fomentar l'atracció de nova població. Hi ha zones on serà necessari comptar amb població forana (joves, famílies, dones) per poder donar cobertura a alguns serveis i/o activitats; fet que pot contribuir a frenar el despoblament d'alguns municipis rurals molt envellits.
- ➔ L'existència de nous serveis i activitats millora la qualitat de vida dels usuaris, però també la de les seves famílies. Facilita la conciliació laboral, personal i familiar de les persones cuidadores i millora el seu dia a dia. També aporta eines de suport als familiars que no resideixen al mateix municipi que la persona gran usuària dels serveis.

- ➔ Potenciar els serveis de calidesa i no només de qualitat. Els serveis i les activitats adreçats a les persones grans han de tenir present que tracten amb persones i que la sensibilitat, la proximitat, la confiança i la calidesa són factors imprescindibles.
- ➔ Volem envellir a casa. Poder envellir a casa i al poble és una màxima gairebé compartida per la majoria de persones que viuen al món rural. Un entorn conegut, una xarxa de relacions socials sòlida i un paisatge familiar són elements essencials que contribueixen a un envelliment saludable.
- ➔ Els serveis d'atenció a les persones grans al món rural han de ser de proximitat, flexibles i molt adaptables. La realitat dels pobles, sobretot dels més petits, dificulta l'accés de les persones grans que hi resideixen a alguns serveis d'atenció i dinamització. El repte és aproximar-los-hi i fer-los a mida i a uns preus assequibles.
- ➔ Les persones responsables dels projectes amb gent gran han de tenir un rol de facilitadors. Han d'aconseguir mobilitzar les habilitats i les potencialitats de les persones usuàries i participants.
- ➔ L'envelliment actiu és la garantia per a un envelliment de qualitat. Cada cop vivim més i l'objectiu també és viure bé tants anys com es pugui; per tant, saber envellir de forma activa i dinàmica és clau.
- ➔ L'edat és un concepte cada cop més subjectiu. Avui, hi ha moltes persones grans que gaudeixen d'una bona salut, són molt actives i tenen necessitats i inquietuds molt similars a les de la resta de la ciutadania més jove, independentment de l'edat que tinguin.
- ➔ El concepte *sènior*: els més joves d'entre els grans. Algunes de les polítiques més innovadores ja s'adrecen directament al col·lectiu sènior (d'entre 55 i 69 anys) per diferenciar serveis i activitats respecte a la resta del col·lectiu de persones més grans.
- ➔ L'associacionisme entre la gent gran necessita un nou plantejament. Les persones sèniors no se senten representades per la majoria dels casals de gent gran que hi ha al nostre territori. És un model que no s'adiu a les seves necessitats i que està concebut des de l'òptica d'una generació anterior. Els nostres pares no estan envellint de la mateixa forma que ho van fer els nostres avis, de manera que les seves necessitats i interessos tampoc no són els mateixos.
- ➔ Transversalitat enfront de sectorització. Promoure activitats transversals obertes a tota la ciutadania, i no exclusives, per afavorir una inclusió més homogènia i fomentar les relacions intergeneracionals.

Bibliografia

CAMPS, V. (2004). "La vejez como oportunidad", *Monografías Humanitas*. www.fundacionmhm.org.

COMISSIÓ EUROPEA. *European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing. Reference sites*.

FUNDACIÓ MÓN RURAL (coord.) (2015). *L'actualitat del món rural*.

FUNDACIÓ LA CAIXA (2009). *La població rural d'Espanya. Dels desequilibris a la sostenibilitat social*. Col·lecció d'Estudis Socials, núm. 27.

FUNDACIÓ BANCÀRIA LA CAIXA (2017). *Persones que envelleixen al segle XXI: noves realitats*.

GENERALITAT DE CATALUNYA. UNITAT D'ESTRATÈGIA I INTEL·LIGÈNCIA COMPETITIVA D'ACCIÓ (2018). *Economia silver a Catalunya: Informe Sectorial*.

INTERNATIONAL LONGEVITY CENTRE BRAZIL (CENTRO INTERNACIONAL DE LONGEVIDADE BRASIL) (2015). *Active Ageing: A Policy Framework in Response to the Longevity Revolution*.

MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE Y MEDIO RURAL Y MARINO (2010). *Buenas prácticas en desarrollo rural y personas mayores*.

RAIELS (coord.) (2017). *Manual d'innovació social. Bones pràctiques per transferir estratègies de serveis de proximitat en zones rurals*. En el marc del projecte innovador i experimental "Articulació de la Plataforma de Serveis de Proximitat a la gent gran de les Garrigues", impulsat pel Consell Comarcal de les Garrigues amb cofinançament del Servei d'Ocupació de Catalunya.

RUEDA, J.D. *Las personas mayores en el mundo rural. Una ventana a la esperanza*.

UNECE. "Older persons in rural and remote areas", *Policy Brief on Ageing*, núm. 18 [març 2017].

Webgrafia

EMPIC, Plataforma de Serveis de Proximitat a la Gent Gran de les Garrigues. Consell Comarcal de les Garrigues. (<https://empic.cat/>).

EUROPEAN INNOVATION PARTNERSHIP ON ACTIVE AND HEALTHY AGEING (https://ec.europa.eu/eip/ageing/home_en).

FEDERACIÓN DE ASOCIACIONES DE MUJERES RURALES. <http://fademur.es/fademur/formacion-y-proyectos/cooperativas>.

NUEVOS SENDEROS. FUNDACIÓN CEPAIM. (<http://cepaim.org/que-hacemos-convivencia-social/desarrollo-rural/nuevos-senderos-empleo-rural/>).

PROGRAMA +60 ALT EMPORDÀ. CONSELL COMARCAL DE L'ALT EMPORDÀ. (www.mes60.cat).

ROMPIENDO DISTANCIAS. CONSEJERÍA DE SERVICIOS Y DERECHOS SOCIALES DEL PRINCIPADO DE ASTURIAS. (https://www.soci-alasturias.es/rompiendo-distanCIAS/atencion-especifica-a-personas-mayores/rompiendo-distanCIAS_360_1_ap.html).

SENESENCIA. Revista electrònica. Universitat de Barcelona. (http://www.ub.edu/senesciencia/numero_revista/num-juny-2014/)

Font: Pixabay

Innovació i desenvolupament rural

Cercant pautes on no n'hi ha.

Una aproximació als factors clau per al desenvolupament rural

Eloi Guinjoan Cesena

eguinjoan@gmail.com

Doctor en geografia

RESUM

El desenvolupament de les àrees rurals és un objectiu per al qual no resulta vàlida cap fórmula universal, ja que cada territori constitueix un cas únic, i la consecució d'un desenvolupament real depèn d'una gran diversitat de factors endògens i exògens interrelacionats. Tanmateix, és evident que hi ha factors que afavoreixen el desenvolupament de les àrees rurals i d'altres que el dificulten. Aquest article pretén ser una aproximació als factors que resulten més rellevants perquè un procés de desenvolupament rural sigui reeixit, és a dir, perquè realment es tradueixi en un progrés visible en el territori. Aquesta aproximació es realitza a través de l'anàlisi de tres experiències de desenvolupament rural a Catalunya (el Priorat, el Lluçanès i la conca de Tremp) i la seva posterior comparació. Els resultats de la recerca posen de manifest que la pràctica no sempre segueix la teoria, i que alguns dels factors més rellevants no són, precisament, aquells que han centrat més atenció dins dels cercles acadèmics. En definitiva, l'article pretén demostrar que de l'anàlisi de les experiències del passat i del present se'n poden extreure lliçons molt valuoses per al futur amb vista a avançar en el disseny d'unes polítiques i uns projectes de desenvolupament rural amb més garanties d'èxit.

Paraules claus: desenvolupament rural, territori, Priorat, Lluçanès, conca de Tremp.

RESUMEN

El desarrollo de las zonas rurales es un objetivo para el que no sirve ninguna fórmula universal, pues cada territorio constituye un caso único, y la consecución de un desarrollo real depende de una gran variedad de factores endógenos y exógenos interrelacionados. No obstante, es evidente que hay factores que favorecen el desarrollo de las zonas rurales y otros que lo dificultan. Este artículo pretende ser una aproximación a los factores que resultan más relevantes para que un proceso de desarrollo rural tenga éxito, es decir, para que realmente se traduzca en un progreso visible en el territorio. Esta aproximación se realiza a través del análisis de tres experiencias de desarrollo rural en Cataluña (El Priorat, El Lluçanès y la Conca de Tremp) y su posterior comparación. Los resultados de la investigación ponen de manifiesto que la práctica no siempre sigue la teoría, y que algunos de los factores más relevantes no son, precisamente, aquellos que han centrado más atención dentro de los círculos académicos. En definitiva, el artículo pretende demostrar que del análisis de las experiencias del pasado y del presente se pueden extraer conclusiones muy valiosas para el futuro con vistas a avanzar en el diseño de unas políticas y unos proyectos de desarrollo rural con mayores garantías de éxito.

Palabras clave: desarrollo rural, territorio, Priorat, Lluçanès, Conca de Tremp.

ABSTRACT

The development of rural areas is an objective for which no universal formula is valid, since each territory constitutes a unique case, and the attainment of effective results depends on a wide variety of interrelated endogenous and exogenous factors. However, it is evident that there are some factors which favour the development of rural areas and others which inhibit it. The present article aims to identify the factors that prove most relevant to the success of a rural development process, that is, to the achievement of real progress in the region. This examination will be conducted via the analysis of three rural development experiences in Catalonia (Priorat, Lluçanès and Conca de Tremp) and their subsequent comparison. The results of the research demonstrate that practice does not always follow theory, and that some of the most relevant factors are not exactly those which have garnered most attention within academic circles. In short, this article aims to show that by analysing experiences from the past and present, valuable lessons can be drawn for the future, thereby advancing in the design of rural development policies and projects with greater probabilities of success.

Key words: rural development, territory, Priorat, Lluçanès, Conca de Tremp.

Introducció

La voluntat d'afavorir el progrés dels territoris més aïllats, menys urbanitzats i més agraris no és cap fenomen nou, sinó que ve de lluny. Ja a la dècada de 1960 van aparèixer a França les primeres iniciatives de dinamització territorial en zones rurals com a resultat d'una creixent presa de consciència de les comunitats locals davant de la caiguda d'activitat en aquests territoris (Dalla Rosa, 1995). D'aleshores ençà, l'objectiu del desenvolupament rural s'ha anat consolidant en pràcticament tots els països del món occidental, a través de l'adopció d'un enfocament local, endogen i integrat, és a dir, impulsat des de baix, basat en els recursos locals i amb voluntat d'incloure els diversos sectors i activitats del territori (Woods, 2011).

La progressiva consolidació d'aquest paradigma de desenvolupament rural al llarg de les darreres dècades ha posat de manifest que no existeix cap fórmula màgica per dinamitzar les àrees rurals, sinó que cada territori és un cas únic en què la consecució d'un desenvolupament més o menys important dependrà, inevitablement, d'una gran diversitat de factors interrelacionats (Ventura et al., 2008).

Acceptant que no existeixen pautes universals per desplegar un procés de desenvolupament rural amb garanties d'èxit, resulta inevitable, tanmateix, preguntar-nos quins són els factors més rellevants perquè un procés de desenvolupament rural sigui reeixit. Aquesta qüestió constitueix la pregunta de recerca d'aquesta investigació. Així doncs, l'objectiu és identificar aquells factors que, sense ser garantia d'èxit, poden contribuir de forma més rellevant a l'obtenció de resultats positius, amb la intenció d'aportar nous criteris perquè siguin tinguts en compte en la planificació de les polítiques de desenvolupament rural del nostre país.

Per tal d'abordar aquest objectiu, la recerca se centra en tres àrees rurals de Catalunya on, durant les últimes dècades, s'han succeït diverses iniciatives, accions i projectes que, independentment de l'èxit que hagin acabat tenint, assumien com a objectiu el desenvolupament del territori. Aquests tres casos d'estudi són el Priorat, el Lluçanès i la conca de Tremp.

Metodologia

Per tal d'analitzar els casos d'estudi seleccionats, es va optar per una metodologia qualitativa i, més específicament, per la realització de grups focals, un mètode de recerca en què el moderador entrevista un grup de persones que haurà de discutir sobre temes proposats pel mateix moderador.

En cadascun dels territoris seleccionats es van conduir tres grups focals: un primer grup, amb agents vinculats al sector turístic i la gestió del paisatge; un segon, amb agents vinculats al sector agroalimentari, i un tercer, amb agents vinculats a l'administració i la promoció del territori. Els nou grups focals conduïts van comptar amb un total de 57 participants.

L'anàlisi en profunditat dels grups focals va permetre construir un relat de cadascun dels tres processos de desenvolupament rural seleccionats, relat en què s'identificaven els aspectes que van afa-

vorir i dificultar l'obtenció de resultats en cada cas. Aquests relats tenen el valor afegit d'estar basats exclusivament en la visió dels mateixos agents del territori, cosa que permet contrastar com és viscut i percebut un procés de desenvolupament rural pels seus mateixos protagonistes.

Posteriorment, l'anàlisi comparativa dels tres casos d'estudi va permetre identificar les diferències més rellevants entre ells i, consegüentment, els factors que expliquen el diferent grau d'èxit dels tres processos de desenvolupament analitzats.

Així doncs, en el proper apartat es presenta un relat dels tres casos d'estudi —amb una selecció de les frases més rellevants pronunciades durant els grups focals—, i en el següent s'aportaran els resultats de l'anàlisi comparativa.

Imatge d'un dels grups focals conduïts al Lluçanès (2015). Autor: Anna Badia.

El desenvolupament rural vist pels seus mateixos protagonistes

El cas del Priorat

Per entendre el procés de desenvolupament del Priorat, ens hem de remuntar a finals del segle XIX, quan la fil·loxera va arrasar les vinyes de tota la comarca i va provocar una profunda crisi productiva i demogràfica. Aquest fet constitueix el primer element rellevant d'aquest cas d'estudi, ja que explica la predisposició que va mostrar posteriorment la població prioratina a adaptar-se a determinats canvis.

En segon lloc, cal destacar que el renaixement del Priorat no es va impulsar des de l'administració pública —que, de fet, el considerava un territori sense perspectives de futur—, sinó de la mateixa societat civil. L'element detonant, concretament, va ser l'arribada

d'un grup de viticultors forans que, amb una nova mirada sobre el territori, van visionar la possibilitat d'elaborar vins d'alta qualitat, combinant tradició i innovació. La bona sortida al mercat d'aquests vins va provocar un augment del preu a què es pagava el raïm, cosa que va ser definitiva perquè la pagesia local s'adaptés ràpidament a una nova forma de treballar.

Consegüentment, el sector agrari va deixar de veure els condicionants físics com un impediment per a la competitivitat i, de retruc, la població prioratina va començar a deslliurar-se dels prejudicis heretats d'un temps de crisi i a valorar el seu entorn. Així doncs, l'èxit dels viticultors pioners no només va propiciar una

recuperació de l'agricultura, sinó que també va donar lloc a una creixent sensibilització amb l'entorn físic.

“Aquí, la clau és que comença a funcionar econòmicament alguna cosa, quan durant un munt d'anys tot anava costa avall. [...] desperta el vi, la gent veu que hi havia un model de negoci que pot funcionar, [...] i és a partir [...] d'aquest boom econòmic que canvia la mirada.”

Un altre esdeveniment clau per entendre el cas del Priorat va ser la creació de l'Escola d'Enologia Jaume Ciurana (1984), que ha permès la formació de viticultors que, més enllà de la producció de raïm, també dominin la fase de transformació del producte, és a dir, l'elaboració del vi. Aquest fet resulta clau per entendre la recent proliferació de petits cellers a la comarca, així com l'auge de la venda embotellada, abans inexistent.

La formació de professionals en vitivinicultura i enologia, juntament amb l'esperit col·laboratiu dels viticultors pioners, el paper de les dues denominacions d'origen (DOQ Priorat i DO Montsant) i la progressiva modernització de les cooperatives vitivinícoles, s'ha traduït en un procés d'aprenentatge col·lectiu i en una creixent professionalització del sector, un aspecte absolutament clau per entendre l'anomenada “revolució del vi” del Priorat.

“És en la transformació on hi ha el quid de la qüestió. Perquè aquest mateix raïm que farà famosos determinats vinaters ja hi era, perquè eren vinyes velles [...]. És a dir, no és el producte pel producte: és la manera que tu tens de veure allò i en què ho transformes.”

Un altre aspecte que cal destacar és l'estratègia de comercialització seguida pels nous cellers prioratins, que des de bon principi van apostar per entrar als mercats internacionals, avalats per uns vins clarament diferenciats i vinculats al terrer. Amb el pas dels anys, aquesta arriscada aposta és el que ha permès fer arribar els vins prioratins a un públic ampli i divers, alhora que ha donat visibilitat al territori i ha permès captar turisme, especialment vinculat al món del vi. Aquest turisme, precisament, ha estat clau per a l'aparició d'una nova font d'ingressos per als cellers, a través de les visites i la venda directa, que lògicament ofereix uns marges de benefici molt superiors. Les sinergies entre el sector vitivinícola i el turisme rural constitueixen un element clau del procés de desenvolupament del Priorat, ja que suposen una relació d'enfortiment mutu entre dos sectors absolutament estratègics per a la comarca.

“Només pots vendre un 30% a peu de celler si hi ha [...] una feina d'irradiació cap a fora, perquè aquest 30% no el vens al veí de casa teva, sinó [...] a tota la gent que ve a visitar-te. Aleshores, hi ha aquesta feina de retruc: primer comences anant als canals de distribució a fora, expliques el projecte, vens territori, la gent ve al territori i llavors és capaç de comprar aquí.”

Per entendre la importància del ressorgiment vitivinícola en el procés de desenvolupament del Priorat, cal tenir en compte que els seus efectes no es van limitar al sector agrari, sinó que també van tenir una gran incidència social, ja que van revalorar l'ofici de pagès, van aixecar l'autoestima de la gent i, en definitiva, van propiciar l'aparició d'una nova mirada sobre el propi territori. Aquest fet, juntament amb la reacció ciutadana contra un projecte de parc eòlic a la serra del Montsant, va resultar clau perquè la població prengués consciència que el paisatge prioratí tenia una sèrie de

Siurana (Priorat) (2010) Autor: Eloi Guinjoan

valors que calia preservar, tal com es va posar de manifest amb la creació del Parc Natural de la Serra del Montsant.

La creixent sensibilització de la població prioratina envers el seu entorn ha provocat que, allà on abans només hi havia territori —és a dir, un medi físic—, ara la gent també hi vegi paisatge, o sigui, que valori l'estètica i el contingut d'aquest territori. Aquest fet és el que ha permès transformar el discurs reactiu contra el parc eòlic en un moviment proactiu més ambiciós, liderat per l'associació Prioritat, que té per objectiu definir localment quin ha de ser el model territorial del Priorat de cara al futur.

“Hem assistit al naixement d'un paisatge, és a dir, a la valoració estètica i ètica d'un entorn que abans no era [...] valorat més que per molt pocs [...]. [...] és un fenomen cultural i [...] està associat amb aquest despertar, amb aquest desenvolupament territorial.”

Seguint en aquesta línia, el darrer aspecte clau que s'ha de destacar del ressorgiment prioratí és que l'esmentat procés de reacció, reflexió i proposició territorial s'ha produït de forma lenta, espontània i transversal, de manera que és un moviment compartit per una gran diversitat d'agents i de sectors. Aquesta característica, heretada de les primeres convocatòries Leader —que, en el cas del Priorat, van instaurar un mètode de col·laboració publicoprivada força destacable—, ha propiciat que el debat territorial, la participació ciutadana i la presa de decisions col·lectiva hagin adquirit una importància molt més gran que en altres territoris. En aquest sentit, podem considerar que el procés de desenvolupament del Priorat ha comportat un

enfortiment del seu capital social, fins al punt que l'administració pública local —ajuntaments i consell comarcal— s'ha acabat sumant a les iniciatives sorgides des de la societat civil, com ara l'adhesió a la Carta Europea del Turisme Sostenible, l'elaboració de la Carta del Paisatge del Priorat o, de forma més destacada, l'actual candidatura del paisatge prioratí a Patrimoni Mundial de la Unesco.

“Avui en dia, [...] aquesta comarca està en procés de triar, [...] de manera conjunta, [...] un model territorial propi. Ara hi ha les ganes i les possibilitats [...], amb l'excusa de [...] la candidatura a la Unesco, [...] per decidir què volem ser quan siguem grans,”

Per acabar, i com a contrapartida a tots els factors positius fins ara esmentats, convé ressaltar alguns altres factors que han frenat el procés de desenvolupament del territori prioratí. En primer lloc, cal esmentar l'escassa innovació que s'ha produït en els cultius secundaris de la comarca —l'olivera i la fruita seca—, cosa que ha propiciat un cert desequilibri territorial, ja que les subzones sense presència de vinya no s'han beneficiat dels efectes econòmics ni socials induïts per la transformació del sector vitivinícola. En segon lloc, convé fer referència a un cert estancament del sector turístic, provocat, entre altres coses, per l'abús d'una fórmula enoturística cada cop més estesa i poc diferenciada. I finalment, cal fer referència al rol de l'administració pública —especialment a escala provincial i nacional—, que no sempre ha sabut veure la importància de donar suport a projectes estratègics per a un territori amb un model i unes necessitats clarament diferenciats respecte a les zones urbanes i costaneres del país.

El cas del Lluçanès

El procés de desenvolupament del Lluçanès es pot considerar que comença a principis del segle XXI, quan la caiguda de les darres fàbriques tèxtils va obligar el territori a buscar alternatives. En aquest context, i com a reflex de l'elevada identitat territorial del Lluçanès, els ajuntaments van decidir crear el Consorci del Lluçanès, un òrgan per a la promoció econòmica d'aquesta comarca natural i que, des de bon principi, va posar èmfasi en la formació dels antics treballadors tèxtils, la valoració del sector agrari i la promoció del sector turístic.

Malgrat tot, amb el pas dels anys, la iniciativa i el dinamisme de l'àmbit tècnic del Consorci no s'han vist sempre acompanyats per una implicació suficient des de l'àmbit polític. Aquest fet es va revelar extremadament rellevant l'any 2015, quan es va celebrar una consulta popular sobre la voluntat que el Lluçanès esdevingués comarca administrativa i, malgrat la llarga trajectòria de les reivindicacions, no hi va haver una aposta ferma i compartida per la comarca, de manera que es va deixar perdre una oportunitat històrica per al reconeixement del territori i la consolidació del seu projecte de futur.

“Són davant d'una possibilitat de declarar-se comarca o no. I aquesta possibilitat, si l'aprofiten, serà la manera de consolidar una entitat i unes eines per tirar endavant el territori; i si no [...], tindran una [...] crisi d'identitat forta, que això [...] no sé si s'ho veuen venir, [...] perquè l'aposta des de l'administració mateixa ha sigut tímida, cap a la comarca del Lluçanès.”

Un altre factor que ha limitat l'impacte d'algunes iniciatives engegades ha estat l'escassa implicació de la societat civil, que, malgrat que posseeix un fort sentiment d'identitat, no ha transformat aquest arrelament en mobilització, bàsicament per dos motius: d'una banda, una generalitzada manca de consciència sobre el potencial del territori i la necessitat de posicionar-lo a partir dels valors que li són propis; de l'altra, l'excessiva distància entre la societat civil i l'administració, que no han trobat la fórmula per treballar plegades en projectes compartits. Aquest fet ha limitat l'impacte d'algunes iniciatives força interessants, com ara el projecte *Territoris serens*, un pla estratègic per posicionar el Lluçanès a través del seu patrimoni i d'un turisme lent i ric en experiències,

però que ha quedat en l'oblit, fruit d'una manca d'implicació política i de la incapacitat per aconseguir que la població se'l faci seu.

“Des de l'administració, mai s'ha sigut capaç d'arribar a la gent. [...] Amb el tema de *Territoris serens*, es va fer una gran aprovació, amb bombo i platerets, [però] cap ajuntament [...] va aprovar cap normativa, cap entitat [...] va explicar res, ningú va fer res més.”

Precisament, l'absència d'un projecte transversal i consensuat a escala de territori és un element clau per entendre el procés de desenvolupament del Lluçanès, que s'ha basat més en una successió de múltiples accions i iniciatives desvinculades entre elles que no pas en un projecte integrat amb un horitzó concret. Aquest fet ha dificultat la creació d'un relat territorial que permeti posicionar el Lluçanès en els àmbits turístic i agroalimentari, i això ha estat fruit de no haver acabat de definir quins són els valors que es volen potenciar de cara a l'exterior.

“El Lluçanès [...] té tots els elements per ser una marca molt potent [...], perquè per mida, per paisatge, per situació, té tots els elements necessaris per ser-ho. Falta triangular-ho [...], que és lo més difícil.”

En el cas del sector agrari, aquesta manca de posicionament és deguda al xoc entre dues dinàmiques totalment oposades. D'una banda, els esforços del Consorci del Lluçanès per avançar cap a un model basat en la qualitat i la proximitat han donat els primers fruits, i a través de la formació, el foment de l'associacionisme i el suport a l'emprenedoria, han permès l'aparició de nombroses microempreses agroalimentàries artesanals. D'altra banda, però, la inacció dels ajuntaments davant l'expansió del model agroindustrial ha facilitat la proliferació de macrogranges porcines que no només suposen un problema ambiental per al territori —a causa de la incapacitat de gestionar totes les dejeccions ramaderes—, sinó que també han provocat una concentració creixent de les ter-

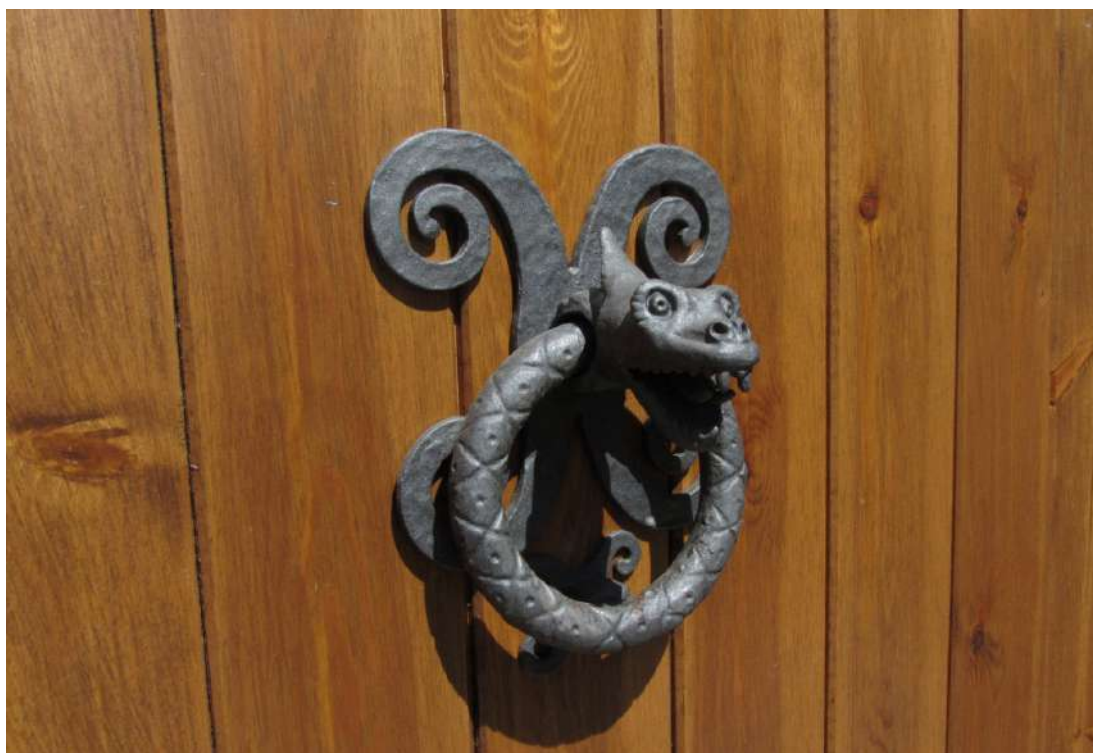
res, la desaparició del sector lleter tradicional i la consolidació d'un model basat en la producció i no pas en la transformació.

“Trobem [...] iniciatives molt interessants [...], però clar, són exemples puntualíssims dins d'una comarca on hi ha un gran sector agrari que la fa funcionar, i [...] no ens qüestionem si és prou sostenible.”

Pel que fa al sector turístic —l'altre cavall de batalla d'aquest procés de reconversió del territori lluçanès—, cal destacar que, des de finals dels anys noranta i fins a l'actualitat, s'ha desenvolupat de forma molt notòria, especialment en termes de creació d'oferta turística, comunicació de l'oferta i col·laboració dins del sector, alhora que s'ha vist clarament afavorit per la millora de les vies de comunicació.

Ara bé, el creixement d'aquest sector també ha tingut conseqüències negatives sobre el procés de desenvolupament del Lluçanès, ja que s'ha anat desvirtuant. En efecte, amb el pas dels anys, el model inicial d'agroturisme —és a dir, de turisme en explotacions agrícoles o ramaderes actives— ha anat derivant cap a un nou model de turisme rural en masies altament condicionades i pensades per a grans grups, però sense cap vincle amb la pagesia, cosa que atreu un perfil de visitants poc susceptibles de recórrer el territori i de generar sinergies amb el sector agroalimentari.

“Tenim unes cases de pagès molt maques, molt ben arreglades, de categoria [...] alta, com a tot arreu. El fet de categoria alta [...] és un avantatge; que sigui com a tot arreu, [...] és un desavantatge. Aquí, en lloc de potenciar un agroturisme més autòcton [...], no s'ha diferenciat. [...] Potser no calia fer unes cases maques com a tot arreu, perquè al final, si no mires per la finestra, [...] no saps on ets.”

Pom de porta de ferro forjat a Alps (Lluçanès) (2015). Autor: Eloi Guinjoan

Finalment, el darrer focus d'atenció és el paisatge, un element que, segons els mateixos agents del territori lluçanès, no ha estat prou aprofitat fins al moment, però que representa un enorme capital de cara al futur, no només per l'atractiu que suposa el manteniment d'un mosaic agroforestal coherent i equilibrat, sinó també pel seu potencial d'actuar com a nexa entre el sector agroalimentari i el sector turístic, fins ara excessivament desvinculats. En aquest sentit, la creixent valoració del paisatge local, reforçada amb la Carta del Paisatge del Lluçanès, ha de ser entesa com un primer pas per superar algunes de les limitacions del procés de desenvolupament d'aquest territori, com, per exemple, la sensibilització ciutadana amb l'entorn, la sostenibilitat del sector agrari, el compromís amb el model de *Territori serè* o la creació de sinergies entre els productors locals i el turisme.

“Si aquesta aposta es fa d'una manera valenta, això pot ser un motor de desenvolupament econòmic, perquè [...] et posiciona el territori. [...] Si tu competeixes a ser un terreny industrial, estàs en el dos-cents de la cua; si competeixes a ser un territori agrícola, equilibrat, [...] amb una cultura pròpia, pots estar en el primer o segon de la lliga.”

El cas de la conca de Tremp

Pel que fa al tercer cas d'estudi, la conca de Tremp, hem de mirar enrere fins a la dècada de 1960, quan la crisi de l'agricultura tradicional va suposar un autèntic daltabaix per a aquest territori, tradicionalment dedicat al cultiu de la trilogia mediterrània. Com a reacció, una part del territori —la Conca Dellà, als voltants d'Isona— es va reconvertir a la ramaderia porcina intensiva i al cultiu d'ametllers, mentre que la resta del territori —la Conca Deçà, als voltants de Tremp— va seguir apostant per l'agricultura de secà, a l'espera d'un promès projecte de regadiu. Malgrat l'èxit temporal de la ramaderia intensiva, el pas del temps ha demostrat que aquest no podia ser un sector estratègic per a la conca de Tremp, ja que, tant per la seva ubicació geogràfica com pel seu context socioeconòmic —sense cooperatives i amb un baix esperit emprenedor—, és un territori que no reuneix les condicions necessàries per poder viure d'un sector regit exclusivament per criteris productivistes. D'altra banda, l'evolució negativa del sector de la fruita seca i el manteniment de cultius cerealístics subvencionats han provocat que, avui, la transformació de productes agroalimentaris sigui mínima al territori, cosa que limita la generació de riquesa en aquest sector.

“El problema és que [...] tenim producció i no tenim elaboració. O sigui, amb la carn tenim producció, però elaboració...? [...] no és tanta. Fem molta ametlla a la Conca Dellà, però no fem cap producte, tampoc [...]. I clar, el valor afegit és quan elabores el producte.”

Un altre factor que ha condicionat de forma rellevant el procés de desenvolupament de la conca de Tremp és l'aposta institucional pel sector turístic i la manca de confiança en el sector agrari. En aquest sentit, els diferents òrgans de l'administració local han tendit a prioritzar el desenvolupament turístic per sobre de l'agricultura i la ramaderia, tal com ho demostra la manca de suport inicial al sector vitivinícola —que, posteriorment, per cert, ha demostrat tenir un gran potencial al territori—, així com la manca de consens per construir un escorxador comarcal o l'escassa inversió executada del projecte de concentració parcel·laria i modernització del regadiu.

“Des de l'administració no s'hi aposta, per l'agricultura, i tampoc no s'aposta per la ramaderia. S'aposta pel turisme i, fins i tot, [...] per la industrialització. [...] és com una mena de paranoia [...]. Quin turisme? Cada dia l'estem esperant!”

Amb el pas dels anys, s'ha fet palès que l'aposta institucional pel sector turístic com a motor de desenvolupament no ha tingut l'impacte desitjat en termes de desenvolupament del territori, ja que, malgrat l'innegable creixement del sector, no ha acabat de despuntar com s'esperava. Alguns dels principals factors que ho han impedit han estat la pervivència d'un imaginari col·lectiu de bellesa paisatgística desfavorable —en tractar-se d'un territori sec, aspre, poc idíl·lic—, la incapacitat de consensuar un o dos productes turístics estratègics per posicionar el territori —com podrien ser els castells de frontera, la paleontologia, l'astronomia, la fauna salvatge, etc.— i la manca d'unitat en el sector —hi ha diverses associacions que treballen de forma paral·lela.

“La natura és un potencial molt important, [...] però potser pel fet que no hi hagi la figura d'un parc natural o algun tipus d'espai amb una gestió més intensa, [...] és un tipus de valor que no està prou aprofitat, [...] tant a nivell d'espais naturals [...], com lo que serien els recursos [...] de base: [...] la flora, la geologia, [...] el cel nocturn [...] i la fauna. [...] es podria potenciar bastant més.”

Una altra qüestió que mereix atenció especial són els nombrosos projectes i iniciatives de dinamització territorial que s'han impulsat a la conca de Tremp, procedents d'una gran diversitat d'institucions i de fons públics. D'aquests, n'hi ha que han tingut un impacte força visible sobre el territori —com ara el Leader o el Treball a les 7 Comarques—, però molts altres s'han quedat en una fase merament propositiva. Conseqüentment, es pot considerar que el desenvolupament de la conca de Tremp s'ha vist limitat per una manca de compromís de les institucions a l'hora d'executar projectes, així com per un escàs suport a l'emprenedoria, ja per si mateixa molt limitada a causa de l'abundància de places funcionals al territori.

Vila d'Isona i muntanya de Sant Corneli (Conca de Tremp) (2015). Autor: Eloi Guinjoan

“Han fet molt mal [...] totes les convocatòries de funcionariats que hi ha hagut als diferents cossos; han fet perdre una generació de capital humà capaç de tirar endavant amb noves iniciatives [...]. Tu agafes tots els mossos i tots els bombers que hi ha, [...] i imagina-te'ls no fent de mossos, no fent de bombers [...]. Una part important hauria intentat veure què tinc a casa per invertir en el demà.”

Paral·lelament, un altre factor que, durant anys, ha frenat un veritable desenvolupament del territori ha estat la desmesurada guerra política entre el Consell Comarcal del Pallars Jussà i l'Ajuntament de Tremp, tradicionalment governats per partits polítics diferents. Aquest fet s'ha traduït en l'obstaculització de projectes, la duplicació d'iniciatives, la manca de diàleg i l'absència d'un projecte definit per al territori. Afortunadament, durant els darrers anys, l'establiment de noves dinàmiques de cooperació —per exigència de la societat civil— i la creació d'una nova societat publicoprivada —PallarsActiu— han permès posar fi a aquesta espiral i començar a definir iniciatives de forma consensuada.

“Aquí, [...] hem patit una guerra política entre dos sectors [...], on no hi havia manera que hi hagués comunicació. I totes les empreses (tant turístiques, [...] pagesos... tots!) intentaven que hi hagués comunicació. No hi ha hagut manera durant vint anys, gairebé [...]. [...] entre ells, era pecat trobar-se, col·laborar o treballar. Això ha sigut el principal problema que hi ha hagut.”

Seguint l'argumentari anterior, podem considerar que, malgrat els intents de reconversió agrària, l'aposta institucional pel turisme i els nombrosos plans i projectes empesos des de l'administració, el veritable procés de desenvolupament de la conca de Tremp no s'ha començat a percebre fins als darrers anys, gràcies a una sèrie de factors diversos que, conjuntament, han significat un abans i un després en aquest territori. Aquests factors són, de forma sintetitzada, la irrupció d'una nova visió més positiva del propi territori, l'increment de la iniciativa privada i l'augment de la col·laboració, tots els quals han estat empesos per dos condicionants exògens clau: la fi de les convocatòries funcionaries i l'esclat de la crisi econòmica.

“Ha canviat [...] la mentalitat, de deu anys cap aquí. [...] Als últims anys, [...] possiblement [...] perquè ja s'ha vist que no convoquen oposicions, [...] la gent tendeix a espavilar-se pel seu compte, a muntar el seu petit negoci [...], i ara veus tota una sèrie de gent jove que es mou, intenta tirar iniciatives endavant.”

Tots aquests canvis s'han produït de forma paral·lela al renaixement i la consolidació del sector vitivinícola, que, des dels anys vuitanta fins a l'actualitat, ha passat de ser un sector inexistent a erigir-se com la principal alternativa dins del sector agrari. En aquest procés, va resultar clau l'impuls inicial del celler Vila Corona, la posterior inclusió del territori a la DO Costers del Segre i, més recentment, la implantació d'una empresa de referència com Bodegas Torres, que ha contribuït a la valoració de la zona.

“El [...] projecte era revalorar la vinya del país, i ara ja som sis cellers en funcionament, dos en construcció i dos més de projectats; o sigui, deu en total. [...] A part d'això, va pujar Torres [...]. I vam aconseguir [...] entrar a Costers del Segre [...] i això ha fet pujar la zona.”

Aquest fenomen ha posat de manifest que la conca de Tremp té potencial suficient per donar lloc a nous negocis viables, especialment a través d'una aposta per la qualitat i la singularitat del

territori. Així doncs, l'exemple del vi pot servir de referència, no només per al sector agrari, sinó fins i tot per al turisme, ja que ha demostrat que és possible posar en valor els recursos locals i traduir-los en un producte amb sortida al mercat. En aquest context, l'escassa alteració del paisatge tradicional i el manteniment del patrimoni natural són dos factors que poden ajudar a posicionar la conca de Tremp com a destí turístic, ja que li confereixen uns valors cada cop més escassos i alhora valorats per la societat.

Les claus per a un desenvolupament rural reeixit

L'anàlisi comparativa dels processos de desenvolupament rural experimentats al Priorat, al Lluçanès i a la conca de Tremp posa de manifest que el desenvolupament de les àrees rurals depèn d'una gran diversitat de factors: alguns que l'afavoreixen, d'altres que el dificulten; alguns de caràcter local, d'altres de més globals. Per identificar quins d'aquests factors han determinat el diferent grau d'èxit obtingut en els tres casos d'estudi, serà convenient centrar-se en les diferències entre casos.

El fet de posar èmfasi en les diferències s'ha d'entendre com un intent d'aproximació a les variables rellevants per a un desenvolupament rural reeixit, ja que només el contrast entre allò que ha diferenciat els tres casos analitzats permetrà descobrir per què el procés de desenvolupament del Priorat ha donat més bons resultats que els del Lluçanès i la conca de Tremp.

La valoració dels recursos i la confiança en el territori

Molts autors han apuntat l'existència d'una forta identitat territorial com a factor clau per al desenvolupament rural, ja que facilita l'acció col·lectiva, la reacció contra determinades agressions al territori i la diferenciació local en un context cada cop més globalitzat (vegeu, per exemple, Ray, 2001).

Malgrat tot, la comparació entre els tres casos d'estudi seleccionats ens suggereix que l'existència d'un fort sentiment d'identitat territorial no ha estat una variable determinant per a l'èxit del procés de desenvolupament. Per contra, el veritable factor que ha diferenciat el cas del Priorat dels altres dos —el Lluçanès inclòs, on el sentiment d'identitat territorial era molt superior— ha estat la revaloració del territori als ulls de la pròpia població, és a dir, el fet que la societat prioratina hagi assimilat que la comarca té un potencial propi i que aquest potencial suposa una oportunitat per viure millor al territori. Aquest fenomen no només ha propiciat un augment de l'autoestima, sinó que també ha generat confiança en el territori i una actitud més activa, ja que la població creu ferma-

ment en la possibilitat de millorar el territori a partir del seu propi potencial.

Per contra, al Lluçanès, el fort sentiment d'identitat territorial no ha estat suficient per pal·liar la manca de confiança en el potencial del territori, mentre que a la conca de Tremp ha estat precisament la creixent valoració del capital territorial l'element que ha permès la recent dinamització del procés de desenvolupament en un territori sense un sentiment d'identitat territorial especialment marcat.

Així doncs, podem considerar que la valoració dels recursos endògens per part de la població local, juntament amb la seva confiança en el propi territori, és una de les variables clau que han diferenciat el cas del Priorat dels del Lluçanès i la conca de Tremp, i s'ha mostrat com un factor més rellevant per a l'èxit del procés que no pas l'existència d'un fort sentiment d'identitat territorial.

La implicació i la proactivitat de la societat civil

Hi ha un abundant cos literari que ha posat èmfasi en el capital social i en la governança com a factors clau per al desenvolupament de les àrees rurals. Així, aspectes com la creació de xarxes, la col·laboració entre els diferents actors del territori, la participació ciutadana o la influència de la població en la presa de decisions han estat ressaltats per diversos autors com a característiques es-

sencials de l'actual paradigma de desenvolupament rural (vegeu, per exemple, Murdoch, 2000). No obstant això, l'anàlisi comparativa dels casos del Priorat, el Lluçanès i la conca de Tremp ens suggereix que, més enllà de la col·laboració i la influència en la política local, el factor veritablement rellevant —és a dir, aquell que ha diferenciat els tres processos de desenvolupament analitzats i

n'ha determinat el grau d'èxit— ha estat, més aviat, el compromís de la població local amb el territori, la seva implicació en el procés de desenvolupament i el rol que hi ha tingut.

Al Priorat, la proactivitat i el lideratge que la població local ha adquirit —especialment, a través de l'associació Prioritat— han permès que l'actual procés de construcció d'un model territorial propi sigui un projecte compartit, assimilat i acceptat per una gran majoria de la societat prioratina. Per contra, al Lluçanès i a la conca de Tremp, la societat civil ha tingut un rol menys important en el procés de desenvolupament del territori, cosa que els converteix

en dos processos excessivament polititzats, poc assimilats per la població local i, consegüentment, poc transversals.

Es demostra així que la implicació, el compromís, la mobilització, la capacitat de sacrifici, l'actitud proactiva i la iniciativa de la societat civil han estat un conjunt d'elements determinants per al diferent grau d'èxit dels tres processos analitzats: la seva presència ha afavorit la consecució de resultats positius en el cas del Priorat, i la seva insuficiència ha limitat l'impacte de determinades iniciatives al Lluçanès i a la conca de Tremp.

El suport i el compromís de l'administració local

Durant els darrers anys han sorgit nombroses veus que, arran de l'anàlisi d'experiències diverses en contextos diferents, s'han afanyat a desmitificar l'eficàcia dels projectes oficials de desenvolupament rural sorgits de l'administració pública, argumentant que la simple aplicació d'aquestes iniciatives no és suficient per al desenvolupament d'un territori (vegeu, per exemple, Barke i Newton, 1997). Paral·lelament, però, també s'ha produït un creixent reconeixement de la incidència que tenen les institucions sobre el desenvolupament rural (Rodríguez-Pose, 2013), cosa que implica el reconeixement de l'administració pública com un actor clau, no tant per les seves iniciatives expressament definides per al desenvolupament d'un territori com pel fet que és un organisme influent en el marc normatiu que regeix el comportament de la societat.

En consonància amb aquestes dues idees, l'anàlisi comparativa ens suggereix que l'excessiva dependència respecte a l'admini-

nistració pública —com ha passat al Lluçanès i a la conca de Tremp— és un atribut negatiu per a un procés de desenvolupament rural, ja que el posa a mercè del compromís i la voluntat dels polítics de cada moment, així com de la disponibilitat de recursos públics.

Alhora, també ha quedat demostrat que els projectes i les iniciatives de desenvolupament oficials no són suficients, per si sols, a l'hora de propiciar el desenvolupament d'un territori, tot i que poden actuar com un complement valuós. Per contra, el factor veritablement rellevant rau en el fet que, sense necessitat de portar el lideratge del procés, l'administració pública actui com un suport actiu i compromès, afavorint i optimitzant les iniciatives de la societat civil, que, en una situació òptima, és qui ha de liderar el procés, de manera que esdevingui un projecte transversal del territori i no una simple tasca dels seus governants.

La transversalitat i la unitat del procés

Tal com s'ha fet palès en els dos darrers punts tractats, la implicació de la societat civil i el suport actiu de l'administració local són dos factors que han determinat la consecució de resultats positius en els tres casos d'estudi analitzats. Aquestes constatacions resulten coherents amb un ampli cos de la literatura acadèmica que ha centrat l'atenció en aspectes com ara la cooperació públicoprivada, la governança o la participació ciutadana (vegeu, per exemple, Shucksmith, 2010). Malgrat tot, l'anàlisi comparativa d'aquesta recerca ens suggereix que, més enllà de la interacció i la col·laboració entre l'esfera pública i la privada, el que realment ha marcat la diferència entre els tres casos ha estat el grau de transversalitat i d'unitat en el procés, és a dir, la quantitat i la diversitat dels actors del territori que s'hi han implicat, així com la seva capacitat de concertar un objectiu comú.

En efecte, l'existència d'un horitzó concret —que, a més, ha estat definit col·lectivament— és una de les grans diferències entre el procés de desenvolupament del Priorat i els del Lluçanès i la conca de Tremp, dos territoris on no s'han consensuat una línia d'actuació ni el model de territori que es vol de cara al futur. En el

cas del Lluçanès, això hauria estat possible si el projecte *Territoris serens* s'hagués traduït en actuacions concretes, però la manca de compromís en l'àmbit polític va impossibilitar la consolidació d'un projecte que fixava una direcció i que hauria permès fer més visible i transversal el procés.

Així, es pot concloure que un dels factors que expliquen el diferent grau d'èxit obtingut en els tres processos de desenvolupament rural analitzats rau en el difícil equilibri entre la transversalitat —és a dir, que hi hagi el màxim d'actors implicats en el procés— i la unitat —això és, que tots aquests actors es posin d'acord. En el cas del Priorat, la combinació d'una elevada transversalitat i una forta unitat ha permès que el territori hagi definit un horitzó àmpliament avalat per la societat i que hi hagi una gran diversitat d'actors que treballin per arribar-hi. Per contra, al Lluçanès, l'escassa transversalitat del procés ha limitat l'impacte i l'abast de moltes iniciatives, alhora que, a la conca de Tremp, la manca d'unitat entre els òrgans administratius locals ha dificultat la consolidació i l'amplitud del procés.

La conscienciació i la formació del capital humà

Actualment, són nombrosos els autors que han posat èmfasi en la capacitat, l'aprenentatge i la innovació, a escala local i regional, com a aspectes clau per al desenvolupament rural. Aquest fet ha popularitzat l'ús de nous termes acadèmics com ara *construcció de capacitats*, *aprenentatge col·lectiu* o *regions en aprenentatge*. L'èxit d'aquests conceptes i les seves connexions amb altres cosos teòrics més amplis, però, també ha provocat que, paradoxalment, no s'hagi prestat prou atenció a un dels elements bàsics per a l'aprenentatge i la innovació: la formació del capital humà.

En aquest sentit, l'anàlisi comparativa dels tres processos analitzats posa de manifest que una de les claus per al diferent grau d'èxit obtingut en cada cas d'estudi ha estat, precisament, la for-

mació i la professionalització del capital humà local en els sectors estratègics del territori —com el sector vitivinícola al Priorat o el sector formatger al Lluçanès—, ja que aquest és l'element que permet que una àrea rural pugui destacar en un àmbit determinat i competir amb altres zones.

Ahora, l'anàlisi comparativa també ens indica que, paral·lelament a la formació, hi ha un altre factor extremadament rellevant per a l'èxit d'un procés de desenvolupament rural, que no és altre que la conscienciació i la sensibilització de la població, és a dir, el seu grau de coneixement i de preocupació al voltant dels reptes i les necessitats del territori, ja que, en última instància, això és el que determina els actes quotidians de cada individu, que afavoreixen o dificulten el procés.

La transformació dels productes agraris i la seva sortida al mercat

Un abundant cos de la literatura acadèmica que ha abordat el nou paradigma de desenvolupament rural ho ha fet posant èmfasi en el sector agroalimentari i, més concretament, en l'emergència d'un sistema alternatiu al model agroindustrial que, a grans trets, es basaria en la qualitat, la proximitat i la sostenibilitat (Renting et al., 2003). L'anàlisi comparativa dels tres processos de desenvolupament analitzats, però, ens suggereix que la variable més rellevant d'aquest nou paradigma és un aspecte sobre el qual, curiosament, la literatura acadèmica no ha centrat cap atenció especial i que, en canvi, resulta crucial per a la viabilitat econòmica de les petites explotacions. Es tracta, senzillament, de la integració vertical del sector, és a dir, del fet que els productors també esdevinguin elab-

oradors, de manera que puguin plasmar la qualitat de la producció i l'especificitat del territori en un producte agroalimentari únic, cosa que hauria de facilitar-ne la sortida al mercat i proporcionar marges de beneficis més alts.

Aquest fet és constatable, fins i tot, dins d'un mateix territori: al Priorat, l'elevat contrast entre el sector vitivinícola i els sectors de l'oli i la fruita seca demostra que la transformació del producte agrari i l'aposta per la qualitat resulten clau per a la sostenibilitat —econòmica, social i ambiental— de l'activitat agrària i, de retruc, per a la seva capacitat d'actuar com a motor de desenvolupament rural.

L'aprofitament del paisatge la generació de sinèrgies

En un context com l'actual, caracteritzat pel creixement de la població urbana i l'ús de les àrees rurals com a espais de lleure, són nombrosos els autors que han destacat el paisatge com un dels principals recursos per al desenvolupament de les àrees rurals, gràcies al seu potencial per atreure turisme (vegeu, per exemple, Domon, 2011). L'anàlisi comparativa dels tres casos d'estudi ens suggereix que, efectivament, la valoració i l'aprofitament del paisatge és un factor clau per al desenvolupament rural, però no únicament pel seu paper com a reclam turístic, sinó també per les diverses externalitats positives que pot generar sobre el territori la seva posada en valor i el seu aprofitament.

Així, per exemple, la comparació de casos ens indica que la simple valoració del paisatge és un factor crucial per enfortir l'autoestima de la població local i la seva confiança en el territori, cosa que, al seu torn, pot determinar el grau d'implicació i proactivitat de la societat civil en el procés de desenvolupament del territori. Per altra banda, l'anàlisi duta a terme també ens permet copsar que, gràcies al seu potencial per actuar com a nexa entre el sector agroalimentari i el turisme, el paisatge és un element clau per a la generació de sinèrgies entre diversos sectors, cosa que permet reforçar la coherència del territori i facilitar-ne la identificació a partir d'uns valors determinats.

A la conca de Tremp, la manca d'apreciació i valoració del paisatge per part de la població local va perpetuar un cert sentiment de desconfiança en el territori, alhora que ha limitat l'arribada del turisme fins ben entrat el segle XXI, quan la població ha protagonitzat un canvi de mirada que ha donat lloc a la creació de productes turístics i de negocis vinculats al territori. Al Lluçanès, la manca d'aprofitament del paisatge per a atreure turisme —malgrat que és un element apreciat i valorat— ha impedit un desenvolupament més significatiu d'aquest sector, així com la generació de sinèrgies amb l'àmbit agroalimentari, cosa que ha dificultat la construcció d'un model territorial coherent i diferenciat. En canvi, al Priorat, la revaloració del paisatge —tant des del propi territori com des de l'exterior— ha permès enfortir l'autoestima de la població local, atreure turisme i generar sinèrgies amb el sector agroalimentari, cosa que ha propiciat la creació d'un relat territorial, és a dir, ha permès que el Priorat sigui associat a uns determinats valors, que hagi esdevingut un territori amb contingut. Així, el cas del Priorat ens confirma que, tal com ja van apuntar Brunori i Rossi (2000), quan hi ha coherència entre els diversos elements del territori, és més fàcil generar sinèrgies, cosa que té efectes positius per a l'economia local.

La creació d'un relat territorial i la projecció exterior

La importància que el turisme ha adquirit a les àrees rurals durant les últimes dècades ha portat molts autors a considerar que la projecció exterior del territori és un element molt important per al desenvolupament rural, cosa que ha centrat força l'atenció en l'anomenat *branding* territorial (vegeu, per exemple, Lee et al., 2005). La comparació entre els processos de desenvolupament del Priorat, el Lluçanès i la conca de Tremp ens suggereix que la visibilitat d'un territori a l'exterior és, efectivament, un aspecte important per al desenvolupament rural, però l'element veritablement rellevant és que, més enllà de les necessàries estratègies de comunicació i promoció, el territori disposi de contingut, és a dir, que porti associats una sèrie d'atributs, una història, un relat per explicar i per donar a conèixer, elements que, al cap i a la fi, són allò que el farà visible, singular i atractiu de cara a l'exterior.

Una de les claus que han contribuït de forma decisiva al desenvolupament del territori prioratí, i que diferencia aquest cas dels del Lluçanès i la conca de Tremp, és que, al Priorat, a part de la ja esmentada valoració interna del territori, també s'ha aconseguit

que sigui reconegut i valorat des de l'exterior. Els principals factors que han donat visibilitat i prestigi al territori han estat l'existència d'un producte agroalimentari insígnia de gran qualitat —el vi—, l'associació de la comarca a uns valors determinats i coherents, la projecció exterior a partir d'iniciatives de gran envergadura i la presència de figures de gran prestigi, com ara un parc natural o una denominació d'origen qualificada. Tot plegat ha contribuït a posicionar el Priorat com un territori singular i atractiu, i s'ha traduït de forma positiva sobre el turisme, malgrat que aquest sector encara presenti moltes mancances i un gran marge de millora.

Al Lluçanès i a la conca de Tremp, per la seva banda, el fet de no haver consensuat quins són els valors que han de definir el territori, juntament amb la manca d'un producte agroalimentari insígnia i l'absència d'una aposta ferma i transversal per un element o activitat en concret, ha dificultat considerablement la projecció del territori a l'exterior, ja que no tenen associat cap contingut; són, en altres paraules, marques buides i, per tant, poc visibles.

Conclusions

L'anàlisi individual dels tres casos d'estudi, juntament amb la seva posterior comparació, permet concloure que, tot i la inexistència de fórmules màgiques per al desenvolupament de les àrees rurals, hi ha determinats factors que l'afavoreixen i d'altres que l'obstaculitzen, els quals s'erigeixen, doncs, com a variables rellevants per a l'èxit d'un procés de desenvolupament rural.

Els principals factors que han diferenciat els tres processos de desenvolupament rural analitzats, condicionant el grau d'èxit

obtingut en cadascun i erigint-se, consegüentment, com a variables rellevants —no necessàriament determinants— per a un desenvolupament rural reeixit, són enunciats de forma sintetitzada a la taula 1, on apareixen classificats en funció de tres grans categories: en primer lloc, factors relatius a la *mentalitat* dels actors —és a dir, a la seva sensibilitat i al seu coneixement—; en segon lloc, factors relatius a l'*actitud* dels actors —o, altrament dit, a la seva forma d'actuar—, i en tercer lloc, factors relatius a la *interacció* entre actors —és a dir, a la seva capacitat per treballar conjuntament.

TIPUS DE FACTORS	FACTORS RELLEVANTS
Factors relatius a la <i>mentalitat</i> dels actors	Coneixement i valoració del capital territorial per part de la població Confiança dels actors econòmics en el potencial de desenvolupament Consciència de la població al voltant dels reptes i les necessitats del territori Consciència i compromís dels actors polítics respecte al procés de desenvolupament Formació del capital humà en sectors estratègics
Factors relatius a l' <i>actitud</i> dels actors	Proactivitat i implicació de la societat civil Suport actiu de l'administració pública Amplitud i diversitat dels actors implicats Transformació dels productes agraris Sortida al mercat i comercialització dels productes locals Gestió i aprofitament sostenible del paisatge Projecció exterior del territori
Factors relatius a la <i>interacció</i> entre actors	Unitat dels actors implicats Consens d'uns objectius de futur a escala local Generació de sinergies entre diferents sectors i activitats Construcció d'un relat territorial a partir d'uns valors compartits

Taula 1. Factors rellevants per a un desenvolupament rural reeixit Font: elaboració pròpia

Aquesta llista d'ítems, identificats, tots, com a factors rellevants per al desenvolupament de les àrees rurals, no pretén esdevenir una recepta per a l'èxit assegurat —que, com ja ha estat repetit, no existeix—, sinó que ha de ser considerada com un simple inventari de factors amb capacitat per influir decisivament en la consecució d'un desenvolupament rural reeixit. Per aquest motiu, són factors que, si més no, caldria tenir en compte durant la fase de planificació de qualsevol procés de desenvolupament rural, així com en el disseny de les polítiques que afecten el món rural i, més específicament, de les anomenades polítiques de desenvolupament rural.

A Catalunya, són nombroses les àrees rurals que, sigui per criteris de l'administració pública o per iniciativa de la població local,

s'han vist immerses en un procés de reorientació del territori, susceptible de ser qualificat de *procés de desenvolupament rural*. Tanmateix, l'acumulació d'experiències arreu del país durant les darreres dècades no ha resultat suficient per trobar —de moment— el camí que ens ha de portar cap a un territori més equilibrat. Així, malgrat els innegables avenços experimentats, les àrees rurals catalanes segueixen sent víctimes d'una gran diversitat de dinàmiques adverses que en comprometen la supervivència. Conseqüentment, el repte del desenvolupament rural és, avui, més vigent que mai. Aprendre de les experiències de desenvolupament rural viscudes fins ara ens pot servir per anar polint, a poc a poc, les estratègies de país i avançar cap a unes àrees rurals més vives i dinàmiques, així com cap a un model territorial més just i equilibrat.

Bibliografia

BARKE, M.; NEWTON, M. (1997). "The EU LEADER Initiative and Endogenous Rural Development: the Application of the Programme in Two Rural Areas of Andalusia, Southern Spain", *Journal of Rural Studies*, núm. 13 (3), p. 319-341.

BRUNORI, G.; ROSSI, A. (2000). "Synergy and Coherence through Collective Action: Some Insights from Wine Routes in Tuscany", *Sociologia Ruralis*, núm. 40 (4), p. 409-423.

DALLA ROSA, G. (1999) "Algunas reflexiones sobre la metodología del Desarrollo Local a partir del ejemplo francés". A: RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, F. (coord.). *Manual de Desarrollo Local*, 33-41. Gijón: Ediciones Trea.

DOMON, G. (2011) "Landscape as resource: Consequences, challenges and opportunities for rural development", *Landscape and Urban Planning*, núm. 100 (4), p. 338-340.

LEE, J.; ÁRNASON, A.; NIGHTINGALE, A.; SHUCKSMITH, M. (2005). "Networking: Social Capital and Identities in European Rural Development", *Sociologia Ruralis*, núm. 45 (4), p. 269-283.

MURDOCH, J. (2000). "Networks-a new paradigm of rural development?", *Journal of Rural Studies*, núm. 16 (4), p. 407-419.

RAY, C. (2001). *Culture economies: a perspective on local rural development in Europe*. Centre for Rural Economy, Dept. of Agricultural Economics and Food Marketing, University of Newcastle upon Tyne. Publicat online: <http://www.ncl.ac/cre/publish/Books/CultureEconfinal.pdf>.

RENTING, H.; MARSDEN, T.; BANKS, J. (2003). "Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development", *Environment and Planning A*, núm. 35 (3), p. 393-411.

RODRÍGUEZ-POSE, A. (2013). "Do Institutions Matter for Regional Development?", *Regional Studies*, núm. 47 (7), p. 1034-1047.

SHUCKSMITH, M. (2010). "Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts", *Sociologia Ruralis*, núm. 50 (1), p. 1-14.

VENTURA, F.; BRUNORI, G.; MILONE, P.; BERTI, G. (2008). "The Rural Web: A Synthesis". A: VAN DER PLOEG, J.D.; MARSDEN, T. (ed.). *Unfolding Webs: the Dynamics of Regional Rural Development*, 149-174. Assen: Royal Van Gorcum.

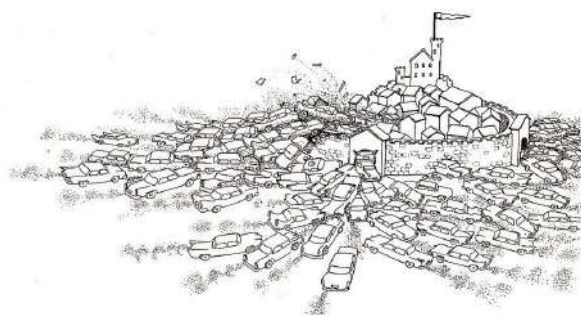
WOODS, M. (2011). *Rural*. Oxon i Nova York: Routledge.

Mobilitats alternatives i senyalització de camins

Rafael López-Monné
lopezmonne@gmail.com

Geògraf i fotògraf. Consultor i comunicador especialitzat en camins, patrimoni i turisme a peu. Professor associat a la Universitat Rovira i Virgili

“El dret a accedir a tots els edificis d’una ciutat en un automòbil privat en una època en què tots posseïm un vehicle és, en realitat, el dret a destruir la ciutat.”¹

Lewis MUMFORD

Il·lustració de Richard Hedman, 1970

RESUM

Els problemes derivats de la insostenibilitat del model de mobilitat basat en els vehicles motoritzats exigeixen canvis profunds que alguns qualifiquen de veritables canvis de paradigma. Les ciutats, especialment les grans, són els espais que més estan patint els problemes derivats de la mobilitat motoritzada. També són les ciutats (algunes) les que lideren els canvis de mobilitat que, a la vegada, originen canvis en la relació amb l'espai i en la percepció que se'n té, canvis en les relacions socials i, en definitiva, canvis culturals i de valors.

Les poblacions rurals s'enfronten al repte de no quedar al marge d'aquests canvis. Ans al contrari, ¿podem imaginar un món rural que lideri alternatives i serveixi d'inspiració a les ciutats? Les àrees rurals tenen un paper molt destacat en la gestió de xarxes de camins que poden donar resposta tant a mobilitats alternatives de caràcter laboral i diàries com de lleure i turístiques. El recent *Manual de senyalització de camins per a la mobilitat no motoritzada* constitueix un document de gestió pensat, precisament, per afavorir aquest tipus de mobilitats i que planteja un nou model de senyalització.

Paraules claus: mobilitat alternativa, senyalització, desenvolupament rural, camins, xarxa.

1. Citat per Wayne Curtis a *The Last Great Walk*, Rodale Books (2014: 146). Lewis Mumford (1895-1990) va ser un intel·lectual nord-americà especialitzat en la història de la tecnologia, de la ciència i l'urbanisme. Va descriure la gènesi i les conseqüències de la societat industrial. En els seus escrits va desenvolupar una visió del món modern molt crítica.

RESUMEN

Los problemas derivados de la insostenibilidad del modelo de movilidad basado en los vehículos motorizados exigen cambios profundos que algunos califican de verdaderos cambios de paradigma. Las ciudades, especialmente las grandes, son los espacios que más están sufriendo los problemas derivados de la movilidad motorizada. También son las ciudades (algunas) las que lideran los cambios de movilidad que, a su vez, originan cambios en la relación con el espacio y en la percepción que se tiene de él, cambios en las relaciones sociales y, en definitiva, cambios culturales y de valores.

Las poblaciones rurales se enfrentan al reto de no quedar al margen de estos cambios. Al contrario, ¿podemos imaginar un mundo rural que lidere alternativas y sirva de inspiración a las ciudades? Las áreas rurales tienen un papel muy destacado en la gestión de redes de caminos que pueden dar respuesta tanto a movilidades alternativas de carácter laboral y diarias como de ocio y turísticas. El reciente *Manual de senyalització de camins per a la mobilitat no motoritzada* constituye un documento de gestión pensado, precisamente, para favorecer este tipo de movilidades y que plantea un nuevo modelo de señalización.

Palabras clave: movilidad alternativa, señalización, desarrollo rural, caminos, redes, xarxa.

ABSTRACT

The problems derived from the unsustainability of our mobility model based on motorized vehicles will entail profound changes that some have qualified as true paradigm shifts. Cities, especially large cities, are the spaces suffering the most from the problems caused by motorized transport. It is also (some) cities that are leading the changes in mobility which, at the same time, create changes in our relationship with space and the perception we have of it, changes in social relationships and, in short, changes in culture and values.

Rural populations face the challenge of not getting left on the sidelines of these changes. On the contrary, can we imagine a rural community that leads alternatives and serves as inspiration to the cities? Rural areas play a crucial role in the management of trail networks that could offer a response to alternative transportation for both work and daily needs as well as for recreational and tourist uses. The recent *Manual de senyalització de camins per a la mobilitat no motoritzada* (Trail signage guide for non-motorized mobility) represents a management document designed, explicitly, to favour this type of transportation, proposing a new model of signage.

Key words: alternative mobility, signage, rural development, paths, network

Introducció

Durant els primers mesos del 2019, la direcció general de Turisme de la Generalitat de Catalunya ha estat presentant a diverses comarques del país el nou *Manual de senyalització de camins per a la mobilitat no motoritzada*. És possible que algú cregui que es tracta, simplement, d'una actualització del vell model de banderoles verdes per senyalitzar itineraris turístics que hom pot veure arreu del país. Atès l'organisme que l'impulsa, també és possible pensar que es tracta d'un manual dirigit al sector turístic. Si bé les dues apreciacions contenen part de realitat, el manual va molt més enllà i està pensat des del punt de vista de la mobilitat en general i no només de la mobilitat de lleure i turística.

També és possible creure que les profundes transformacions que estan començant a donar-se a les ciutats pel que fa a la mobilitat no tenen res a veure amb els entorns rurals. Sortosament, els pobles no pateixen el greu problema de contaminació de les grans urbs, provocat o agreujat pel trànsit de vehicles. Tampoc no solen ser greus —en general— els col·lapses circulatoris o els dèficits d'aparcament. Aquestes constatacions podrien fer pensar que es tracta només d'un problema urbà, però aquesta percepció no tindria en compte que el món rural no és un espai aïllat i autàrquic i, d'altra banda, no s'adonaria de l'element essencial: percebem el territori segons com ens hi movem, com hi circulem, i la relació que hi establim està condicionada pel tipus de mobilitat. És a dir, els canvis de mobilitat comportaran també canvis culturals. Què passarà al món rural?

Els canvis de mobilitat i el món rural

Tot comença a les ciutats

Som davant d'un canvi de paradigma de mobilitat? Els paradigmes no canvien a causa d'una observació lúcida, ni per un bon estudi, ni perquè un grup de ciutadans decideixi utilitzar més la bicicleta. Cal un altre model que el reemplaci, un model prou fort i coherent perquè sigui assumit majoritàriament. A hores d'ara, l'automòbil representa encara el paradigma de la mobilitat i el transport, amb una potència enorme que va més enllà de la seva estricta funcionalitat i que pot constatar-se en la seva dimensió simbòlica, universal i hegemònica (a Espanya, el nombre de vehicles matriculats per cada mil habitants és de 591). Tanmateix, són molts els experts que asseguren que assistim als inicis d'un veritable canvi de paradigma.

Les raons del canvi descansen en la constatació i el convenciment progressius que el sistema de mobilitat basat en l'automòbil no funciona, com a mínim a la ciutat. (Punsola, 2004). Els inconvenients vinculats al sistema comencen a no ser assumibles. D'una banda, les hores i diners perduts diàriament en embussos són un problema que s'ha mostrat irresoluble. L'augment d'infraestructures, lluny d'alleujar-lo, acaben incrementant-lo (*més facilitats acaba traduint-se en més congestió*). La Xina ja ostenta el rècord de l'embús de trànsit més gran de la història (durant 12 dies, milers de cotxes van quedar aturats al llarg de 100 km).²

D'altra banda, cada cop es fan més evidents les greus conseqüències sobre la salut de les persones —i sobre els pressupostos de sanitat— que ocasiona la contaminació produïda pels vehicles, a la qual, en algunes ciutats, cal afegir la del trànsit aeri i marítim. L'Organització Mundial de la Salut (WHO) assegura que més d'un 80% dels habitants de les ciutats estan exposats a nivells de contaminació atmosfèrica que excedeixen els límits i que, per exemple, el 29% dels càncers de pulmó i el 24% dels infarts són provocats per aquesta contaminació. Les partícules en suspensió són les més perilloses i el seu origen principal són els tubs d'escapament i la fricció dels pneumàtics amb l'asfalt.³

A Espanya, les darreres dades de l'Institut Nacional d'Estadística i el Ministeri de Medi Ambient estimen que la contaminació atmosfèrica provoca unes 10.000 morts prematures anuals.⁴ A Barcelona, es calcula que, durant el 2018, 351 persones van morir a causa dels alts nivells de contaminació,⁵ un problema que ha deixat de ser puntual per convertir-se en estructural. A més, no es pot deslligar la crisi de l'actual model de mobilitat basat en l'automòbil de la crisi climàtica i ecològica, la qual, per a pensadors com Alain Deneault, és precisament l'element que anuncia clarament els canvis de paradigma.⁶

És un fet constatat que la demanda d'automòbils està caient de manera sostinguda arreu del món.⁷ Existeix un ampli consens a l'hora de considerar que ha començat el declivi del vehicle privat. Les regulacions dels motors dièsel són el començament, i més endavant se n'establiran per als de benzina. Tot i que els cotxes del futur seran elèctrics, autònoms i connectats (Gastó, 2018), no són la solució al problema i també acabaran sent regulats. No es tracta només d'una qüestió de motor i de contaminació, sinó de cultura i mobilitat (Vidal, 2019).

L'actual model és clarament insostenible; ara bé, els interessos i el poder de la indústria automobilística i de la d'hidrocarburs no ajuden a accelerar els canvis necessaris. A això s'hi suma la por de molts polítics a adoptar mesures que seran —segur— impopulars a curt termini per a una part de la població resistent a assumir canvis. Costa més canviar les mentalitats que les infraestructures. Tanmateix, cada cop es fa més evident que no tenim gaire temps. Les diverses crisis que ens afecten estan alimentant-se i reforçant-se mútuament, i cada vegada hi ha més veus que consideren que ens enfrontem a una autèntica crisi planetària de conseqüències imprevisibles. A la majoria de nosaltres ens resulta difícil incidir en la gestió de l'Amazones; en canvi, sí que tenim capacitat per decidir sobre el consum i la nostra mobilitat.

Els canvis comencen perquè siguem capaços de recuperar bona part de l'espai públic que el cotxe s'ha fet seu. Això suposa —ens agradi o no— enfrontar-nos a la supremacia de l'automòbil, “fer que deixi de ser l'amfitrió per tornar a convertir-lo en un invitat que ha de comportar-se d'acord amb unes estrictes regles que no decideix” (Fernández Casadevante, 2018). La recuperació de l'espai públic comporta també la recuperació de la capacitat innata dels individus de moure's, un aspecte que, segons Illich (1985: 40, citat per Pino, 2018: 4), la reorganització de l'espai a favor de motor havia buidat de poder i de sentit.

“La apuesta ecologista por la movilidad no motorizada, indefectiblemente, pasa por una reivindicación de la vida comunitaria en la ciudad, la recuperación de las relaciones sociales afectivas, el comercio barrial y, por supuesto, por el reconocimiento de la calle como espacio privilegiado para el encuentro y la convivencia; aspectos, todos ellos, directamente relacionados con la caminabilidad en los espacios públicos inmediatos a los hogares.” (Pino, 2018: 5).

2. www.marcvidal.net/blog/2019/6/3/el-peak-car-o-el-fin-del-automvil-tal-y-como-lo-conocemos.

3. www.who.int/airpollution/en/.

4. www.consalud.es/pacientes/el-3-de-las-muertes-en-espana-estan-causadas-por-factores-asociados-a-la-contaminacion_64676_102.html.

5. www.lavanguardia.com/vida/20190906/47199370513/contaminacion-barcelona-muertes-2018.html?facet=amp.

6. <https://elcultural.com/alain-deneault-la-mediocracia-es-la-antesala-de-una-revolucion>.

7. www.bloomberg.com/news/articles/2019-05-22/when-the-music-stops-carmakers-cleave-jobs-as-global-sales-slip.

Autopista del nou projecte de ciutat egípcia New Capital, un projecte clarament insostenible i actualment en crisi de finançament. Font: Rafael López-Monné.

A les ciutats europees pioneres que aposten decididament per un nou de model de mobilitat ja es pot constatar que el canvi d'hàbits i l'augment del trànsit a peu i en bicicleta estan provocant canvis de mentalitat i comportament en els ciutadans. En poques paraules, les ciutats es tornen més amables i la gent també, tal com ja defensava Jane Jacobs. Un dels primers efectes mesurables, per exemple, ha estat la recuperació del comerç de proximitat. En definitiva, les noves mobilitats comportaran noves mentalitats, noves maneres d'entendre l'espai, de relacionar-s'hi i de relacionar-nos.

Un bon indicador dels canvis que estan produint-se és la pèrdua progressiva del valor simbòlic del cotxe entre els joves. Progressivament, per a les noves generacions, els automòbils estan deixant de ser el símbol de llibertat o de masculinitat que havien estat en el passat. El seu paper és vist, cada vegada més, com el d'un mitjà de transport amb avantatges i inconvenients. I a la ciutat, ser-ne propietari cada cop té més desavantatges. L'augment de les aplicacions que permeten compartir o llogar vehicles per espais molt curts de temps pot ser interpretat, precisament, com una conseqüència d'aquests canvis.

De tota manera, en la revolució que, pel que fa a la mobilitat, està començant a produir-se a les ciutats, l'element amb més capacitat disruptiva és la bicicleta. És evident que també hi tenen un paper

destacat la millora del transport públic i les facilitats per anar a peu. Tanmateix, cap altre element iguala la capacitat de transformació d'espais, hàbits i mentalitats que té la bicicleta. A Copenhaguen, l'ús de la bicicleta ha aconseguit reduir el trànsit de vehicles en un 45%. Es calcula que 6,47 milions de viatges diaris en vehicle motoritzat podrien realitzar-se pedalant menys de 20 minuts.⁸ Un altre exemple: un recent estudi europeu mostra que el repartiment de mercaderies amb bicicletes de càrrega elèctrica arriba a ser un 50% més ràpid que el de les petites furgonetes.⁹ Ara bé, existeixen alguns elements crítics que en condicionen enormement l'ús.

El primer i més destacat és l'existència d'una infraestructura viària que atorgui prou seguretat als usuaris. En vies amb altes densitats de trànsit es fa necessari segregar el trànsit de bicicletes (i patins elèctrics) del dels vehicles motoritzats i dels perills que comporten. De la mateixa manera, també cal segregar-lo del trànsit a peu. És pertinent recordar que mai no s'hauria de facilitar el trànsit amb bicicleta a costa de l'espai destinat als vianants. El segon factor destacat, tot i que de menys relleu, és l'existència d'aparcaments i d'aparcaments prou segurs per estacionar-hi bicicletes d'elevat valor econòmic (aquesta necessitat, sens dubte, originarà en el futur noves oportunitats de negoci). Sense aquests serveis, les bones bicicletes, incloses les fantàstiques bicicletes elèctriques de darrera generació, queden limitades a activitats puntuals de lleure.

8. A Walking, cycling and congestion. 15 quick facts for cities. Flow a CIVITAS Horizon 2020 project.

9. www.forbes.com/sites/carltonreid/2019/08/30/study-finds-cargobikes-beat-vans-in-cities-so-u-k-government-backs-flying-urban-taxis/#68dd53e4cd26.

I això, com afecta les poblacions rurals? El perill de quedar-se enrere

Res no és inalterable, tot canvia i no caldrà esperar gaire per veure transformacions significatives de mobilitat també en els espais rurals. Seria il·lusori pensar que els canvis que estan tenint lloc a les ciutats i que acabem de mostrar de manera resumida no afectaran els territoris rurals. Per començar, la societat rural compta amb un remarcable percentatge d'emprenedors i joves convençuts que els canvis de model són necessaris i possibles (són els pioners, els exploradors, els trencamites, i representen un capital humà valuósíssim). D'altra banda, les àrees rurals on el turisme és una activitat significativa s'enfronten, com a mínim, a dos reptes fonamentals.

En primer lloc, l'augment de població i l'afluència de visitants en determinades èpoques de l'any són, en algunes àrees, molt elevats, la qual cosa comporta sovint que les poblacions vegin desbordada la seva capacitat de gestió del trànsit. Això sense entrar en els casos de veritables massificacions que alteren completament les característiques de l'indret. Els visitants porten sota el braç, també, part dels seus problemes urbans i cal gestionar-los.

En segon lloc, la mentalitat dels visitants evoluciona d'acord amb el ritme amb què ho fan les seves ciutats. Això significa que els provinents de poblacions que estan apostant per les mobilitats alternatives buscaran, preferiran i agrairan els destins que comparteixin els seus valors. Només cal veure l'èxit dels carrils per a bicicletes entre el turisme estranger que visita les localitats de costa. Les destinacions que ofereixin millors condicions per a les noves mobilitats alternatives gaudiran, sens dubte, d'avantatges competitius i d'un millor posicionament. A més, estratègies d'aquest tipus resulten essencials per captar un tipus de turisme menys invasiu, menys depredador i més *civilitzat*.

És evident que, en el món rural, el vehicle privat és encara lluny de desaparèixer. El secular dèficit de transport públic, que continua sent molt escàs o pràcticament inexistent, és clar que contribueix a perpetuar aquesta dependència. Ara bé, intueixo que, als pobles, el paper del cotxe elèctric serà encara més important que a les ciutats, on allò que és fonamental és la reducció dràstica del nombre de vehicles. Per començar, en els territoris rurals és més fàcil trobar un endoll que una benzinera, o produir electricitat que trobar petroli.

Tanmateix, en les societats assentades en entorns rurals, el gran repte és el canvi de mentalitat. L'ús del vehicle privat és omnipresent i sovint exagerat. No resultaria difícil trobar exemples d'utilització del cotxe per anar a indrets situats a escassament uns pocs centenars de metres. Així, si bé les poblacions rurals, en termes generals —com hem assenyalat abans—, no pateixen els greus problemes de les urbs associats al trànsit, tampoc no gaudeixen dels avantatges que es podrien derivar de comunitats més petites i compactes.

És a dir, tothom entén —per exemple— que encara resulti difícil a les nostres ciutats que els nens puguin anar sols amb bicicleta a l'escola (no pas en altres poblacions europees). En molts casos, ni

Músser (Cerdanya). En quants dels nostres pobles els nens i nenes poden anar sols amb bicicleta? Font: Rafael López-Monné

tan sols se'ls deixa anar-hi sols a peu, la qual cosa es tradueix en una doble processó diària de cotxes amb pares i mares que porten i recullen el seu fill o filla fins a la mateixa porta del col·legi. Una pràctica ambientalment nefasta, que col·lapsa el trànsit i que, a més, resulta poc recomanable fins i tot des d'un punt de vista educatiu. Existeixen estudis que demostren que la maduració emocional i el rendiment escolar són millors en els nens que van sols a l'escola. Al Regne Unit, per exemple, l'associació Living Streets ha fet d'aquesta qüestió un dels seus programes principals —Walk to School— amb l'objectiu de pacificar el trànsit al voltant de les escoles a les hores d'entrada i sortida.¹⁰

Hom podria pensar que això no passa en els pobles, oi? Que, precisament en tractar-se de nuclis més petits, es gaudeix d'una vida més saludable (que pot ajudar a compensar els inconvenients associats a la ruralitat) i que els infants treuen profit justament del fet de viure en l'àmbit rural. Seria bo que tots responguéssim a aquesta pregunta: a la població on vivim, deixariem anar en nostre fill —posem per cas— de 8 anys sol, amb bicicleta, a l'escola? Si la resposta és afirmativa, enhorabona! Si és negativa, molt probablement la nostra població continua ancorada en el segle XX, en un temps que la història caracteritzarà per haver-ho transformat tot en benefici dels automòbils.

10. www.livingstreets.org.uk/walk-to-school.

És evident que si el poble és tan petit que ja no té escola oberta, el transport escolar resulta pràcticament imprescindible. De tota manera, en alguns casos, si la distància a la qual es troba l'escola no és excessiva, es poden arribar a plantejar mobilitats alternatives (potser no durant tot l'any, ni per a totes les edats). Només a tall de reflexió: l'aparició de la bicicleta elèctrica ha portat els experts a ampliar fins a 8 km la distància que es considera factible recórrer diàriament com a mobilitat obligada entre la llar i el lloc de treball. Resulta evident que, pel que fa a la mobilitat obligada, al món rural es donen multitud de factors i situacions que poden condicionar —i molt— determinades opcions de mobilitats alternatives. No sempre serà senzill, però les possibilitats hi són i, en el cas de les poblacions turístiques, cal tenir present que qualsevol millora de la mobilitat dels habitants tindrà repercussions positives en la mobilitat dels visitants i en la imatge de la destinació. Un petit

però significatiu exemple recent: a l'àrea vinícola de Sélestad (Alsàcia, França), els ajuntaments han impulsat un projecte, amb fons de la Unió Europea, que té per objectiu “invertir a ampliar un carril bici per afavorir la mobilitat no motoritzada en el desplaçament a la feina, a les escoles, així com per al lleure”:

“La cultura del ciclisme té una llarga tradició a la regió d'Alsàcia, on grups de municipis inverteixen en infraestructures per millorar l'accés no motoritzat als nuclis urbans. Els municipis volien ampliar les rutes existents per connectar-hi les àrees metropolitanes d'Estrasburg i Colmar i enllaçar amb rutes ciclistes de més abast a escala regional i més enllà de la frontera [...] El carril bici ja està disponible per a la vida diària de la comunitat local i és utilitzat per promoure el turisme.”¹¹

Els canvis de mobilitat i la senyalització de camins

Camins i senyals

Els camins públics al voltant de les poblacions i els que les connecten adquireixen cada cop més importància, no només per gestionar mobilitats turístiques, sinó també en relació amb els canvis que s'han exposat anteriorment i que afecten les mobilitats periurbanes i entre localitats. Però, com s'estan gestionant els camins a Catalunya? ¿Quan arribarà una llei específica de camins, tal com es reclamava des de la disposició addicional final de la Llei de carreteres? Els nostres ajuntaments, ¿disposen d'inventaris de camins ben plantejats, ben realitzats i que els serveixin d'eina per defensar titularitats i per abordar les noves necessitats de mobilitats obligades, de lleure i turístiques? ¿Comptem amb inventaris que mostrin i adverteixin el valor històric i cultural dels camins presents al municipi?¹² Respondre adequadament a aquestes qüestions supera el marc d'aquest article i són molts els elements que entren en joc a l'hora d'abordar la gestió de camins. Aquesta segona part està centrada només en un aspecte, concretament en la qüestió amb què s'obria el text de l'article: la senyalització de camins.¹³

El nou manual de la Generalitat està concebut precisament des dels pressupòsits de les noves mobilitats i el canvi conceptual respecte al seu predecessor és tan rellevant que mereix una mirada atenta. Mentre que el primer¹⁴ va ser concebut com un sistema de senyalització de rutes per al turisme i el lleure, l'actual manual es planteja com un instrument per aconseguir veritables xarxes de camins senyalitzats i pensades per a les mobilitats no motoritzades, al servei d'un model integral i intermodal de mobilitat que sigui complementari a les infraestructures i als sistemes de transport motoritzats. El document ha estat impulsat des de la direcció general de Turisme i la redacció ha estat consensuada amb responsables del Departament de Territori i Sostenibilitat i de l'IDAPA.¹⁵ S'ha comptat també amb la col·laboració de tècnics de la Diputació de Barcelona¹⁶ i de nombrosos experts i col·lectius externs, amb la clara intenció d'elaborar un document el més consensuat i útil possible.

11. https://enrd.ec.europa.eu/projects-practice/promoting-soft-mobility-extended-cycling-lane-selestad-vineyard_en.

12. En aquest sentit, continua sent molt útil l'opuscle *Els inventaris municipals de camins. Decàleg per a l'elaboració*, redactat per Xavier Campillo Besses i editat per l'IDAPA (Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran, Departament de Territori i Sostenibilitat, Generalitat de Catalunya). Pot descarregar-se, juntament amb una altra informació complementària, a http://territori.gencat.cat/ca/06_territori_i_urbanisme/idapa/documentacio/senderisme/inventaris_municipals/.

13. Aquesta segona part de l'article pren com a referència el *Manual de senyalització de camins per a la mobilitat no motoritzada* publicat el 2019 per la Direcció General de Turisme de la Generalitat de Catalunya i redactat per Xavier Campillo Besses i l'autor d'aquest article. Per evitar la repetició excessiva de citacions, i atesa la facilitat per consultar el document, s'ha optat per no incloure-les. http://empresa.gencat.cat/web/.content/20_-_turisme/coneixement_i_planificacio/senyalitzacio/arxius/ManualSenyalitzacioCamins-MobilitatNoMotoritzada.pdf.

14. *Senyalització turística de Catalunya*, editada per la Direcció General de Turisme l'any 1999.

15. Aquest organisme de la Generalitat ha destacat durant els darrers anys per l'fet que treballa de manera molt seriosa i continuada en relació amb els reptes associats a la gestió de camins i la pràctica d'activitats com el senderisme, tant des del vessant turístic com social i cultural.

16. La Diputació de Barcelona està adoptant progressivament l'enfocament conceptual de la senyalització de camins que proposa el manual, si bé, de moment, manté el seu disseny de senyals.

D'entrada, pot sorprendre que un manual amb aquesta orientació hagi estat impulsat des de l'administració turística. L'explicació és senzilla: l'elevat grau de complexitat del fenomen turístic ha conduït a la necessitat d'una aproximació holística des de la mobilitat. Només així es poden donar respostes ajustades al reptes actuals que presenta l'activitat. Tal com apareix explicitat en la introducció del document, el primer objectiu del manual és provocar la reflexió sobre el món de la mobilitat no motoritzada, especialment en espais rurals, sobre els camins i la seva senyalització i sobre la naturalesa lúdica i turística de les noves mobilitats que estan apareixent i consolidant-se en aquests espais.

Via verda Olot - Girona a Sant Feliu de Pallerols (Garrotxa). A més d'un atractiu turístic, les vies verdes s'estan convertint en veritables infraestructures per a la mobilitat obligada de les poblacions que connecten. Font: Rafael López-Monné.

Durant els darrers decennis, hem pogut comprovar la progressiva ampliació del conjunt d'actors amb iniciatives en el camp de la promoció de propostes d'itineraris en espais rurals i naturals: centres excursionistes, associacions, fundacions, consells comarcals, ajuntaments, diputacions, departaments de la Generalitat, ministeris de l'Estat i altres. Si alguna cosa caracteritza aquest fenomen és la seva vitalitat i diversitat. Diversitat de models, de sistemes i dissenys, d'objectius i d'execucions que, malauradament, algunes vegades arriba a generar confusió entre els usuaris i que, en tot cas, ha obert el debat sobre quins són els models adequats per a la

senyalització de camins i rutes, com reduir la diversitat de senyals existents i, si cal, optar per un model únic i uniforme.

El manual proposa una reflexió sobre els objectes i conceptes de la senyalització, estudia els sistemes adoptats en països veïns (França, Anglaterra i Suïssa) i acaba analitzant els dos grans models —la senyalització de camins com a xarxes de mobilitat i la senyalització d'itineraris, de rutes— per fer una proposta de model integrador i d'avantguarda per a Catalunya.

Els termes clau

Abans d'abordar el model proposat, resulta imprescindible aclarir un seguit de termes essencials, com ara les diferències entre *camí* i *itinerari* o el doble significat de la paraula *sender*. Pensem a través del llenguatge, a través de les paraules, i aclarir-ne el significat és indispensable.

Els camins

Els camins constitueixen una infraestructura, mentre que els itineraris tenen una naturalesa immaterial, si bé es concreten sobre elements físics. Un camí és una franja de terreny que possibilita el trànsit o que ha estat construïda per a aquesta funció. Per tant, en un sentit genèric, tota via de comunicació és un camí, no sols corriols i camins rurals i pistes forestals, sinó també carrers, carreteres, autovies, etc. En realitat, totes les vies destinades a la mobilitat terrestre, en totes les seves formes, integren una única xarxa de comunicacions de naturalesa territorial. És a dir, constitueixen la infraestructura viària d'un territori, entès com un conjunt d'elements fonamentals per al desenvolupament de l'activitat humana. Així, el conjunt de vies presents en els espais rurals i naturals, i especialment els camins tradicionals, per molt humils que siguin, estiguin nets o emboscats, erosionats o ben conservats, són elements substantius d'aquesta infraestructura viària. Per tant, els camins tenen una dimensió física, legal i una gestió administrativa específica.

Els itineraris

Els itineraris són propostes concretes de recorregut que enllacen nodes i espais considerats d'interès segons els plantejaments que les originen. Els itineraris poden estar centrats en un sol camí, però sovint n'enllacen més d'un. Un itinerari pot ser senyalitzat específicament sobre el territori utilitzant marques de diverses classes, siguin fites de pedra, pintura, plaques, etc. Els senders de gran recorregut (GR) són un exemple prou conegut d'itineraris senyalitzats. Ara bé, no és imprescindible, i existeixen multitud de propostes que utilitzen altres mitjans per difondre'ls (guies, fulletons turístics, georeferenciació, etc.). La seva naturalesa propositiva implica que cada itinerari sigui dissenyat expressament pensant en un públic concret (més o menys generalista, habitualment) i tenint en compte altres elements condicionants, com estratègies turístiques específiques, propostes educatives, de salut, etc.

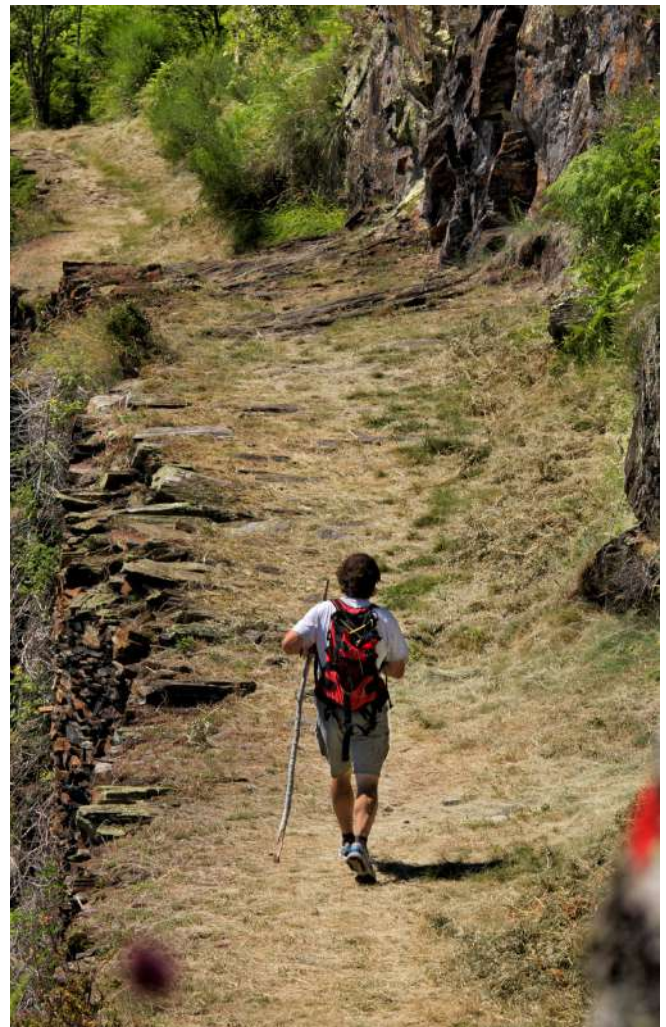
Itineraris i rutes

El diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans defineix *itinerari* com a “descripció del camí a seguir” i *ruta* com a “camí que hom recorre en un viatge, en una excursió, etc.”. A hores d'ara, *itinerari* i *ruta* són paraules que s'utilitzen pràcticament com a sinònims de propostes de recorreguts a seguir, tot i que cada una té uns certs matisos. La paraula *itinerari* pot estar vinculada a tota mena de recorreguts, independentment de la seva complexitat; la paraula *ruta*, en canvi, sovint remet a una proposta d'una certa complexitat i elaboració.

En el món del turisme —malgrat l'abús de la paraula—, una ruta hauria de ser alguna cosa més que una llista de recursos. Una ruta pressuposa un disseny, unes intencions i una seqüència que respon a aquestes intencions. Anant més lluny, una ruta hauria de ser una narrativa, una proposta de relat que comptés amb l'estructura bàsica de qualsevol història: introducció, nus i desenllaç. Els elements que solen incorporar les rutes com a tals són: una imatge concreta de marca, un logotip, un itinerari definit i uns components identificats, sistemes d'acollida, d'informació, d'allotjament i de transport, i la gestió integrada d'aquests elements per part d'algun organisme, sigui públic o privat.

Els senders

La paraula *sender* presenta dues accepcions, la qual cosa origina no pocs malentesos. D'una banda, fa referència a una infraestructura viària, és a dir, a un tipus de camí. Un sender és un camí estret per anar-hi a peu i pel qual només pot passar una persona o una persona amb un animal descarregat. És sinònim de corriol o sendera. De totes les categories viàries, és la més modesta. De l'altra, fa referència als itineraris excursionistes senyalitzats i numerats, habitualment seguint la tipologia derivada dels *sentiers de grande randonnée* francesos, que, a casa nostra, han donat lloc a la tipologia de senders de la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya (FEEC). Es tracta d'un equipament de lleure per a la pràctica del senderisme, però no és pròpiament un camí. Conceptualment,

Els GR constitueixen el model més estès a casa nostra de proposta d'itinerari excursionista. En la imatge, el GR 211-2 recorre el camí de Bausen a la vall de Carlà, un antic camí de ferradura sobre la vall de la Garona (Val d'Aran).

Font: Rafael López-Monné.

un sender és una proposta senyalitzada de recorregut —és a dir, un itinerari, una ruta—, escollit d'entre altres itineraris possibles.

El terme *sender* és, doncs, una traducció del concepte emprat a França per referir-se als itineraris excursionistes anomenats *sentiers de randonnée*. És a partir de la traducció *sentier-sender* que, a Catalunya i a Espanya, s'ha encunyat el terme *senderisme*, concepte que a França correspon realment a *randonnée*, literalment “excursió”. Cal subratllar que aquest ús de la paraula *sentier* és propi de França, però no de la llengua francesa amb caràcter general. Així, aquest terme està totalment absent de la terminologia emprada a Suïssa, on mai no es parla de *sentier* i sempre de *che-*

min, “camí”. Per contra, a Suïssa, *randonnée* té igualment el sentit d'excursió, de manera que els camins equipats per a la pràctica de l'excursionisme a peu s'anomenen *chemins de randonnée pédestre* i no *sentiers*. Això és així perquè, a Suïssa, el model es basa en la senyalització de camins en xarxa, no en la creació d'itineraris. Per la mateixa raó, al país alpi, quan cal referir-se als senders o itineraris, i, específicament, als itineraris de travessa internacionals Eurorando, s'empra el terme *itinéraire*.

Com a categoria viària, un sender és una modesta infraestructura o via de comunicació i, com a itinerari senyalitzat, un sender és un equipament de la infraestructura, això és, un atribut que la infraestructura suporta. Com a camí, un sender és un bé immoble que té un propietari —públic o privat— i una personalitat jurídica; i, com a itinerari senyalitzat, un sender és una proposta d'excursió senyalitzada que utilitza camins diversos —senders o corriols, però també camins de ferradura, camins rurals i forestals— i altres categories viàries —fins i tot carreteres— que tenen un propietari diferent del propietari de les marques, en el cas de les marques registrades de la Federación Española de Deportes de Montaña y Escalada (FEDME).

Els models existents

Més enllà de mides, de colors o dels materials dels senyals, resulta fonamental atendre al concepte al qual responen. En aquest sentit, poden identificar-se dos grans models de senyalització:

Un camí públic és un bé d'un elevat interès social, per la seva funció, l'ús públic, i perquè sovint és també un patrimoni cultural que resulta d'un llarg procés històric arrelat en el territori i en la societat a la qual serveix. Un sender, en la mesura que es tracta d'un itinerari, és tan sols una de les moltes propostes de recorregut que es poden fer sobre una xarxa pública de camins. La seva dimensió física es limita a la senyalització, un equipament que sovint resulta efímer i, malauradament, molts cops innecessari.

L'objectiu primigeni dels senders de la FEDME és la senyalització de rutes d'interès per als excursionistes. La seva funció no és senyalitzar la xarxa pública de camins, que és molt més extensa i complexa, i satisfà aquesta funció d'interès públic i d'altres. Els senders de gran i petit recorregut no són camins, en el sentit que no són béns immobles ni infraestructures viàries que depenguin d'una administració pública, ni tenen, a Catalunya, personalitat jurídica, a diferència dels camins, públics i privats, que sí que en tenen.

La senyalització d'itineraris, és a dir, el marcatge de rutes, de propostes concretes d'excursió pensades essencialment per al públic visitant.

La senyalització de camins, amb el propòsit de crear xarxes funcionals al servei d'una mobilitat per al trànsit no motoritzat per a locals i visitants.

La senyalització d'itineraris: el model més difós

La senyalització d'itineraris ha estat, fins ara, el model més estès arreu de Catalunya i també a la resta de l'Estat. Aquest és l'enfocament dels senders de gran recorregut i els seus derivats, per exemple. Cal subratllar, però, que no ha estat una opció triada després d'haver-se valorat els avantatges i els desavantatges de diferents models: simplement, ha estat el sistema heretat de la tradició excursionista. El model de senyalització d'itineraris permet la identificació directa i de manera molt evident d'una determinada proposta de recorregut. Les marques poden ser exclusives de la ruta —com ara les del camí de Sant Jaume— o correspondre a categories segons la distància de les propostes —com la tipologia de la FEDME.

Els itineraris funcionen correctament mentre identifiquen singularitats —com ara llargs recorreguts d'abast regional o internacional— i no assoleixen densitats excessives en un determinat territori. Cal no oblidar que als grans itineraris els cal aconseguir la fixació de narratives específiques i prou atractives: travessar els Pirineus del Cantàbric al Mediterrani, reviu l'exili càtar, arribar a Santiago de Compostel·la... No n'hi ha prou de senyalar centenars de quilòmetres amb marques de pintura per aconseguir una ruta d'èxit. Lògicament, el nombre de singularitats ha de ser reduït; altrament, deixarien de ser-ho i hom no podria subratllar-ne el caràcter distintiu, que és el valor diferencial i l'efecte de tota singularitat (per exemple, a Suïssa, els itineraris nacionals es redueixen a 6, i a Anglaterra i Gal·les hi ha 16 *national trails*).

Els itineraris, concebuts en origen com a rutes singulars que uneixen dos punts situats als extrems (també poden ser circulars), perden l'essència quan es densifiquen i comencen a formar xarxes. Els itineraris són pensats per ser recorreguts amb un origen i un final, fixats i identificats per mitjà d'un codi, i d'això resulta la rigidesa característica del sistema. Aquesta manca de flexibilitat no s'adiu amb l'estructura reticular ni amb la funcionalitat pròpia de les xarxes territorials de camins, que funcionen amb el principi de connectivitat total. És a dir, tots els nodes connecten amb els nodes veïns, de manera que, en una xarxa viària densa i complexa, el nombre d'itineraris possibles és inabastable —un camí no condueix a un lloc, sinó a molts—, i això és el que fa possible multiplicar el nombre d'itineraris.

El creixement basat en el model d'itineraris fixos planteja un problema de gestió evident. Atesa la seva densitat, la xarxa de camins no es pot reduir a un conjunt d'itineraris d'una longitud prefixada. Per exemple, a mesura que creix el nombre d'itineraris, els codis i les categories que caracteritzen el sistema de la FEDME minven progressivament la capacitat d'orientar l'usuari, que és la missió de tota senyalització. D'altra banda, per als gestors d'aquests itineraris, l'opció de senyalitzar cada proposta sobre el territori comporta una gran rigidesa a l'hora d'efectuar modificacions que s'ajustin tant als canvis en les motivacions o característiques dels usuaris com als que es produeixen en el territori. És a dir, en el cas hipotètic que un PR de 40 km es volgués allargar 20 km més, pas-

saria a ser un GR i caldria repintar-ne tot el recorregut i canviar-ne les referències en la senyalització direccional. I si es volgués reduir, se n'haurien d'esborrar, òbviament, els senyals de continuïtat, habitualment marques de pintura.

En l'àmbit de l'activitat turística —més enllà dels grans itineraris emblemàtics—, la rigidesa del sistema es fa molt evident i mostra les seves limitacions. Les tendències actuals apunten a experiències i viatges cada cop més personalitzats, més ajustats a les característiques dels usuaris. Una ullada al web Wikiloc, especialitzat en recorreguts georeferenciats, posa de manifest la gran diversitat d'opcions dissenyades pels usuaris per adaptar els recorreguts als

seus interessos, forma física, època de l'any, etc. De fet, el mateix sector turístic especialitzat en viatges a peu fa el mateix, és a dir, dissenya els recorreguts perquè s'ajustin a les motivacions i característiques dels seus clients, independentment que coincideixin o no amb rutes senyalitzades. D'altra banda, aquest encarcament del sistema també es fa palès en el cas dels usuaris locals, siguin caminadors o ciclistes. Els itineraris que uns i altres segueixen habitualment superen de molt els senyalitzats.

Per fortuna, els problemes derivats de la rigidesa i de la densificació d'itineraris es poden resoldre d'una forma eficient per mitjà dels dissenys de xarxes funcionals territorials.

La senyalització de camins en xarxa: prioritat a la mobilitat

La senyalització de camins en xarxa és un model d'implantació recent en algunes comarques de Catalunya, el qual s'inspira en el model suís i permet, amb limitacions, la coexistència amb el model francès, basat en itineraris. L'objectiu d'aquest model és l'establiment de xarxes funcionals destinades al trànsit no motoritzat a partir de la senyalització de xarxes territorials de camins, coherents i completes —en el sentit que poden arribar a abastar el conjunt del territori—, basades en la recuperació de la funcionalitat original de la xarxa històrica de camins públics.

Cal advertir que una xarxa no és només un conjunt de línies que es creuen. La diferència entre una xarxa i un conjunt d'itineraris entrecreuats rau en el fet que el funcionament de la primera es basa en la connexió entre nodes seguint el principi de "tots en tots". Així funcionaven les xarxes històriques de camins i així funcionen models en xarxa com el suís. Això és rellevant perquè la distinció condiciona el concepte i el model de senyalització. A França, per exemple, els GR no són una xarxa, sinó un conjunt d'itineraris individualitzats. Evidentment, a mesura que es densifica el conjunt, pot assemblar-se a una xarxa, però, conceptualment, no ho és, i això pot crear disfuncions a l'hora de gestionar el conjunt.

Una xarxa d'itineraris BTT, per exemple, és una xarxa circumstancial de propostes de recorregut. La xarxa de camins correspon, en canvi, a la infraestructura viària disponible, és el resultat d'un procés històric, té personalitat jurídica, té coherència territorial i una gran permanència en el temps. Es tractaria de tornar a fer funcionar allò que ha funcionat durant segles.

Les primeres experiències a Catalunya basades en aquest enfocament van sorgir a la Garrotxa i a la Cerdanya. En unes jornades celebrades l'octubre de 2002 a Olot, impulsades pel Parc Natural de la Zona Volcànica de la Garrotxa, es van presentar els avantatges d'un model basat en la senyalització de camins a partir de la recerca realitzada a Suïssa. Arran d'aquella presentació, el Parc va impulsar, d'una banda, la realització d'un inventari de camins tradicionals a la Garrotxa, i, de l'altra, el disseny d'una xarxa de camins senyalitzats a la comarca, que posteriorment va ampliar-se al Ripollès i a l'Alt Empordà, i que és gestionada conjuntament sota el nom d'ltinerànnia. A la Cerdanya, entre els anys 2002 i 2003, els tècnics forestals del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat, juntament amb ajuntaments de la comarca, van iniciar el disseny d'una xarxa de camins inspirada en el model existent a les Dolomites italianes.

Banderola de senyalització direccional corresponent al nou model oficial de la Generalitat de Catalunya basat en la senyalització de xarxes de camins. Destaca, en primer lloc, el nom del camí a la part superior, seguida dels tres nodes principals que connecta la via i, a l'esquerra, en vertical, el nom del municipi.

Font: Rafael López-Monné.

El 2009, l'Institut per al Desenvolupament i la Promoció de l'Alt Pirineu i Aran (IDAPA) va organitzar el curs de gestió de camins i mobilitat a l'Alt Pirineu i Aran, amb dos grans objectius: 1) que els diferents tècnics amb responsabilitats sobre camins en aquest territori entressin en contacte, i 2) debatre sobre el model de senyalització més adequat. El curs va comptar, a més, amb una sortida d'estudi a Suïssa. Els bons resultats d'aquesta experiència van portar a repetir-la l'any següent a les Dolomites. Els resultats van ser força concloents: unanimitat entre els tècnics a l'hora de valorar els avantatges del model de senyalització de camins en xarxa. A partir

Un rectangle groc és el senyal de continuïtat en el model oficial de la Generalitat de Catalunya. No identifica cap itinerari, únicament, els camins que formen part de la xarxa senyalitzada. Antic camí ral de Falset a Gratallops (Priorat). Font: Rafael López-Monné.

del 2015, es van començar a desenvolupar també xarxes funcionals de camins a l'Alt Urgell, l'Alta Ribagorça, el Berguedà, el Pallars Jussà, el Pallars Sobirà, el Priorat, el Tarragonès i la Val d'Aran.

La base del model de senyalització de camins en xarxa és la informació direccional de caràcter nodal (situada a les cruïlles), que permet que els usuaris escullin lliurement l'itinerari a seguir per arribar al seu destí. Aquesta informació direccional s'ofereix mitjançant banderoles on apareixen els noms dels indrets més destacats als quals es pot arribar seguint el camí. Així funcionen, per exemple, les modernes xarxes de carreteres. Aquesta senyalització es completa amb els senyals de seguiment (un rectangle groc).

Les banderoles han d'incorporar el nom del camí i, tot seguit, el nom dels principals nodes als quals es pot arribar seguint el camí, el temps i la distància. Hom hi substitueix la codificació de rutes per la identificació tradicional del vial, de manera que comunica a l'usuari tant la naturalesa pública del camí com el seu caràcter cultural o històric (camins rals, camins ramaders, camins romeus, etcètera), i contribueix així a la recuperació i fixació de la toponímia tradicional.

Pel que fa a la senyalització de seguiment, la marca no identifica una ruta en concret ni indica un tipus d'itinerari, sinó que confirma únicament que l'usuari segueix un camí que forma part de la xarxa equipada.

La limitació principal que afecta l'establiment de xarxes funcionals és la capacitat per gestionar i mantenir adequadament la xarxa establerta. En aquest sentit, cal subratllar molt especialment que la densitat de la xarxa equipada ha d'estar en consonància, principalment, amb la capacitat que tenen els promotors i els gestors

de mantenir-ne l'operativitat, la qual consisteix, bàsicament, en la possibilitat de garantir l'ús de camins equipats transitables en condicions de comoditat i seguretat, i en el manteniment de la senyalització.

És a dir, establir una xarxa de camins senyalitzats no implica, de cap manera, haver de senyalitzar tots els camins existents —una tasca que, d'altra banda, seria impossible, atesa l'extensió de les xarxes viàries formades pels antics camins tradicionals al nostre país. Senyalitzar una xarxa de camins per al trànsit no motoritzat suposa analitzar, prioritzar i triar uns determinats camins en funció dels objectius de connectivitat que es busquin i, molt especialment —tal com ja s'ha dit—, en funció de les capacitats de manteniment tant de la infraestructura —els camins— com de l'equipament —la senyalització.

D'altra banda, el condicionament de la xarxa històrica de camins requereix sempre la recuperació i l'arranjament d'antics camins abandonats, malmesos, embardissats i de vegades també usurpats (no n'hi ha prou d'instal·lar-hi banderoles i pintar-hi marques). I això requereix la complicitat de les administracions titulars, que han d'exercir les seves competències i obligacions en l'àmbit de la defensa del domini públic.

En aquest sentit, l'establiment de xarxes funcionals convida les administracions a assumir la seva responsabilitat davant dels ciutadans. Alhora, aquesta tasca no és possible sense la participació d'equips capacitats per al sanejament de camins. La recuperació de camins tradicionals impulsa la formació professional, permet la recuperació de les antigues tècniques constructives i crea noves oportunitats econòmiques en l'àmbit local.

En suma, el model basat en l'establiment de xarxes parteix de la recuperació de la funcionalitat de la xarxa històrica de camins i posa aquest patrimoni cultural al servei dels ciutadans i de la

promoció d'activitats com el senderisme, que poden tenir un paper molt rellevant en la recuperació i la defensa dels camins públics.

Un model per a Catalunya

L'anàlisi de l'evolució i de la situació de la senyalització a Catalunya, junt amb l'experiència contrastada de nombrosos gestors públics (especialment a partir del treball que ha dut a terme l'IDAPA) i les experiències internacionals estudiades, ha portat a la conclusió que el model que cal adoptar és la senyalització de camins en xarxa, atès que comporta més avantatges, tant pel que fa a la funcionalitat o efectivitat com a la gestió. A més, el model ja compta amb un ampli consens entre tècnics i responsables de l'Administració

De tota manera, cal subratllar que aquesta opció no suposa la substitució radical d'un model basat en itineraris per un model basat en la xarxa de camins. La història i l'evolució pròpia del cas català (i espanyol) imposa un model mixt, de convivència entre els dos models, si bé aquest manual aposta perquè la senyalització de xarxes de camins esdevingui progressivament l'element central del model, i els itineraris, un aspecte complementari (tal com ja s'esdevé a Suïssa i, parcialment, fins i tot a França). Això ha de suposar la consolidació d'una realitat que ja es dona ara en el territori. El model basat en la xarxa de camins pot conviure perfectament amb el manteniment de les rutes i itineraris preestablerts, i fins i tot permet que se'n puguin dissenyar i senyalitzar de nous. De fet, el model facilita la senyalització d'itineraris a partir de la fixació dels seus identificadors —xapes— en els suports dels senyals direccionals.

Hom podria preguntar-se si l'adopció del model ha de suposar substituir els senyals actuals, despintar camins o anul·lar rutes. La resposta és que no necessàriament. Les rutes promogudes per entitats i col·lectius poden perdurar mentre els mateixos col·lectius

promotors així ho vulguin i ho facin possible. Una qüestió diferent és, però, si som capaços d'avaluar el grau d'encert de les propostes realitzades i decidir si és aconsellable seguir mantenint-les o no, tant pel que fa a les impulsades des de col·lectius socials com a les promogudes directament per les administracions.

Cercant el màxim de simplificació, el model proposat preveu una sola categoria viària, la de camí pedestre, apte per a un públic ampli. En el cas de camins que presenten dificultats, cal informar-ne adequadament els usuaris en els llocs precisos. El model ha estat desenvolupat sobre la base del conjunt del país. Es tracta, doncs, d'un model nacional pensat per afavorir la connectivitat entre municipis i que parteix de l'obvietat que els camins són realitats que van més enllà dels límits municipals.

A més, aquest model també pretén afavorir la connectivitat entre els espais urbans i els espais rurals per impulsar xarxes de mobilitat alternativa —no motoritzada— que permetin als ciutadans, per exemple, sortir a peu o en bicicleta des de casa, des de la seva ciutat, sense necessitar el vehicle privat. És a dir, el nou *Manual de senyalització de camins per a la mobilitat no motoritzada* constitueix una eina reflexionada que s'ha redactat per donar resposta no només als reptes de les mobilitats lúdiques i turístiques, sinó també als profunds canvis que la nostra societat, en general, està començant a experimentar pel que fa a les necessitats de mobilitat i de relació amb l'entorn. ¿A quin ritme evolucionaran, les mentalitats? Aquesta és una altra qüestió i caldrà que cadascú assumeixi el seu paper.

Bibliografia

DIVERSOS AUTORS (2004). *Reclaiming city streets for people: Chaos or quality of life?* European Commission, Directorate-General for the Environment. <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/94a8a003-be86-467a-9a85-63a5d52b-f7ae>.

CAMPILLO BESSES, Xavier; LÓPEZ-MONNÉ, Rafael (2010). *El llibre dels camins. Manual per esvaïr dubtes, desfer mites i reivindicar drets*. Tarragona: Arola Editors.

DEKOSTER, J.; SCHOLLAERT, U. (1999). *Cycling: the way ahead for towns and cities*. European Community, DG XI. https://ec.europa.eu/environment/archives/cycling/cycling_en.pdf.

FERNÁNDEZ CASADEVANTE, José Luis (2018). "¿Y si pacificar el tráfico es una declaración de guerra?", *El diario.es* [18/10/2018].

GASTÓ HERAS, J.M. (2018). "Mobilitat i crisi planetària", *Diari de Tarragona* [07/05/2018].

ILLICH, Ivan (1985). *Energía y equidad. Desempleo creador*. Ciudad de México: Ed. Joaquín Mortiz-Ed. Planeta.

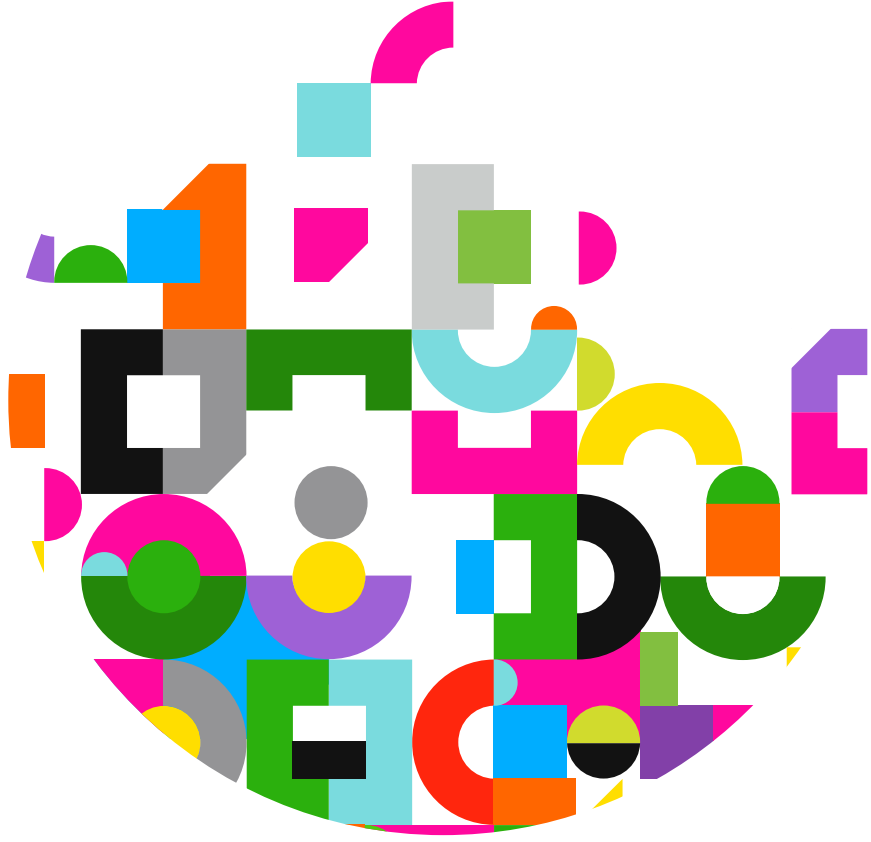
LÓPEZ-MONNÉ, Rafael (1999). *Senderisme: camins i senyals*. Tarragona: Arola Editors.

LÓPEZ-MONNÉ, Rafael; CAMPILLO BESSES, Xavier (2019). *Manual de senyalització de camins per a la mobilitat no motoritzada*. Barcelona: Direcció General de Turisme, Generalitat de Catalunya.

PINO HIDALGO, Ricardo A. (2018). "Movilidad no motorizada: delineando contornos conceptuales e históricos", *Ciudades*, núm. 119, p. 2-9.

PUNSOLA, Albert (2004). "El paradigma de la mobilitat". <http://sostenible.cat/opinio/el-paradigma-de-la-mobilitat-un-article-dalbert-punsola>.

Experiències de referència

“Bcn smart rural”, un projecte de dinamització agrària de la Barcelona rural

Sònia Callau

callaubs@diba.cat

Cap de la Unitat de Suport als
Espais Agraris de la Direcció
Territorial Agrària. Oficina Tècnica
de Prevenció Municipal d'Incendis
Forestals i Desenvolupament
Agrari de l'Àrea de Territori i
Sostenibilitat de la Diputació de
Barcelona

Innovació i dinamització agrària, una oportunitat —necessària— per als territoris rurals

La demarcació de Barcelona ha experimentat en els darrers 60 anys una veritable transformació en els usos del sòl. Segons diversos estudis del Centre de Recerca Ecològica i Aplicacions Forestals (CREAF), la superfície destinada a conreus ha disminuït un 40% i la de matollars-prats, un 14%, mentre que la forestal ha tingut un increment relatiu del 21% i la urbana i viària, del 330%. En nombres absoluts, la superfície cultivada en el període 1956-2018 ha passat de 268.375,73 ha (1956) a 160.274 (2018). L'increment de la superfície forestal, la disminució de la superfície cultivada i la baixa rendibilitat d'algunes activitats econòmiques directament vinculades a la gestió dels espais agroforestals (activitat agrosilvopastoral i gestió forestal) han estat factors determinants en l'increment i la magnitud dels incendis forestals dels darrers anys. Només en els últims trenta, s'han cremat prop de 90.000 hectàrees a la demarcació de Barcelona.

En una societat que reivindica l'autosuficiència energètica i alimentària, i en un context polític que aposta per models de desenvolupament a partir d'una economia verda i circular, els territoris rurals esdevenen espais estratègics des d'una perspectiva econòmica, social i ambiental. En aquest sentit, el projecte *BCN Smart Rural* té com a objectiu establir accions innovadores de desenvolupament agrari per articular un desenvolupament territorial intel·ligent a partir de l'aprofitament dels recursos endògens (alimentaris, energètics i socioambientals) i la generació de sinergies entre els agents socioeconòmics de la quàdruple hèlix. La visió *BCN Smart Rural* incorpora com a objectiu estratègic la reconexió camp-ciutat, món urbà-rural, en el marc d'una concepció sistèmica i metabòlica del territori (metabolisme circular). Ciutats com Barcelona i el seu entorn metropolità no es poden entendre de manera separada del territori que les sustenta, atès que formen part d'una bioregió que, més enllà d'una realitat ecològica, incorpora les dimensions culturals, socials i econòmiques.

Foto 1: Desenvolupament del paisatge en mosaic. Autor: Diputació de Barcelona.

Una visió territorial, una estratègia de governança

El projecte *BCN Smart Rural* s'ha definit i es desenvolupa aprofitant l'estructura, la diversitat i l'arrelament dels seus socis al territori, i garanteix així la col·laboració publicoprivada dels diferents agents que hi participen i la visió territorial dels àmbits d'actuació. Més concretament, dotze entitats són les que formen part del projecte (tres de beneficiàries i nou de participants), les quals estan organitzades a partir d'un model de governança acordat i són representatives de la quàdruple hèlix:

- Administració local: Diputació de Barcelona (coordinadora del projecte), Consell Comarcal del Moianès i Consorci del Lluçanès.
- Entorn d'innovació: Consorci Centre de Ciència i Tecnologia Forestal de Catalunya

- Sector privat: Associació d'Iniciatives Rurals de Catalunya, Federació Catalana d'Associacions de Propietaris Forestals, els quatre grups LEADER de la demarcació de Barcelona i el Clúster de Biomassa de Catalunya.

- Entitats de dret públic: Centre de la Propietat Forestal.

El conjunt d'entitats constitueixen una xarxa d'organitzacions amb un àmbit d'actuació que cobreix un total de 565.975 hectàrees, que suposen el 85% del total de l'àmbit potencial d'actuació. D'entre els objectius estratègics, destaca el desenvolupament de l'activitat agrària en tota la cadena de valor.

El marc de debat per definir i planificar els projectes es concreta en la creació de xarxes dinàmiques de reflexió i debat, i en la integració al projecte d'agents externs diversos que contribueixin a la creativitat i a l'aparició d'idees no convencionals.

Producció, transformació, distribució i consum en clau de proximitat

L'objectiu estratègic del projecte *BCN Smart Rural* és impulsar i desenvolupar una estratègia intel·ligent de desenvolupament territorial —rural— sustentada en la innovació i el coneixement aplicats, i en la creació i implementació de noves solucions en matèria de desenvolupament agrari vinculades a la valoració i la millora del sector agroforestal.

Aquesta estratègia s'articula d'acord amb els criteris següents: i) economia verda i circular; ii) foment del model de microexplotació agrària, i iii) promoció dels recursos *locals*. Tots tres criteris responen a un model de desenvolupament dels territoris rurals que aporta beneficis en els àmbits econòmic (transferència tecnològica i de coneixement, i millora en la comercialització i diversificació econòmica); social (generació de llocs de treball i reducció del risc

d'incendis forestals), i ambiental (racionalització en l'obtenció de recursos, manteniment i/o desenvolupament del paisatge en mosaic i biodiversitat), i que contribueix al reequilibri territorial.

Les actuacions del projecte s'estructuren en els diferents esglons de la cadena de valor dels sistemes agroalimentaris. Aquesta concepció *sistèmica* contribueix a garantir la resiliència dels models empresarials de les microexplotacions agràries i del model de desenvolupament dels territoris rurals. Així doncs, el projecte desplega un seguit d'actuacions amb una visió *integral* i en clau *local* que volen incidir en la producció, la transformació i el consum d'aliments (propis de la cadena alimentària) o en la transferència i intercanvi de coneixement entre els agents publicoprivats.

Microexplotació agrària. Autor: Eloi Omella. iStock.

Àmbit de producció:

Actuació 1.1.1.: creació d'espais test per a pagesos i petits elaboradors artesans

- Objectius: es preveu la creació de 3 espais test agraris.

Actuació 2.1.1.: implementació de les TIC i de la innovació en la planificació forestal estratègica

- Objectius: es preveu la implicació de 18 associacions de propietaris amb TIC en la presa de dades.

Actuació 2.1.2.: gestió forestal intel·ligent (prevenció d'incendis forestals mitjançant ramaderia extensiva)

- Objectius: es preveu la implicació de 18 associacions de propietaris per dinamitzar la gestió forestal a les zones d'actuació prioritària (ZAP).

Actuació 3.3.1.: creació de bancs de terres per afavorir l'accés a la terra

- Objectius: es preveu la creació de 3 bancs de terres (Parc Rural de Montserrat, Ges Bisaura i Catalunya Central) en xarxa, internodals i interconnectats que mobilitzin 50 ha de terres abandonades o en desús.

El model de relleu generacional familiar del sector agrari està en crisi, i és en aquest context que apareix la necessitat de posar en marxa dispositius d'incorporació pagesa que assegurin el relleu i la producció agroalimentària del futur. Des del projecte es planteja dos dispositius: els espais test agraris i els bancs de terres.

Els espais test agraris emergeixen com una eina innovadora per poder acompanyar la futura nova pagesia en el desenvolupament de l'activitat agrícola i ramadera. El projecte *BCN Smart Rural* preveu que aquest model innovador aterri en almenys tres espais test de la demarcació de Barcelona no metropolitana, especialment d'orientació ramadera.

Una altra de les actuacions per afavorir el relleu generacional són els bancs de terres. *BCN Smart Rural* proposa crear un dispositiu que vinculi les terres disponibles per cultivar o pasturar provinents de terres abandonades, aforestades transformables a pastures, terres de titulars a punt de cessar la seva activitat econòmica i finques de titularitat pública, entre d'altres. L'actuació s'està treballant coordinadament amb altres iniciatives similars d'arreu de

Catalunya i preveu la creació d'una plataforma digital Bancter. En el marc d'aquesta proposta, la tardor-hivern del 2019 es duran a terme unes jornades de difusió dels bancs de terra adreçades a propietaris, pagesos i possibles arrendataris de les zones del Parc Rural de Montserrat, de la vall del Ges, Orís i Bisaura i de les comarques de la Catalunya Central.

En relació amb al sector forestal, s'incorporaran noves tecnologies d'inventari forestal mitjançant tecnologies LIDAR de teledetecció i es desenvoluparà una plataforma TIC amb sistemes d'informació geogràfica per sistematitzar la presa de dades de l'inventari forestal i la delimitació de les ZAP (zones d'actuació prioritària). S'elaborarà també una cartografia de les ZAP que inclogui punts estratègics de gestió per a l'extinció del foc i les interfícies urbano-rurals, amb especial incidència en els boscos en regeneració amb alta densitat per activar la producció de biomassa energètica. La definició de les ZAP es preveu que estigui finalitzada el desembre del 2019. Es promourà que el manteniment de les ZAP es faci a partir d'activitats de ramaderia extensiva. A més, s'estima que els treballs forestals i les activitats de ramaderia extensiva s'iniciaran a partir del gener del 2020.

Foto 3: Creació d'espais test. Autor Marc Puig Pérez.

Àmbit de transformació

Actuació 3.2.1.: *Rural Equipa't*: la revitalització tecnològica del món rural

- Objectiu: es preveu la creació de 8 equipaments de baixa capacitat i/o d'ús col·lectiu (escorxadors i obradors agroalimentaris).

Els equipaments de baixa capacitat i/o en format d'ús col·lectiu a baix cost representen tota una revolució. Els escorxadors de baixa capacitat i els obradors agroalimentaris en són un exemple.

Els escorxadors de baixa capacitat compten amb els següents avantatges: reducció de la despesa econòmica i ambiental dels desplaçaments; disminució de l'estrès de l'animal durant el transport, cosa que es tradueix en una millora de la qualitat de la carn;

autosuficiència de l'explotació; una millor maniobrabilitat a l'hora de disposar d'un equipament propi, i estalvi econòmic directe. Pel que fa als obradors agroalimentaris, permeten evitar una elevada inversió inicial a les empreses agroalimentàries i ofereixen un espai de testatge per al desenvolupament de nous negocis sense una inversió inicial elevada. *BCN Smart Rural* preveu crear en total vuit equipaments d'aquest tipus.

Foto 4: Obrador agroalimentari d'ús compartit. Autor: Marc Puig Pérez

Àmbit de transferència de coneixement i innovació

Actuació 1.2.1.: creació del banc de serveis tecnològics i del coneixement

- Objectius: es preveu oferir 10 cupons d'innovació i facilitar les pràctiques en empreses a 18 joves amb formació superior a microempreses i petites empreses agroalimentàries i forestals.

Actuació 1.2.2.: agricultura social com a innovació social per al foment de l'emprenedoria cooperativa

- Objectius: es preveu suport per a la creació de 3 cooperatives socials.

Actuació 1.2.3.: creació de la comunitat CoRural

- Objectius: es preveu la creació d'una comunitat d'agents especialitzada en el sector primari.

Actuació 1.3.1.: creació d'un observatori *BCN Smart Rural*

- Objectius: es preveu crear un observatori digital *open data* que inclogui també la realització de 5 trobades de creativitat competitiva i 5 *workshop trips*.

Actuació 2.2.1.: biomassa km 0: foment de l'eficiència tecnològica en processos de producció, distribució i consum de recursos energètics locals, renovables i amb baixes emissions CO₂

- Objectius: elaborar una estratègia de dinamització del sector, 3 proves d'assaig d'emissions contaminants i oferir formació a 200 treballadors forestals per a l'extracció i el tractament de la biomassa.

Un dels elements indispensable dels projectes de competitivitat i especialització intel·ligent és l'aposta per la recerca i el desenvolupament. En aquest sentit, es plantegen diferents actuacions en diversos formats per donar-hi resposta. D'una banda, es posen en marxa els cupons per a la innovació, a través dels quals se subvencionaran serveis d'assessorament expert a empreses del sector agroalimentari i forestal de les zones rurals de la demarcació de Barcelona que vulguin dur a terme un projecte d'innovació. L'estiu del 2019 es van crear les bases reguladores dels ajuts i es va obrir la primera convocatòria pilot, que preveu beneficiar deu empreses. De l'altra, es promou la incorporació de talent a les empreses agroalimentàries i forestals, objectiu per al qual el *BCN Smart Rural* assessorarà les empreses interessades i derivarà les demandes a programes existents, com el Pràcticum Odisseu, que ofereix ajuts a empreses per rebre estudiants universitaris en pràctiques; els doctorats industrials, que ofereixen un ajut a empreses perquè els doctorands hi desenvolupin el seu projecte de recerca, o programes de pràctiques en formació professional.

En relació amb el vessant social de la innovació, *BCN Smart Rural* aposta pel foment del cooperativisme. Actualment, s'està treballant en la fase de prospecció d'iniciatives d'agricultura social amb vocació cooperativa en procés de creació, a les quals s'oferirà suport a partir d'un acompanyament expert en qüestions de viabilitat econòmica i financera, comercialització, comunicació, etc. També s'està donant suport a altres ens que representen l'organització social del sector agrari, com les associacions de productors, grups de consumidors, horts socials municipals, etc. Complementàriament, es col·labora amb diferents xarxes d'agricultura social, amb especial menció de la futura Xarxa per la Sobirania Alimentària de la Catalunya Central.

D'altra banda, *BCN Smart Rural* vol promoure la col·laboració publicoprivada i el treball col·laboratiu a partir de la creació de la Comunitat CORural, que es planteja com una nova eina de millora i transferència de coneixements innovadors entre el sector primari i els professionals que la integren, i que vol esdevenir un espai de trobada entre agents que, mitjançant el treball col·laboratiu i les noves tecnologies, permeti donar suport i resposta als dispositius d'acompanyament per al relleu generacional, així com a la pagesia

experimentada i interessada a plantejar-se nous models de negoci viables.

Una altra de les operacions del *BCN Smart Rural* és l'impuls de la producció de biomassa a partir d'un estudi de la cadena de valor. Es realitzaran proves d'assaig d'emissions contaminants i consum amb diferents mostres d'estellatge i assecatge en tres instal·lacions pilot. Complementàriament, s'oferirà formació a treballadors forestals sobre les tècniques d'extracció i maneig de la fusta destinada a la producció de biomassa per garantir un producte de qualitat, millorar l'eficiència dels treballs i reduir la sinistralitat. A més, per assegurar la promoció d'aquesta font d'energia renovable, s'organitzaran campanyes de sensibilització entre la població i els ajuntaments, com ara un recull de bones pràctiques d'ús de biomassa a escala municipal, jornades de divulgació, publicitat als mitjans i elaboració de materials pedagògics.

D'altra banda, i amb l'objectiu de generar coneixement i fer-lo disponible a la societat, es preveu crear l'Observatori BCN Smart Rural a través d'una plataforma digital *open data* que generarà anualment dades reals i accessibles sobre l'espai rural i forestal, i també sobre la situació del teixit productiu i econòmic de l'àmbit rural de la demarcació de Barcelona. En aquest sentit, durant la tardor del 2019 i inicis del 2020, es duran a terme unes trobades de creativitat competitiva amb experts i agents multidisciplinaris per debatre i definir l'Observatori d'Anàlisi dels Espais Rurals i Forestals.

A més, s'impulsaran espais de creativitat competitiva, de debat, reflexió, construcció i transferència de coneixement, i s'organitzaran viatges d'intercanvi per conèixer i importar experiències innovadores d'altres regions/països. En aquest sentit, el 10 i l'11 de gener del 2019, un equip de tècnics relacionats amb el projecte *BCN Smart Rural* va viatjar a Montpeller per conèixer de primera mà experiències i oportunitats per al món rural que, des de fa anys, es desenvolupen en territori francès. Aquesta sortida va servir, d'una banda, per tenir constància d'experiències de desenvolupament agrari i alimentari que podrien servir d'inspiració per a l'Observatori dels Espais Agraris, i, de l'altra, per conèixer experiències concretes d'espais test, banc de terres i circuits curts de proximitat.

Els reptes per a un futur immediat

El *BCN Smart Rural*, més enllà de projecte, és/vol esdevenir una visió i un model de desenvolupament territorial —rural— de futur. Una visió i un model enfocats a plantejar els territoris rurals com a *smart*, això és, com a aquells que incorporen els conceptes d'autosuficiència de recursos (energia, aigua i aliments) i resiliència. La resiliència es tradueix en una simbiosi urbà-rural, dos espais productius que han de cercar nous mecanismes de relació i complicitat, dos espais que conformen un sistema únic, l'*agrouarbà*, en què la ciutadania ha de tenir un paper fonamental. Sense la complicitat ciutadana, els territoris rurals tindran serioses dificultats per de-

velopar-se. Camp i ciutat han estat íntimament connectats per l'aliment produït i consumit. El principal repte és conscienciar la ciutadania sobre aquest cordó umbilical que hi ha entre camp i ciutat: l'aliment. Per aquest motiu, és important impulsar accions d'*empatia urbana-rural*, visibilitzar el lloc d'origen dels aliments i la pagesia que els ha produït, i conscienciar sobre la mobilitat dels aliments i el concepte *quilòmetre alimentari*, entre d'altres. En definitiva, cal incorporar ciutadania i consumidors com a part del sistema agroalimentari, i la governança alimentària com a objectiu final de les estratègies de desenvolupament agrari i territorial.

